

#10 (26), 2017 część 2

Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe

(Warszawa, Polska)

Czasopismo jest zarejestrowane i publikowane w

Polsce. W czasopiśmie publikowane są artykuły ze

wszystkich dziedzin naukowych. Czasopismo

publikowane jest w języku polskim, angielskim,

niemieckim i rosyjskim.

Artykuły przyjmowane są do dnia 30 każdego
miesiąca.

Częstotliwość: 12 wydań rocznie.

Format - A4, kolorowy druk

Wszystkie artykuły są recenzowane

Każdy autor otrzymuje jeden bezpłatny egzemplarz
czasopisma.

Bezpłatny dostęp do wersji elektronicznej
czasopisma.

Zespół redakcyjny

Redaktor naczelny - Adam Barczuk

Mikołaj Wiśniewski

Szymon Andrzejewski

Dominik Makowski

Paweł Lewandowski

Rada naukowa

Adam Nowicki (Uniwersytet
Warszawski)

Michał Adamczyk (Instytut Stosunków
Międzynarodowych)

Peter Cohan (Princeton University)

Mateusz Jabłoński (Politechnika
Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Piotr Michałak (Uniwersytet
Warszawski)

Jerzy Czarnecki (Uniwersytet
Jagielloński)

Kolub Frennen (University of
Tübingen)

Bartosz Wysocki (Instytut Stosunków
Międzynarodowych)

Patrick O'Connell (Paris IV Sorbonne)

Maciej Kaczmarczyk (Uniwersytet
Warszawski)

#10 (26), 2017 part 2

East European Scientific Journal

(Warsaw, Poland)

The journal is registered and published in Poland. The
journal is registered and published in Poland.

Articles in all spheres of sciences are published in the

journal. Journal is published in **English, German, Polish**

and Russian.

Articles are accepted till the 30th day of each month.

Periodicity: 12 issues per year.

Format - A4, color printing

All articles are reviewed

Each author receives one free printed copy of the
journal

Free access to the electronic version of journal

Editorial

Editor in chief - Adam Barczuk

Mikołaj Wiśniewski

Szymon Andrzejewski

Dominik Makowski

Paweł Lewandowski

The scientific council

Adam Nowicki (Uniwersytet
Warszawski)

Michał Adamczyk (Instytut Stosunków
Międzynarodowych)

Peter Cohan (Princeton University)

Mateusz Jabłoński (Politechnika
Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Piotr Michałak (Uniwersytet
Warszawski)

Jerzy Czarnecki (Uniwersytet
Jagielloński)

Kolub Frennen (University of
Tübingen)

Bartosz Wysocki (Instytut Stosunków
Międzynarodowych)

Patrick O'Connell (Paris IV Sorbonne)

Maciej Kaczmarczyk (Uniwersytet
Warszawski)

**Dawid Kowalik (Politechnika
Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)**
**Peter Clarkwood(University College
London)**
Igor Dziedzic (Polska Akademia Nauk)
**Alexander Klimek (Polska Akademia
Nauk)**
**Alexander Rogowski (Uniwersytet
Jagielloński)**
Kehan Schreiner(Hebrew University)
**Bartosz Mazurkiewicz (Politechnika
Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)**
Anthony Maverick(Bar-Ilan University)
**Mikołaj Żukowski (Uniwersytet
Warszawski)**
**Mateusz Marszałek (Uniwersytet
Jagielloński)**
**Szymon Matysiak (Polska Akademia
Nauk)**
**Michał Niewiadomski (Instytut
Stosunków Międzynarodowych)**
Redaktor naczelny - Adam Barczuk

1000 kopii.

**Wydrukowano w «Aleje Jerozolimskie
85/21, 02-001 Warszawa, Polska»**

**Wschodnioeuropejskie Czasopismo
Naukowe**

**Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001
Warszawa, Polska**

E-mail: info@eesa-journal.com ,

<http://eesa-journal.com/>

**Dawid Kowalik (Politechnika
Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)**
**Peter Clarkwood(University College
London)**
Igor Dziedzic (Polska Akademia Nauk)
**Alexander Klimek (Polska Akademia
Nauk)**
**Alexander Rogowski (Uniwersytet
Jagielloński)**
Kehan Schreiner(Hebrew University)
**Bartosz Mazurkiewicz (Politechnika
Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)**
Anthony Maverick(Bar-Ilan University)
**Mikołaj Żukowski (Uniwersytet
Warszawski)**
**Mateusz Marszałek (Uniwersytet
Jagielloński)**
**Szymon Matysiak (Polska Akademia
Nauk)**
**Michał Niewiadomski (Instytut
Stosunków Międzynarodowych)**
Editor in chief - Adam Barczuk

1000 copies.

**Printed in the "Jerozolimskie 85/21, 02-
001 Warsaw, Poland»**

East European Scientific Journal

**Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warsaw, Po-
land**

E-mail: info@eesa-journal.com ,

<http://eesa-journal.com/>

СОДЕРЖАНИЕ

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Кокумбаева Б.Д., Курмангалиева М.С. ТРАНСФОРМАЦИЯ ТИПОВ ТЕНГРИАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ДИНАМИКИ (НА КАЗАХСКОМ МАТЕРИАЛЕ).....	4

КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Божко Л.Д. ТУРИЗМ У СВІТЛІ ФЕНОМЕНА СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА.....	13

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Упатова И.П. ФОРМИРОВАНИЕ МЕТОДИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ УСЛОВИЕ РЕАЛИЗАЦИИ СИСТЕМЫ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ	18

Жданюк А.В. ДІАГНОСТИКА РІВНЯ СФОРМОВАНOSTІ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ ДО ЗАПОБІГАННЯ КОНФЛІКТАМ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	21

Сороквашин С.В. КОГНІТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ КВАЛІФІКОВАНИХ РОБІТНИКІВ БУДІВЕЛЬНОЇ ГАЛУЗІ: СУТНІСТЬ, РІВНІ СФОРМОВАНOSTІ, ДІАГНОСТУВАННЯ.....	26

Никитина Н.С., Приходько Д.С. ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ «ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ» И ЕГО КОМПОНЕНТОВ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ	33

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Коновал В.О. МОДЕЛЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЕЛЕКТРОННИМ УРЯДУВАННЯМ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ НА ПРИКЛАДІ МІСТА КИЄВА	38

Цветкова О.А., Абдуллаева Г.Б., Фоминых Е.В., Воронкова О.О. РЕДКИЙ ВАРИАНТ ТЕЧЕНИЯ ЛАНГЕРГАНСКЛЕТОЧНОГО ГИСТИОЦИТОЗА ЛЕГКИХ.....	47

Образцова В. В. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ В ПУБЛІЧНО-УПРАВЛІНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ.....	53

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Філоненко Д. В. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ Й ЧАСОВИХ ПЕРСПЕКТИВ ОСОБИСТОСТІ	57

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

Кострова Ю.Б., Лящук Ю.О. ПИТАНИЯ В ЦЕЛЯХ ПОВЫШЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	62

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Васильєва А. М. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕМИ БЕЗУМСТВА В ДРАМІ «БЕРТРАМ, АБО ЗАМОК СЕНТ-АЛЬДОБРАНДА» Ч. Р. МЕТЬЮРІНА ТА ТВОРІ «УДОВА ШОТЛАНДСЬКОГО ГОРЦЯ» В. СКОТТА	72

Вовк И.Л. АНТОНИМИЧНОСТЬ ЦВЕТОВЫХ ПОЛЕЙ «ЧЕРНЫЙ/SCHWARZ» И «БЕЛЫЙ/WEISS» В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ	76

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Тетиор А. Н. М.Ю. ЛЕРМОНТОВ: МЯТУЩИЙСЯ ПРОТИВОРЕЧИВЫЙ ГЕНИЙ.....	79

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Kokumbayeva B.Dj.

*Doctor of Philosophy, Candidate of Arts,
Professor*

Pavlodar State Pedagogical Institute

Kurmangaliyeva M.S.

Candidate of Arts,

(assistant professor)

Kazakh National university of art

Кокумбаева Б.Д.

доктор философских наук,

кандидат искусствоведения

Профессор (Павлодарский Государственный

Педагогический Институт)

Курмангалиева М.С.

Кандидат искусствоведения,

Доцент

Казахский Национальный

университет искусств

TRANSFORMATION OF TYPES OF TENGRIAN CULTURE IN THE CONTEXT of SOCIAL-CULTURAL DYNAMICS (ON THE KAZAKH MATERIAL).

ТРАНСФОРМАЦИЯ ТИПОВ ТЕНГРИАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ДИНАМИКИ (НА КАЗАХСКОМ МАТЕРИАЛЕ).

Summary. The author substantiates the author's approach to Tengrianism as a cultural type, which proved to be viable to the transformations taking place in the society. Historical life, the fate and morphology of the Tengrian type of culture in the cultural-historical dimension are traced. The ideological foundations of Tengrianism interpreted by researchers as myth, religion and religious idea, open worldview and philosophy, calendar of culture and type of culture are characterized.

The Kazakh material analyzes the professional types of the Tengrian culture kuyshi and sal-seré (in authentic terminology). The evolution of their way of life and activity from ritual mediators to modern clandestine people ("segiz kyrly, bir syrly" in authentic terminology) is traced in the context of traditional, industrial and post-industrial sociocultural reality.

Key words: tengry, type of tengrian culture, Kok (from ancient turke words blue), Kok Mangy Tanyry (always blue sky), kui (instrumental piece), kuishy (performance), sal-sery (type of performance), muyshe (in Kazakh people – part in the life), people with eight of facet (clandestine people).

Аннотация. В статье обосновывается авторский подход к тенгрианству как к культурному типу, оказавшемуся жизнеспособным к происходящим в Социуме трансформациям. Прослеживаются историческая жизнь, судьба и морфология тенгрианского типа культуры в культурно-историческом измерении. Характеризуются мировоззренческие основания тенгрианства, интерпретируемого исследователями как миф, религия и религиозная идея, открытое мировоззрение и философия, календарь культуры и тип культуры.

На казахском материале проводится анализ профессиональных типов тенгрианской культуры күйші и сал-серэ (күйші и сал-сері в аутентичной терминологии). Прослеживается эволюция их образа жизни и деятельности от ритуальных посредников до современных восьмигранных («сегіз қырлы, бір сырлы») в аутентичной терминологии) в контексте традиционной, индустриальной и постиндустриальной социокультурной реальности.

Ключевые слова: тенгрианство, тенгрианский тип культуры, Кок (Көк, от древнетюркского синий), Көк Мәңгі Тәңірі (Вечное Синее Небо), күй, күйші, сал-сері, мушель (мүшел, от казахского часть), восьмигранные («сегіз қырлы, бір сырлы», буквально: восьмигранный, обладающий тайным Знанием).

Введение

Тенгрианство – универсальный и вместе с тем уникальный феномен человечества. Сформировавшись на территории Центральной Азии, он получил развитие до классически совершенного вида в духовно-культурном пространстве тюркоязычных и монголоязычных кочевников.

Это – сложный феномен, в многовековом развитии которого функционировали все образы хозяйствования, известные человечеству. Определяющей является кочевая (номадическая) основа, аккумулировавшая в себе мудрость тысячелетий, нравственную чистоту и творческую силу многих этнических общностей Центральной Азии.

Осознание тенгрианства как самостоятельного культурного феномена происходило постепенно, по мере количественного накопления фактических данных. Сегодня тенгрианство становится предметом изысканий все большего числа народов и государств. На сегодняшний день в международном философско-научном сообществе имеются альтернативные точки зрения относительно определения его природы и сущности. Одни исследователи настаивают на том, что тенгрианство – это религия. Подобная точка зрения особенно рельефно обнаруживается в публикациях на сайте РФ «Международный Фонд Исследования Тенгри». Философ Н.Г.Аюпов обосновывает положение о тенгрианстве как открытом мировоззрении. При этом структурно он подразделяет его на мифологию, натурфилософию, метафизику и этику тенгрианства, а также освещает его как религиозную идею [1]. Культуролог и искусствовед А.И.Мухамбетова характеризует его как тенгрианский календарь культуры - «мүшел». Новый год по нему всегда наступает в одно и то же время — в Великий день Земли и Народа - у казахов Ұлыстың ұлы күні, в день весеннего равноденствия, позже известный под международным названием Наурыз [2].

На наш взгляд, правомерно определить тенгрианство как тип культуры. Обосновывая данное положение, мы опираемся на типологический подход российских культурологов, включающий конфуцианско-даосистский, индо-буддийский, исламский и христианский типы культур [3]. Общее, что сближает тенгрианство с перечисленными культурными типами это – доминирование тенденции религиозности. В то же время в отличие от приведенных типов, тенгрианство не отделяет религиозное (культовое) бытие от мирской жизни, а объединяет мир Тот – небесный, и мир Этот – земной - в единую одухотворенную реальность [4].

Различие с указанными типами состоит, прежде всего, в наличии своеобразного тенгрианского календаря культуры. Известный под названием «мүшел» у казахов, он также функционирует как «мучаль» или «муджьаль» у уйгуров, узбеков, туркмен, ногайцев, азербайджанцев, турков....

Следующая особенность тенгрианской культуры – сохранение и развитие изначальной органичной целостности; она является таким культурным целым, для которого нетипично деление на отдельные формы. Этим объясняется, в частности, и тот факт, что тенгрианство «в привычном понимании не является религией, а религиозной идеей, которая никогда не стремилась к собственному институированию, что диктовалось особенностями тюркского мировоззрения» [5, с. 21]. В этом же, как указывалось выше, ее своеобразие и отличие от других культурных типов, для которых определяющей оказывается религиозная составляющая [3].

И, наконец, тенгрианская культура – явление, порожденное кочевым обществом, сохранившее и культивировавшее исходные мировоззренческие основания в аутентичной – устной - форме трансляции. Подобная константность обусловила

формирование Иного, Другого (по постмодернистской терминологии) типа профессионализма, чем в оседло-земледельческих цивилизациях. А именно: устнопрофессиональной традиции [2, 4].

Метод исследования основан на комплексном и системном анализе предмета исследования с привлечением общецивилизационного и регионального подходов, а также компаративистики, культурно-исторического и социокультурного подходов. Поставленная задача потребовала привлечения и таких методов, как репродукция, реконструкция и интерпретация.

В процессе разработки темы получены следующие результаты, отвечающие статусу новизны:

- установлена сущность тенгрианства как оригинального типа культуры, содержащего общие закономерности, присущие общечеловеческой культуре;

- выявлены и изучены внутренние принципы тенгрианского типа культуры в контексте традиционной социокультурной реальности (СР);

- разработан авторский подход к освещению таких типов тенгрианской культуры как күйші и сал-сері;

- на примере эволюции ритуальных посредников күйші и сал-сері в индустриальной и постиндустриальной СР обоснована жизнеспособность тенгрианства как феномена казахской (шире - тюркской) духовности;

- установлено на материале тенгрианского типа культуры, что, несмотря на существующие проблемы и противоречия, в мировом культурно-историческом процессе осуществляется последовательная духовная эволюция.

Итак, изложение основного материала.

Анализ тенгрианства в культурно-историческом измерении свидетельствует о том, что оно эволюционировало от сакральной (мифорелигиозной) культуры к секулярной (светской) культуре.

1. Сакральная культура восходит к мифологической эпохе. Это исторически первый смысл культуры как культа; как почитание, бережное сохранение выработанных традиций. Сакральное — святое, священное; важнейшее мироотношение и миропонимание, согласно которым все сущее обладает ценностной значимостью.

Этот смысловой код получил воплощение в наиболее ранних формах культуры (мифе, нравственности, искусстве, религии). Ее значение непреходяще, ибо в ней заложены идеи, образующие вечный фундамент общечеловеческой культуры.

Отличительная особенность этого исторически раннего типа – пронизанность идеей сакрального, жизнеспособность которого обеспечивается общей картиной мира, общей памятью, единообразными правилами поведения. Со временем во всех без исключения культурах комплекс идей и чувств, предметом которых выступает сакральное, нашел свое наиболее полное выражение в религиозной духовности. Убеждение в существовании сакрального и влечение быть сопричастным ему составляет суть религии. В религиозной культуре сакральное «не

просто иная реальность, но также реальность абсолютная, вечная и по отношению к тленному миру первичная, иначе говоря, «мыслится субстанцией бытия».

«И действительно, если во многих культурных типах определяющим является религиозная составляющая, то культура Великой Степи есть структурное целое. Подобно казахскому орнаменту, особенность которого составляет равенство узора и фона, формы тенгрианства равнозначимы. Что объясняется своеобразием мировоззрения, основание которого составляет гармония как сущность человеческого бытия» [6, с. 195].

Сакральная культура как исторически первый этап – это целостное явление; *первосмысл, первоисток, первосущность*. Для нее присущи всеобщность, устный способ трансляции культуры, импровизационность, то есть собственно творческое начало, сольность. Вместе с тем, следует отметить, что наличие такого признака как устный характер не означает, что не было пространственных видов искусства и письменности. В данном случае уместно заметить, что определение «устная культура» эквивалентно термину «фольклор», который обозначает народную мудрость и культуру как всеобщее достояние.

Наиболее рельефно прослеживается сакральный характер культурной целостности в ее религиозной составляющей, послужив поводом к тому, чтобы выделять ее как приоритетную. Так, по словам профессора, президента международной академии «Конкорд» Г. Томски (Франция), освещающего тенгрианство как монотеистическую религию, ее догмы «никогда не были строго фиксированы, она была очень толерантной, считалась совместимой со всеми великими религиями» [7, с. 91]. На основе изучения первоисточников автор приходит к выводам о том, что тенгрианство было основано «на идеях толерантности, всеобщего мира, всемирного правительства», которые можно толковать «как официально зарегистрированную систему догматов вероучения» [7, с. 91]. Ведущий тенгриановед Н.Г. Аюпов пишет, что, благодаря открытости тенгрианства, его высокой терпимости и универсальности, в тюркских каганатах «спокойно уживались христиане и буддисты, манихеи и зороастрийцы» [1, с. 117]. Вместе с тем, несмотря на многообразие религиозных идей, которые присутствовали в тюркских каганатах, «духовной основой каганатов оставалось тенгрианство. Как показывают древнетюркские письменные памятники, вера в Тенгри, Священную Родину (Йер-Су) и почитание предков оставались доминантами в сознании тюркских народов» [1, с. 117].

Таким образом, своеобразие и принципиальная особенность тенгрианской культуры составляет ее цельный характер. Здесь сакральная (религиозная) и мирская (секулярная) сферы бытия составляют единое целое. Здесь также сохранилось значение культуры как культа, в связи с чем, менее выражена дифференциация отдельных культурных форм (религия, нравственность, искусство, миф; слово и музыка).

Исходной ключевой константой, обозначающей тенгрианство, является «Көк» (от древнетюркского - синий, Синее Небо). Анализируя положения о Көк Мәңгі Тәңірі как Имени Творца, К.Ш.Нурланова характеризует его «особую этическую пронизательность, эстетическое совершенство и философски объемлющую значимость». Свое суждение философ обосновывает осмыслением афоризма «Атына – заты сай», трактуемого ею как «Имени соответствует его «сущность»» [8, с. 97]. А потому К.Ш.Нурланова делает вывод: «именование судьбоносно значимо для бытия именованного», в нем есть «предельность и запредельность», и одновременно в данном кардинальном утверждении «органично живет идея о вечности».

И далее: «По этой причине казахи создавали, творили свою жизнь в тесной сопряженности с тем, что близко к небесности, т.е. с жизнью Вселенной и вместе с ней» [8, с. 99]. «И именно весь опыт, живущий в душе каждого человека, сделал возможным сотворить философию созерцания как креативную систему целостности и целостного взгляда на мир». Тем самым, «казахи этот вселенский «Көк» претворили в свою жизнь и как духовно-творческий, и как идеально-реальный праксис» [8, с. 99].

Көк есть одновременно Творец и Его творения. Көк турк (небесные тюрки) - Сыны Неба, созданные по Его образу и подобию. Көк бөрі (небесный волк) - Ыран, символ силы, свободы духа, суровости и справедливости природы. Возникновение Вселенной связывается с образом Көк бұқа (быка, вола). Казахский аңыз гласит, что земля подобна яйцу и расположена на рогах Көк бұқа. Когда у Көк бұқа устает один рог, он переставляет землю на другой и тогда происходит землетрясение. [13, с. 58 - 59]. Небесный/крылатый конь Көк болак символизирует силу, мощь, красоту, что нашло отражение в древнем кюе под одноименным названием. [14, с. 113]. Обобщая, уместно отметить, что Көк бөрі, Көк түрк, Көк бука, Көк болак региональные онтологии, смысл которых – принадлежность Небу, указание на божественное (космическое) происхождение.

Күйші как ритуальный посредник тенгрианской культуры.

Как вытекает из изложенного выше, в Священной Истории Степи аутентичное определение Синего Вечного Неба – Көк Мәңгі Тәңірі, переводимое обычно как «вечно синее небо», «дух вечного неба», «Всевышний». Исторически сложилось так, что в глубине веков, «в череде земных будней оно трансформировалось в Тенгри, заодно утратив тот сакральный дух, который пронизывал полный статус Великого Бога Степи» [11, с. 75]. Что касается интересующей нас константы Көк, то с течением времени ее звучание и написание приобретает различные варианты у тех или иных тюрко-монгольских народов. У кыргызов это Көкө-Тенгир, азербайджан Гек/ Гёк Тенгри, казахов Көк Мәңгі Тәңір [6, с. 21, 35, 248, 197]; тюрков РФ Кек тенгри [12, с. 405]; монголов Хухэ Мун-хэ Тэнгри [4, с. 41] и другие.

В рамках данной статьи не ставится задача анализа мировоззренческой константы Көк в сравнительном и культурно-историческом измерении. Подобное исследование – дело будущих ученых. Здесь же предпринимается опыт культурно-логической репродукции, реконструкции и герменевтической интерпретации определения Көк в контексте заявленной темы. Имеющиеся в нашем распоряжении материалы свидетельствуют о том, что универсалия Көк проходит развитие от значения мифического героя до музыкально-поэтических жанров. У алтайцев и хакасов – «кай» – эпическое сказание; у татар и башкир күй – и песня, и инструментальная пьеса; у казахов, киргизов и туркмен он трансформируется в музыкальный жанр күй, куу для народных инструментов.

Что касается положения о Көк (Күй) как мифическом герое, то сведения об этом содержатся в древнекитайских документах: «В старину Шунь, желая с помощью музыки воспитать Поднебесную, повелел Чуну и Ли найти Куя в дикой степи, среди трав и представить ко двору, после чего Шунь сделал его главой музыкального приказа.

Затем Куй исправил (музыкальную систему) шести мей – ладов, привел в (гармоническое) равновесие пять шэн – нот, чтобы этим привести их в соответствие восьми фэн – ветрам; после чего Поднебесная полностью покорилась». Когда Чун и Ли тогда решили было вновь направиться на поиски еще кого-нибудь, Шунь сказал: «Музыка – это тонкая ци – воздушная материя, отмечающая ритм возрастания и убывания неба и земли, поэтому только мудрец способен придать ей (качество) гармоничности. Такова основа музыки. Куй сумел привести ее в гармонию, чтобы придать с ее помощью равновесие всему миру. Такого, как Куй, довольно и одного» [12].

Из приведенного документального свидетельства вытекает, во-первых, вывод о том, что первым ритуальным посредником тенгрианской культуры был Куй. Во-вторых, в отличие от других мировых религий, в ней откровения Всевышнего передавались и запечатлевались не в Книге, а в кюе. А потому Духовное явление күй (Көк) занимало в тенгрианском мире место, аналогичное буддийской медитации, христианской молитве, мусульманскому намазу. Общим, сближающим күй с медитацией, молитвой и намазом, является то, что он обладает способностью всеохватности постижения Космоса и его адекватного Миров-моделирования. Сила воздействия көк на слушателя сравнима с магической, оно дарит чувство просветленности и упоения удивительной энергией, таящейся в звуковых вибрациях. Не случайно современные кюеведы определяют его как сакрально-медитационное искусство.

«Күй-Тәңір күбірі» - проговоренная Всевышним словно только «про себя для себя», но прозвучавшая во вне музыка небес. Вместе с тем, подобно тому, как неотъемлемую часть жизненного пространства. Особенность кюя как неотъемлемы Небо и Земля, в Көк нераздельны Бог и Его божественные творения: он сопутствует человеку на

протяжении всей его жизни, составляя духовного феномена заключается в том, что он «состоит из ритмов, движений, колебаний, дыхания Вселенной - как своей природной сущности и затем, конечно, конкретной жизненной событийности, вызвавшей его к жизни» [8, с. 99].

Историческая жизнь кюя оказалась вечной, ибо и сегодня, благодаря своей устной природе, он жив в своей первозданной ипостаси как сакрально-медитационная музыка. Масштаб кюя, его миниатюрная форма (звучит 2-3 минуты), помогает услышать космические вибрации. Күй как мироопределяющая духовная константа прошла самое и сложное испытание – испытание Временем и Пространством, то есть самой Вечностью.

Вместе с тем следует отметить, что күй есть гибкое явление, жизнеспособность которого обеспечивается возможностью адаптации к изменчивости социокультурных условий и механизмам трансформации. Яркий пример сказанному - период Великотюркского каганата, когда Көк Мәңгі Тәңірілік «трансформируется в цикл кюев, выполняющих роль символа государственности. Каждый день перед ханом исполнялся один күй. А всего их было 366 – по количеству дней в году. 9 самых значительных (драгоценных) кюев исполнялись в Ұлыстың ұлы күні – Великий день Земли и Народа Наурыз».

Приведенные сведения свидетельствуют о том, что в тюркскую эпоху күйши занимал очень важное положение в обществе, поскольку отражал и выражал судьбоносные чаяния того времени. Этому в немалой степени содействовали устный способ трансляции и атмосфера непосредственного контакта, «доверчивых, человеческих отношений людей» (Г.Д.Гачев), служившие делу мира и являвшиеся в этом ракурсе не только символом государственности Великотюркского каганата, но и символом Вечности Духовного Бытия [13].

В период послетюркского каганата функции күйши и кюя оказались исторически изменчивыми и имели различный характер у тех или иных народов. Тем не менее, «кай» алтайцев и хакасов, күй татар и башкир, күй, куу казахов, киргизов и туркмен по сей день любимы и почитаемы в народной среде. И, несмотря на коллизии современной реальности, күй и сегодня сохраняет свою сакрально-медитационную природу и звукоидеал как любовь ко всему Сущему. Тому аргументом - этимология константы Көк, его исходные духовно-мировоззренческие основания, восходящие к идее Көк Мәңгі Тәңірі и созвучные научно-исследовательской парадигме «Человек – Мир», принятой в современной философии культуры. Данная установка, в отличие от подхода «Человек – культура», закономерным образом предполагает включение природы и космоса и согласуется с постмодернистской системой ценностей, где «в качестве центральной выделяется осознание неразрывной связи человека и мира, примата духовных ценностей над материальными, и многообразия форм бытия, а также необходимости их более полной репрезентации [13].

Сал-сері. От ритуальных посредников к современным «сегіз қырлы, бір сырлы»

Переходя к характеристике следующих ритуальных посредников, а именно: сал-сері следует еще раз подчеркнуть такую особенность тенгрианской культуры, как ее целостный характер. Веское обоснование сказанному мы находим на материале казахской культуры, а именно, в фразеологизме «сегіз қырлы, бір сырлы» (восьмигранный, обладающий тайной Бытия). «Сегіз қырлы, бір сырлы» – сакральный тип тенгриана, наделенного многосторонними дарованиями. В своем исходном генетическом основании деятельность 8 қырлы представляла духовно-практическую целостность, воплотившуюся в ритуально-обрядовой практике баксы, шаманов, камов, сал-серэ, выделявшихся благодаря своему незаурядному уму, духовности, творческому дару, безусловным артистическим способностям. Ими выполнялись такие важные дела в обществе, как охота, врачевание, похороны.

Основной постулат тенгрианского духовного учения – равновесие небесного и земного, и эта гармония сакрального и секулярного, духовного и материального является тем цементирующим основанием, на фоне которого осуществляется позднее дифференциация «сегіз қырлы, бір сырлы» на различные специализированные типы устно-профессиональной культуры. Несмотря на происходящие кардинальные изменения, в духовно-творческой деятельности «сегіз қырлы, бір сырлы» сохраняется объединяющая их тенгрианская основа культуры, или иначе культуры как культа.

Сущностную основу духовно-творческой деятельности «сегіз қырлы, бір сырлы» составляет тенгрианский календарь, определивший все стороны культуры казахов-кочевников. Календарем мұшел обусловлена, согласно А. Мухамбетовой, и ориентация деятелей устно профессиональной культуры на сферу содержания для той или иной возрастной группы. Так, акыны «выражают мир зрелого человека со всем богатством его интеллектуального и социального опыта». «Творчество жырау – это вершина духовного опыта народа, в котором представлены жанры, концентрирующие зрелость мировоззрения старцев, мудрость, полет мысли и духа» [2].

Сал и сері были призваны определять в обществе «молодежную культуру». Их творчество – это мир молодежи; острое, эмоционально-чувственное переживание жизни, красота природы, верного коня и сокола, обожествление женской красоты, счастье любви и ... невозможность счастья на этой бременной земле» [2, с. 45]. Лирико-песенная деятельность сал-сері была направлена на воспевание любви и ее прекрасные проявления, а также утверждение статуса семьи как основы гармоничности и стабильности общества. В то же время они осуществляли воспитательную функцию, прививая молодежи основы степного этикета, в рамках которого на первый план выдвигались душевная и духовная красота любви, сущность ее гармонии и вечности. Во времена войн, сал и сері стояли во

главе войск в ярких и прекрасных одеяниях? Принимая на себя миссия посредника между воинами и аруахами (духами-хранителями).

Особое место занимает в деятельности «сегіз қырлы, бір сырлы» күйші, интегрирующий в себе все восемь ипостасей. Зародившись в недрах духовно-практической целостности, он вобрал в себя «все сферы жизненного и духовного опыта кочевого общества». Поэтому в кюе «отразилось содержание всех ступеней жизненного цикла» тенгрианского календаря культуры [2, с. 88].

Таким образом, сегіз қырлы являлись подлинной духовной элитой, формировавшей, наряду с ханами, биями, батырами, мировоззрение казахского общества. Подобное конституируется подобным; кодификация духа в тенгрианском мире имеет своим истоком первосмысл, первоисток. То есть атанасия духовного мира и есть истина Бытия. Та истина, которая есть Вечность.

Исходя из вышеизложенного, правомерно представить вариант института сегіз қырлы, включающий деятелей всех социально-возрастных групп казахского общества. На наш взгляд он имеет следующий вид: күйші; баксы; ұста - мастер, демидур; ұстаз – учитель; сал-сері; акын; жырау – эпический сказитель.

Здесь приведены 7 типов деятелей. Что касается 8-го деятеля, то возможны следующие варианты. Во-первых, одного из реальных исторических деятелей, который содержит в себе все 8 ипостасей в нераздельном синкретизме и в народе, и исследователи величают Қорқыт Ата Әулие, Қоркут Баба. В казахской культуре его также величают Күй Атасы Қорқыт.

Ата - человек, имеющий имя (ат). Согласно миропредставлению древних, только аксакалы обладали этой привилегией, поскольку они близки к миру предков – аруахов. Әулие - святой (дух), пророк, приближенный к Всевышнему; Баба (от баба) — на Востоке название духовного учителя, пожилого или мудрого мужчины. Также имеет значения «предок», «основатель рода», «старейшина» [15]. В суфизме, почётное звание проповедников ислама у средневековых народов).

Второй возможный вариант, это рассмотрение сал и сері как двух разных типов деятелей тенгрианской культуры. Полагаем, что оба варианта, то есть и Ата, и сері как 8-й тип имеют право быть как идеальные теоретические конструкции. Между тем как в реальной социокультурной действительности они поначалу имели единую синкретическую природу. И понадобилось длительное историческое время, чтобы они оформились в те или иные автономные типы сакральной культуры.

С течением времени происходит дифференция архаичных ритуальных посредников с их последующей эволюцией в деятелей казахской устно-профессиональной культуры. В данной статье не ставится задача целостного освещения института «сегіз қырлы, бір сырлы». Отметим только, что с течением времени каждый из типов казахских деятелей получил высокое и самодостаточное развитие в

обществе, что будет рассмотрено нами далее на примере сал-сері.

Как пишет Е.Турсунов, процесс формирования типов лирического склада «сал» и «сері» начался в эпоху крушения первобытного общества и его идеологии. Деятельность сал-сері, основанная на вторичной мифологизации изначально была подчинена культу предков (аруахов), а генетические корни возникновения уходят в практику ритуальных тайных союзов. «Идеологической основой их союзов было «почитание аруахов умерших отважных предков по кровнородственной линии – воинов и военных предводителей, возникших в период военной демократии» [5, с.38].

Отметим, что не только высокие, морально-этические представления института батырства были своеобразным ориентиром в деятельности носителей устно-профессионального творчества.

Многие атрибуты и привилегии членов тайных союзов перешли к салам и сері: пышность и маскарадность, странность и необычность поведения, ряд социальных привилегий, времяпровождение в увеселениях, а отсюда – широкое применение элементов театральности.

Все рассказы о сал-серэ всегда сопровождаются комментариями об их необычайных голосовых возможностях, гордой стати, одухотворенности и красивом внешнем облике. И это не случайно. Атрибутика сала присутствовала во-всём, была необходимостью, подчёркивающей и выделяющей их особый статус. «Ведь человеческая деятельность по своей природе, истинной сущности не бывает только утилитарной. В красивом предмете, конской сбруе, оружии человек усматривает уровень своего мастерства, господства над природным материалом... Их красота возникает на основе полезности, но не исчерпывается ею. Она близка к целесообразности, является ее наивысшим выражением» [6, с.89]. В богатстве своего одевания, в ярком убранстве своего инструмента, салы и серэ выражали общечеловеческую идею господства над природными и надвигающимися социальными катаклизмами степи, высокую степень духовного и материального освоения мира. Вспоминая о том, какие нормы жизнеповедения и условия мирного сосуществования человечеству предлагает тенгрианское понимание мира, становится понятным своеобразный социальный вызов искусства сал-серэ, вплетенный в гармонию общечеловеческих возможностей.

«Сал» - человек, которому покровительствуют аруахи (духи предков), поэтому с ними не спорили – их почитали. Сал выступал в качестве посредника между небесным и земным, батырами и их аруахами. Е.Турсунов пишет, что «...почитание военных предков реализовывалось в форме индивидуальной мистической связи каждого из воинов, принадлежащих к одной большой патриархальной семье» [5, с.17]. Функции сала на войне сводились к тому, что он переносил в реальную жизнь свое сражение в мире духов.

Традиция рыцарства и перенос элементов рыцарского отношения к женскому началу – это раз-

витие свойств, присущих «совершенному человеку». Рыцарство выступает здесь как военно-аристократическое сословие, а не жреческое, ремесленное или земледельческое. Этот элемент в большей мере, проявился в первоначальных истоках суфизма, изначально придя с тенгрианского отношения к миру. Воинские организации составляли стержень конно-кочевой цивилизации тюрков. Эти тайные мужские союзы, разделенные по возрастному принципу, развивались в воинские отряды (ритуальные тайные союзы), характеризующиеся институтом побратимства, воинской магией, особой обрядностью и необязательностью кровнородственной связи, почитанием духов военных предков. Как выясняется, традиция сал-серэ, в нашем понимании, все же остается явлением духовным, привнесшим в контекст традиционной кочевой цивилизации путь к адаптации и прохождению пути от суфизма и других мусульманских течений к исламу. По версии Е.Турсунова, этимология слова «сал» связана с тюркским корнем, имеющим значение «забыть обо всем, увлечься чем-либо», и действительно, даже в XIX веке сал – это человек, полностью отдавшийся искусству, забросивший все хозяйственные и бытовые заботы.

Нетленная лирика сал-сері пронизана лирикой – посвящениям девушкам, молодым женщинам. «Айнамакөз», «Алуаш», «Дәметкен», «Қилаш», знаменитый плач (жөктау) «Зәуреш» Мұхит-сала; «Аққуым», «Жаймашуақ», «Ләйлім шырақ» Біржан-сала.... Подобный список можно продолжать до бесконечности, потому что выстроенный пантеон женских образов казахской степи очень богат и имеет, возможно, самую древнюю традицию тенгрианского отношения к женскому началу, ярко выраженном в образе Умай....

Сал-серэ оставались всегда в русле своей жизнедеятельности, своего – исконно степного мировоззрения. Только сломав общественно-социальный уклад народа, прервав устои кочевого образа жизни, Вечную связующую цепь поколений и связь с Космосом и природой, приходит скорбное время «зар заман», отбрасывающий такие составляющие творцов, как: мифология, магия, ритуал в небытие – в песок наших степей. Подаренные Вселенной качества, воспеваемые с древних времен номадами, тюрками, казахами, а это: поэтический склад души, наделенное природой рыцарское батырство, героическая натура, объективность в оценке любой ситуации, поиск вечной справедливости, особое отношение к женщине и всему, что носит женское наклонение – и являлись основными константами бытия. Тенгрианский характер творчества всегда выражался именно в этих качествах. Появление суфиев – это закономерный исторический процесс трансформации или объединения разных общностей на основе тенгрианских представлений. Затем пришло время сближения тенгрианцев и харизматичными суфиями. Структурирование тенгрианских понятий суфиями и появление суфийских практик – это не суть преткновения, это орудие или мост для перехода общества в новое качество при котором всегда можно было найти рычаг давления

или покорения новых земель на почве религиозных амбиций: «великие праведники в своем триумфальном шествии подобны великим завоевателям»[3].

Идеи суфизма были очень близки мировоззрению кочевников. Носители ритуально-магических функций (военных, охраняющих, выполняющих функцию плодородия и многих других) вплоть до конца XIX века с большим чувством долга перед обществом старались сохранить самобытность своего кredo. Отчетливо прослеживается общность мировоззрения и миропонимания в основном кredo суфиев: «Быть в миру, но не от мира». На наш взгляд, оно было перенято от сал-сері, труверов и других институтов куртуазного рыцарства Европы и многих других стран. Возможно, отсюда и возникновение такого понятия, как суфийский «орден», пришедший на замену странствующих и кочующих рыцарей степи. Понятно, что такие носители культуры и миропорядка, в степи способствовали процессу социальной гармонии, но исторический процесс неумолимо идет вперед и тогда в степь, на базе сложившихся норм, обычаев, обрядов, ритуалов стали приходить другие воззрения – религиозные, взявших на себя роль «утвердителей» социальной гармонии и порядка.

Заклучение. Судьба типов тенгрианской культуры

в современной социокультурной реальности

Как вытекает из изложенного выше, мифорелигиозные представления номадов Великой Степи, основанные на вере в Көк Мәңгі Тәңірі как высшую справедливость, оказались удивительно жизнеспособной. Этому способствовали, по единодушному признанию исследователей, идеи толерантности и всеобщего мира, эпическое (героическое) начало, экологическое сознание и этика тенгрианства.

С течением времени мировоззренческие основания тенгрианства оформились в целостный культурный тип, содержащий общие закономерности, присущие общечеловеческой культуре. Вместе с тем, как нами было выявлено на казахском материале он содержит отличия как на уровне культурной целостности, так и на отдельных подуровнях.

В данной статье предметом анализа были избраны типы деятелей тенгрианской культуры в культурно-историческом измерении. При этом характер трансформации архаичных ритуальных посредников освещался нами в контексте социокультурной динамики от синкретической деятельности через дифференциацию на различные типы устно-профессиональной культуры. На казахском материале прослежена эволюция ритуальных посредников күйші и сал-сері от исходной синкретической целостности к «сегіз қырлы, бір сырлы», которые занимали высокое положение в традиционном обществе вплоть до XX столетия.

В последующем судьба того или иного деятеля, а также «сегіз қырлы» складывается различным образом. Общим для них оказывается то, что в новой – индустриальной – социокультурной реальности их интеллектуально-творческая деятельность относилась к разряду народной, понимаемой как фольклор, то есть примитивная культура. Кроме

того, и особенно эта позиция характерна для советского периода, сложилась традиция, согласно которой жырау, күйші, акыны, сал, сері, энші освещались не как цельные универсальные личности, а как поэты, либо как музыканты. И хотя велась научно-исследовательская деятельность по изучению и жизненного и творческого пути, тем не менее, она не получила концептуального философско-научного осмысления. В результате комплекса причин по сей день отсутствуют компаративные исследования, вследствие чего сложно представить цельную картину их эволюции.

Значительно активизировались искания в освещаемой сфере в постсоветский период. Тому содействовала и общая социокультурная ситуация, благоприятствующая формированию тенгрианства как философско-научного направления.

Исходя из краткого анализа, полагаем правомочным выделить следующие основные направления:

Тенгрианство как открытое мировоззрение – философско-научное международное направление, более известное в РФ как тэнгриология. Знакомство с тэнгриологией по сайту Международный фонд Тенгри (МФТ) показывает, что российские тенгриановеды направляют усилия, прежде всего, на культурно-логическую и культурно-историческую реконструкцию тенгрианской религии.

Кочевниковедение – междисциплинарное направление, сформировавшееся и получившее развитие в независимой Республике Казахстан. Изучает классический тип кочевничества, сложившийся и развивавшийся на степных просторах Евразии, обосновывая положение о том, кочевничество является для носителей номадической ментальности иппокреной духа, духовности (К.Ш.Нурланова). Несмотря на молодость, отечественное кочевниковедение уже вышло за пределы регионального масштаба и оказалось перспективным в аспекте выявления содержательных внутренних связей, органично вписываясь тем самым в контекст современного философско-научного познания [16].

Для нашего исследования представляет особый интерес статья казахстанского философа А.Кодар «Тенгрианство в номадологии, где автор на основе концепции известных европейских философов XX века Делеза и Гваттари о номадологии «реконструирует логику тенгрианства, как религии открытой к бытию-в-мире». Автор подчеркивает, что «тенгрианство – это не пророческая религия, т.е. не религия возмещенная кем-то, а – изначальная, традиционная вера, с которой тюрко-монгольские народы открывают на мир свои глаза, а что касается ее содержания, она «смешивается с неограниченным местом», т.е. с небом и...(землей)» [17].

Мүшелтану – тенгрианский календарь культуры – религиозно-культуроведческое направление, перспективное в контексте тенгрианской антропологии.

Коркытоведение – философско-научное направление, предмет исследования которого – духовные деятели тенгрианского культурного типа.

Исследования коркытоведов, то есть филологов и историков, религиоведов, философов и искусствоведов, свидетельствуют о том, что «образ и наследие древнего мудреца сохранились не только в письменных источниках; его имя освящено народной памятью как мыслителя вселенского масштаба, поставившего экзистенциальные проблемы жизни – смерти – бессмертия, и, предложившего уникальное ее решение в своей первоизданной ипостаси. А именно: в устной форме, через нераздельный синкретиз Слова и Музыки. Подобная себестождественность духа по сей день остается непревзойденным духовным опытом, который в этом своем сущностном значении все еще не получил должного осмысления» [18, с. 76].

Кюеведение – междисциплинарное направление, близко к коркыттану. Кюй (от древнетюркского «Көк» - синий) – феномен Великой Степи, восходящий к мифологической эпохе, становление и формирование которого обусловлены одной из «вечных» тем в общечеловеческой культуре, а именно: идеей Синего Неба как Духовной родины человека. Кюеведы (искусствоведы, философы и религиоведы) обосновывают положение о том, что сакрально-медитационное явление кюй объединяет в единое целое небесное (божественное) и земное (человеческое).

Таким образом, неотенгрианство, унаследовав от классического тенгрианства позитивные стороны, продолжает свое развитие в современной социокультурной реальности как междисциплинарное философско-научное направление на стыке религиоведения, культурологии и философии, истории, искусствоведения и тюркологии, филологии, психологии и других сфер социогуманитарного знания.

В заключение отметим, что здесь проведен предварительный анализ некоторых тенденций, которые пока существуют в неявном виде. Иными словами, дается характеристика смыслоносущим и смыслопередающим основаниям тенгрианской культуры, которые пока находятся на стадии изучения. Краткий (тезисный) анализ позволяет определить их как науки о духе. Впрочем, более обстоятельное изучение данной проблемы – темы будущих специальных исследований.

Что касается места и статуса күйші, сал-сері и интеллектуально-творческой элиты сегіз қырлы, бір сырлы, то их деятельность приобрела в новых социокультурных условиях соответствующие запросам Времени очертания. Они органично сочетают в себе традиционное и инновационное начала, благодаря чему сформирован новый тип сегіз қырлы, бір сырлы, а именно: личности, достойно культивирующей исконные тенгрианские основания с деятельностью современного ұстаза и ученого – кюеведа и тенгриановеда, культуролога, музыковеда и других сфер социогуманитарной науки. На наш взгляд, данная тенденция свидетельствует о жизнеспособности тенгрианского типа культуры, о ее неисчерпаемых возможностях соответствовать открывающимся перспективам социума. Совместными усилиями ученых выявлено взаимодействие

тенгрианства со многими духовными учениями и культурными мирами, начиная с глубокой древности. Многообразна и сфера исследовательских подходов, благодаря которым уже в недалеком будущем следует ожидать новых изысканий, а тенгрианство и, соответственно, типы деятелей тенгрианской культуры займут равнозначное-достойное место в мировом пространстве – аналогичное мировым религиям, мировоззрениям и культурным типам.

Список использованной литературы

1. Аюпов Н.Г. П Тенгрианство как открытое мировоззрение. Монография. – Алматы: КазНПУ им. Абая. – Издательство «КИЕ», 2012. – 264 с.
2. Мухамбетова А.И. Календарная основа традиционной казахской музыки // Аманов Б.Ж., Мухамбетова А.И. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 544 с. – сс. 11-104.
3. Введение в культурологию: Учеб. пособие для вузов / Руководитель автор. колл. и отв. ред. Е.В. Попов. – М.: ВЛАДОС, 1995. – 336 с.
4. Кокумбаева Б.Д. Культурология тенгрианского искусства (учебное пособие – Павлодар: Научно-издательский центр ПГПИ, 2012 - 156 с. <http://kitapxana.kaz/catalog/130814/130814-001.htm>; ее же тенгрианский тип культуры// Сабит М., Кокумбаева Б., Темиртон Г. Духовная культура Великой Степи и современность - Алматы: КазНИИК, 2013. – 200 с.: с илл. 16 с. – сс. 119-129.
5. Абаев Н.В., Аюпов Н.Г. Тэнгрианская цивилизация в духовно-культурном и геополитическом пространстве Центральной Азии. – Часть 2. Экологическая культура в тенгрианско-буддийской цивилизации народов Внутренней Азии. – Алматы, 2010. – 200 с.
6. Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность: сборник статей VI-й Межд. науч.-прак. конф. (14-16 июня 2017 г., Астана, Казахстан) 1-е изд., стер. – Астана: ТОО Мастер По, 2017. – 495 с. – сс. 193-198.
7. Томски Г. Credo du tangrisme classique // Философский альманах «Современность: мир мнений». Серия «Философские науки» – Алматы: КазНПУ имени Абая, 2014. – № 1. – С. 86–91.
8. Нурланова К.Ш. Синее небо – тайно-явленная явленность // Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность. Материалы III Между-народной научно-практической конференции. – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. – 142 с. – с. 97-102.
9. Каскабасов С.А. Колыбель искусства. – Алма-Ата: Онер, 1992. – 368 с.
10. Күй қайнары/ А.Райымбергенов, С. Аманова. – Алматы: Онер, 1990. – 288 б.
11. Алтун Битинг. Тенгрианство. Никонов А.Ю. – Алматы: издат. дом «Жибек Жолы», 2000. – 86 с.
12. Томский Г.В. Книги и другие источники по тангризму/ Журнал «Конкорд» - №2, 2014. – 74 с.

<http://cyberleninka.ru/article/n/knigi-i-drugie-istochniki-po-tangrizmu>

13. текст основан на материале статьи Kokumbayeva B. The status of kuy in the turkic khaganate: experience of cultural and historical reconstruction Материалы международной конференции «Проблемы современного музыкознания и этноорганологии», посвященной 90-летию основателя этноорганологии в Казахстане Болат Шамгалиевича Сарыбаева – Астана, КазНУИ, 2017. – 164 с. - сс. 107-111.

14 «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ:/ Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы – 1999 ж., 800 б. (на каз.и рус.).

15. Баба // Казахстан. Национальная энциклопедия. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. - Т. I.

16. Аршабеков Н.Р., Кокумбаева Б.Д. Кочевниковедение в современном философском контексте (к постановке проблемы) // Философия в современном мире: стратегии развития. Материалы I Казахстанского философского Конгресса (Алматы, 27-28 сентября 2013 г). – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 818 с. – С. 395-401. <http://kitapxana.kaz/catalog/140330/140330-001.htm>

17. Кодар А. Тенгрианство в номадологии <http://dalaruh.kz/articles/view/528>

18. Кокумбаева Б.Д. Тенгриане и тенгриановеды: времен связующая нить (светлой памяти Нурмаганбета Глаздыновича Аюпова посвящается)// Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность. Материалы III Международной научно-практической конференции. – Абакан: Хакаское книжное издательство, 2011. – 142 с. – С. 75 – 77.

КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Bozhko L. D.

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor,
Kharkiv State Academy of Culture*

Божко Любов Дмитрівна

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри менеджменту культури
та соціальних технологій
Харківська державна академія культури*

TOURISM IN THE LIGHT OF THE PHENOMENON OF SOCIAL MEDIA ТУРИЗМ У СВІТЛІ ФЕНОМЕНА СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА

Summary: Here is considered the influence of social media on the development of tourism. Culturological aspects of this influence are revealed. A new approach to Internet commerce in the sphere of tourism - Travel 2.0 is analyzed. Social networks that have become the most popular for tourist interactions are identified. The features of thematic social networks for tourists are considered. It is proved that social media, to a certain extent, structure society, creating new virtual communities around content, including thematic ones.

Key words: tourism, social media, informational and communicative culture, technologies of Web 2.0, Travel 2.0, social networks, virtual communities

Анотація: Розглянуто вплив соціальних медіа на розвиток туризму. Виявлено культурологічні аспекти цього впливу. Проаналізовано новий підхід до інтернет-комерції в сфері туризму - Travel 2.0. Виділені соціальні мережі, які стали найбільш популярні для туристичних взаємодій. Розглянуто особливості тематичних соціальних мереж для туристів. Доведено, що соціальні медіа, в певній мірі, структурують суспільство, створюючи навколо контенту, в тому числі тематичного, нові віртуальні спільноти

Ключові слова: туризм, соціальні медіа, інформаційно-комунікативна культура, технології Web 2.0, Travel 2.0, соціальні мережі, віртуальні спільноти

Постановка проблеми. Туризм став індикатором змін, що відбуваються у сучасному суспільстві. Наш час, це час, де найважливішого значення набувають враження і відчуття. Сучасний туризм, задовольняючи ці потреби, починає освоювати не лише нові території, але і нові сфери діяльності, набуваючи особливого значення в області суспільного, культурного і політичного життя. Поширення інформаційних технологій і повсемісне захоплення населення соціальними платформами для комунікації, роблять останні, одними з найактуальніших каналів просування туристичних послуг на сьогоднішній день. Соціальні мережі стають трендом в туристському і готельному бізнесі. Всі ці процеси вимагають ґрунтового наукового дослідження для розуміння сучасних культуротворчих тенденцій і оцінки впливу соціальних медіа на розвиток туризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль соціальних медіа в туризмі все частіше відзначається і досліджується як нова тема. За останній час з'явився ряд досліджень, присвячених вивченню ролі соціальних медіа в туризмі. Дж. Фотіс розглядає зростаючу роль соціальних медіа у багатьох аспектах, зокрема, в області пошуку інформації та прийняття рішень [11]. Ряд авторів розглядають туризм, як передову практику взаємодії зі споживачами через канали соціальних мереж [10, 14, 15, 20]. Окремі наукові праці А. З. Абдулхаїрової присвячені вивченню використання соціальних мереж у туризмі, готельному та ресторанному

бізнесі Криму [1], А. Г. Стрючкова [8], А. И. Ульянова [9] розглядають соціальні мережі як інструмент просування та управління туризмом. Сутність та огляд способів застосування соціальних медіа в туризмі стали предметом уваги і українських дослідників [4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Недостатньо висвітленими залишаються культуротворчі аспекти взаємодії соціальних медіа і туризму.

Мета статті – висвітлити культурологічні аспекти впливу соціальних медіа на розвиток туризму.

Для здійснення даного дослідження були обрані методи системного та порівняльного аналізу.

Виклад основного матеріалу. В умовах глобалізації в медіапросторі відбувається формування окремої інформаційно-комунікативної культури. Поява технологій Web 2.0 (соціальних мереж, спеціалізованих форумів, блогів і мікроблогів, фото- і місць для розміщення відеофайлів, сайтів відгуків, тощо, об'єднаних терміном social Web або Веб 2.0) змінила і трансформувала систему комунікацій в усьому світі, як в міжособистісному аспекті, так і в різних бізнес процесах. Сьогодні соціальні мережі стають одним з найбільш ефективних каналів комунікації. В туристській галузі, зокрема, туристичні компанії напряму вступають в діалог з клієнтами, минуючи традиційні ЗМІ.

Це підтверджується і останніми дослідженнями World Travel Monitor, представленими на

міжнародній виставці ITB Berlin [2]. Особливо це стосується молодшої активної аудиторії, яка бронює свої поїздки за допомогою смартфонів і інших мобільних гаджетів. Зауважимо, що 2.1 млрд чоловік на планеті користуються Інтернетом, з них половина – соціальними мережами.

Під соціальною мережею сьогодні розуміють платформу, онлайн-сервіс і веб-сайт, що призначені для побудови, відображення і організації соціальних взаємовідносин в Інтернеті [6]. Іншими словами це інтерактивний багатокористувацький веб-сайт, контент якого наповнюється самими учасниками мережі [7].

Важливо те, що соціальні мережі – це не просто технологічна інновація, це кардинальна зміна того, як люди спілкуються між собою і використовують контент. Завдяки соціальним медіа зараз відбувається і важлива зміна в поведінці користувачів Інтернету. Сервіси і додатки, які з'явилися всередині соціальних мереж, починають задовольняти більшість потреб людей в комунікаціях і розвагах. Більшість користувачів, замість того, щоб мандрувати по безмежним просторам Інтернету, роблять домашньою сторінкою свого браузера одну з соціальних мереж. Таким чином, соціальні мережі перетворюються в основну оболонку для життя у Всесвітній павутині.

Дослідники говорять про появу нового підходу до інтернет-комерції у сфері туризму – Travel 2.0, який, як сподіваються мандрівники, зробить революцію в підготовці до подорожі. І якщо Web 2.0 – це нові технології і тактики, що охоплюють кіберсвіт, то Travel 2.0 – це адаптація туристичної індустрії до цього світу. Travel 2.0 – це «розширення прав і можливостей» користувачів, заохочення мандрівників до створення контенту в Інтернеті для спільного використання з іншими читачами, що переплітається з офіційним контентом, запропонованим постачальником туристичних послуг. Система Travel 2.0 була названа передовою технологією вірусного поширення інформації від користувача до користувача [16].

Автори, що займаються дослідженням сучасного туризму, відзначають зріст числа туристів, які використовують сучасні цифрові медіа. За деякими даними, майже 50% людей, які збираються в туристичну поїздку, приймають рішення після того, як здійснять певні комунікації в мережі Інтернет. Результати досліджень свідчать також, що понад 750 млн інтернет-користувачів обговорюють подорожі в соцмережах, а на кожну четверту людину, що відправляється в поїздку, впливає інформація з SM. При цьому 92% респондентів стверджують, що повністю довіряють думці інших мандрівників, а 70% вважають, що відгуки, розміщені онлайн, – це друга за рівнем довіри форма реклами. В даний час, за даними GDS, більшість компаній, що працюють в індустрії ділового туризму, витрачають понад 25% свого маркетингового бюджету на соціальні медіа [2].

За оцінками PhoCusWright, однієї з найбільш авторитетних консалтингових компаній на туристичному ринку, число онлайн-користувачів в 2020

році досягне близько 5 млрд, і більшість з них будуть користуватися соціальними мережами [5]. Сьогодні майже кожна друга людина має аккаунт у тій чи іншій соціальній мережі, а у світі налічується більше 400 соціальних мереж різної тематики і спрямованості.

Подібна популярність соціальних мереж пояснюється тим, що для багатьох користувачів це не тільки простір для спілкування та об'єднання людей за інтересами, а й місце для самовираження, обміну думками, пошуку необхідної інформації, отримання певного роду знань, а також для ведення бізнесу.

Можна виділити три найбільш популярні соціальні мережі, які отримали визнання практично у всьому світі: Facebook, Instagram, YouTube. На сьогоднішній день Facebook є однією з найбільших соціальних мереж в світі. Статистичні дані показують, що число зареєстрованих користувачів в даній мережі перевищує 1 млрд і інтерес до неї тільки зростає. Соціальна мережа з такою великою кількістю користувачів відкриває великі можливості і для розвитку туризму.

В даний час чимало туристських підприємств відкривають свої профілі у Facebook. Це є досить ефективним методом для проведення різного роду маркетингових заходів, оцінки якості свого сервісу, підтримки зворотного зв'язку з клієнтами та пошуку потенційних покупців. На своїх профілях, туристські підприємства публікують інформацію про туристські об'єкти, заходи і події; різні фото і відео матеріал, пов'язаний з туристським об'єктом або послугою, інформацію про акції та знижки, а також проводять консультації.

Одним із способів розвитку туризму через Facebook є створення тематичних груп або спільнот, пов'язаних з туризмом. Дані групи носять пізнавальний характер і більшість з них проводять тури вихідного дня, різні заходи, міні-фестивали і виставки, знайомлячи своїх учасників з визначними туристськими пам'ятками, унікальними природними об'єктами, міфами і легендами про культурні об'єкти.

Сьогодні досить вагому роль у розвитку туризму отримав такий напрямок як блогінг. Блог – це своєрідний інтернет-щоденник, онлайн-щоденник, де користувач ділиться своєю думкою, враженням про що-небудь. У Facebook існують великі медійні особистості, відомі персони, чії публікації подібного роду набирають тисячі переглядів. Саме на туризм великий вплив мають блогери-мандрівники. У своїх постах вони діляться враженнями про свої пригоди, розповідають про цікаві місця, які вони відвідали, пам'ятки, традиційні кухні, транспорт і погоду. Для туризму блогінг є досить важливим компонентом, так як завдяки йому здійснюється прихований маркетинг, тобто в якомусь роді це реклама, яка також привертає увагу туристів.

Facebook має велику аудиторію по всьому світу, тому перед користувачами відкривається велика можливість зв'язатися з людьми з іншого

кінця світу, де спілкуючись один з одним, вони можуть дізнатися багато нового про країну свого співрозмовника, її культуру, традиції і звичаї. Даний фактор також сприяє розвитку туризму, так як при таких комунікаціях у людей підвищується інтерес і бажання своїми очима подивитися на іншу країну.

Багато користувачів Facebook частково використовують цю мережу, щоб відійти від повсякденного життя, а також від реальності. Тому фотографії подорожей і повідомлення про відомі визначні пам'ятки в зарубіжних країнах користуються великою популярністю в соціальних мережах, і багато споживачів все частіше публікують свої спогади про подорожі в мережі. Це часто проковує інших споживачів коментувати, ділитися ними і починати думати про свято, яке вони могли б зробити самі. Facebook і інші соціальні мережі допомагають багатьом споживачам надихатися і втягуватися в етап мрії про поїздки на відпочинок [13].

Соціальна мережа Instagram – це мережа для обміну фотографіями і відеозаписами. В 2016 році в нараховувалося 400 мільйонів користувачів [12].

YouTube – соціальна мережа, де користувачі можуть завантажувати, переглядати, оцінювати, коментувати і ділитися тими чи іншими відеозаписами. На сьогоднішній день кількість користувачів YouTube перевищила 1 мільярд осіб, а перегляди багатьох відеороликів перейшли позначку в позначку понад 100 мільйонів [19].

Найбільший внесок в розвиток туризму через YouTube вніс відеоблогінг. Багато людей прагнуть знати свою подорож на відеокамеру і показати це всьому світу. Таким чином, будь-який користувач отримує можливість відправитися в подорож разом з іншою людиною не виходячи з дому. В ході своєї поїздки відеоблогер відповідають на питання, що цікавлять користувачів питання, розповідають про життя в тій чи іншій країні, про складнощі і труднощі, які їх можуть чекати, дати поради і рекомендації зі свого особистого досвіду. Таке «живе» спілкування зі своїми глядачами, дозволяє людям зануритися в пригоди разом з оповідачем.

MySpace – найбільша соціальна мережа у США і нараховує порядку 80 мільйонів користувачів. MySpace продовжує стрімко розвиватися і на даний момент саме вона визначає шляхи розвитку соціальних мереж.

Twitter – система, що дозволяє користувачам відправляти короткі текстові замітки (до 140 символів), використовуючи веб-інтерфейс, SMS, засоби миттєвого обміну повідомленнями або сторонні програми-клієнти. Характерною рисою твіттера є публічна доступність розміщених повідомлень; це називається мікроблогінгом.

Foursquare, Swarm – соціальні мережі з функцією геопозиціонування, які дають змогу користувачу, не виходячи з офісу, побачити, як з висоти пташиного польоту, де розташовуються люди. За допомогою Swarm користувачі відзначаються – чекіняться («check in») у громадських місцях, використовуючи свої смартфони. А за допомогою

Foursquare користувачі мають можливість рекомендувати місця для відвідування та побачити рекомендації інших користувачів. Ці додатки стають все більш популярними геолокаційними сервісами, які вже зараз налічують понад 55 млн. користувачів по всьому світу [3, с. 145].

Інтернет також став форумом мандрівників, де головним органом управління їх маркетингової мотивацією є туристичні соціальні медіа. Ці онлайн-платформи надають мандрівникам умови для інтерактивного спілкування: передачі інформації, коментарів, думок, оглядів і оцінок – все, що може допомогти у прийнятті тих чи інших туристичних рішень. Крім того, користувачі знайшли можливість ділитися інформацією в режимі реального часу, що значно збільшило якість туристичних поїздок.

Завдяки подібним ресурсам, довіра багатьох користувачів до думок таких же незацікавлених в комерційній вигоді мандрівників стала превалювати над довірою до традиційних туристичних організацій та агентам.

Соціальні мережі для туристів – в чому їх відмінність від всіх інших? В першу чергу, і найголовніше, це їх тематична спрямованість. У цих спільнотах мандрівники і всі небайдужі обмінюються враженнями, відгуками, фотографіями, відео, ведуть блоги тощо. Причому, що важливо зазначити, по функціоналу і сервісам, туристичні спільноти анітрохи не поступаються загальнотематичним. По-друге, цільова аудиторія таких сайтів – це туристи і мандрівники, які їздили, їздять і планують і далі продовжувати здійснювати поїздки і нові відкриття різних країн і міст. Таким чином, виходить, що ми маємо справу з повноцінними сервісами для спілкування, користувачі яких об'єднуються навколо загального інтересу або хобі – подорожей, причому, в самому широкому сенсі цього слова, від поїздок в далекі країни до огляду визначних пам'яток рідного міста.

У таких спільнотах безліч людей, які самі бачили багато і їздили практично всюди. Відгук від них – це інформація з першоджерела, не прикрашена путівниками або рекламою. Тут завжди можна задати питання або залишивши коментар. Важливою для користувачів туристичних соціальних мереж є можливість знайти однодумців. В соціальних мережах для туристів, в більшості випадків, є пункти при реєстрації – «країна, де я живу» (іноді і разом з містом), «країни, де я був», і «країни де я хочу побувати». Ці списки видно і на сторінках користувачів, а також є критерієм для пошуку людей. Важливою для багатьох є можливість почерпнути ідеї для своїх майбутніх подорожей. Записи в блогах виводяться на головних сторінках, а зацікавлених вас туристів можна «додати в друзі», щоб швидше отримувати нові повідомлення і коментарі до їх постів.

Крім того, з розвитком ринку онлайн-подорожей, користувачі більше не задовольняються лише тим, щоб знайти найнижчу ціну або прочитати інформацію щодо кінцевого пункту, написану маркетологами. Тепер більш складні онлайн-користувачі

хочуть взяти під контроль і визначити ідеальну подорож. І поряд зі зростанням популярності соціальних мереж, таких як і Facebook, Instagram, MySpace, Second Life та ін., значну роль починають відігравати і безліч сайтів, спеціально призначених для дискусійних форумів і обміну інформацією.

Щорічно з'являється все більше соціальних платформ Travel 2.0 призначених спеціально для тематичних обговорень і обміну інформацією. В таблиці 1 наведені сайти деяких соціальних мереж для туристів.

Таблиця 1. Сайти соціальних мереж для туристів

№ п/п	Англомовні	№ п/п	Українсько та російськомовні
	realtravel.com		rybakiohotniki.ru
	tripconnekt.com		turmira.com
	tripadvisor.com		poezdochka.com
	matadornetwork.com		yapiligrim.ru
	triporama.com		turometr.ru
	tripsay.com		tourout.ru
	couchsurfing.com		geoid.ru
	geckogo.com		venividi.ru
	travbuddy.com		otdihali.ru
	travellerspoint.com		flagatrip.ru
	wayn.com		myjourney.ru
	bluenity.com		palmapeople.ru
	flyertalk.com		myresorts.ru
	bootsnall.com		
	virtualtourist.com		
	world66.com		
	dopplr.com		
	tripwolf.com		
	bewelcome.org		
	trayle.com		

Віртуальні спільноти мандрівників – це платформи, де постійно оновлюються персоналізовані матеріали, призначені для користувача контенту, що включають статті, довірені огляди, рекомендації, фото і відео [17]. Ці ресурси пропонують користувачам різні варіанти взаємодії один з одним – форуми для обміну досвідом, можливість коментувати огляди тощо [18]. Мотивацією, що приводить мандрівників до участі у віртуальних туристичних спільнотах є безліч функціональних, соціальних, психологічних та гедонистических переваг цих соціальних платформ в порівнянні зі звичайними сайтами. Одна з головних потреб, яку задовольняють ці спільноти – велика кількість незалежної інформації, наданої мандрівниками з усього світу, можливість обміну досвідом «з першоджерел».

Послуги і продукти компаній індустрії туризму – готелі, ресторани та інші громадські заклади – також стали безпосередньо залежати від думки людей. Усвідомлення перспективності проведення маркетингових операцій в Інтернеті привело у Всесвітню павутину не тільки споживачів, але і корпорацій і підприємців з метою побудови та інтенсифікації онлайн-бізнесу. На арену міжнародного ринку нових медіа вийшли такі соціальні тревел-ресурси, як TripAdvisor, за допомогою яких мандрівники отримали можливість стати не просто пасивними споживачами інформації, але і активними її творцями.

Індустрія туризму націлена на те, щоб скористатися перевагами соціальних мереж, оскільки індустрія вже давно багато в чому покладається на репутацію місця призначення, думка споживачів, поширення інформації та позитивну рекламу з вуст в уста.

Знаючи, які готелі та місця відпочинку згадуються в соцмережах найчастіше, бренди можуть зрозуміти, як мандрівники сприймають туристичні напрямки, чим їм подобається займатися, а найголовніше – чим вони люблять ділитися з друзями з соціальних мереж. Багато в чому саме завдяки брендам і мандрівникам, в 2017 році нових висот популярності досяг Instagram. Ця платформа для публікації фотографій набрала ще більшу аудиторію і представила продукти, що допомагають туристам планувати і замовляти подорожі.

Поява сайтів Travel 2.0 в туристичній зоні дає користувачам можливість отримання доступу до величезної кількості різноманітної інформації з численних джерел у всіх сегментах індустрії і потенційно приваблює мандрівників завдяки таким функціям, як релевантність інформації, різноманітний контент, доступність і зручність у використанні.

Стрімкий розвиток туристичного онлайн-ринку дозволяє користувачам Travel 2.0 не тільки дізнаватися інформацію про місця призначення і знаходити вигідні ціни, а й повністю планувати ідеальні подорожі, орендувати житло і транспорт, знаходити однодумців і попутників, отримувати рекомендації та відгуки.

Висновки і пропозиції. Аналіз розвитку туризму у світлі феномена соціальних медіа показав, що останні певною мірою структурують суспільство, створюючи навколо контенту, в тому числі тематичного, нові віртуальні спільноти. Ці спільноти можна вважати однією із форм самоорганізації громадського життя. Зокрема, нові віртуальні спільноти, що створюються у межах комунікативних соціокультурних туристичних практик, сприяють комунікації і інтеграції між представниками різних культур і різних соціальних груп.

Таким чином, можна вважати, що онлайн-ресурси про мандрівки у формі соціальних медіа стали важливою частиною життя великої кількості людей і сприяють формуванню нового типу людини подорожуючої.

Потребують свого дослідження нові культурологічні профілі, які створюються під впливом діяльності віртуальних тематичних спільнот різної направленості.

Список літератури:

1. Абдулхаїрова А. З. Соціальні мережі як інструмент просування кримського туристського продукту та готельно-ресторанних послуг / А. З. Абдулхаїрова // Економіка, фінанси, право. — №8, 2013. — С. 3-6.
2. Бизнес-тревел эпохи Веб 2.0: новые возможности социальных медиа [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://buyingbusinessstravel.com.ru/articles/biznes-trevel-epokhi-veb-2-0-novye-vozmozhnosti-sotsialnykh-media/>
3. Галіч Т. О. Соціальні інтернет-мережі та віртуалізація суспільного життя / Т. О. Галіч // Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. — 2010. — № 1. — с. 145-152.
4. Кіптенко В.К., Глазунова Т.В. Інформаційне забезпечення туризму: роль соціальних медіа // Географія та туризм: Наук.зб. — К.: Альтерпрес, 2011. — Вип.15. — С. 22-28.
5. Маркетинг в социальных сетях в сфере туризма и путешествий [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://marketing.rbc.ru/articles/14/12/2012/562949985331732.shtml>
6. Прохоров А. Социальные сети и Интернет / Компьютер Пресс [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Социальная_сеть
7. Социальная сеть / CY-PR [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.cy-pr.com/wiki/социальная+сеть>
8. Стрючкова А. Г. Интернет как инновационный канал продвижения туристского продукта в социальных сетях / А. Г. Стрючкова // Сервис в России и за рубежом. — 2011. — Т. 6, № 25. — С. 1-9.
9. Ульянова А. И. Социальные сети как инструмент управления/ А. И. Ульянова // Вестник Казанского технологического университета. — 2010. — № 8. — С. 125-128.
10. Bradbury, K. (2011) The growing role of social media in tourism marketing.
11. Fotis, J. (2012) The impact of social media on consumer behaviour: Focus on leisure travel.
12. Instagram / Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Instagram>.
13. Role of Facebook for Tourism [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://thinkdigital.travel/opinion/role-of-facebook-for-tourism/>
14. Social Media Tourism Symposium (2011) Social media tourism symposium Facebook page.
15. Think Social Media (2012) How social is your DMO?-US Tourism Office Edition, Q4 2012 Edition.
16. Travel 2.0: Social networking takes a useful turn [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://usatoday30.usatoday.com/travel/columnist/grossman/2007-01-26-grossman_x.htm
17. Virtual Travel Community bridging between travellers and locals [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.academia.edu/191293/Virtual_Travel_Community_bridging_between_travellers_and_locals
18. Xiang, Z., & Gretzel, U. (2010). Role of social media in online travel information search. Tourism Management, 31(2), pp. 179-188.
19. YouTube Stats and Analytics – SeeZisLab – seezislab.com [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://seezislab.com/ru>
20. Zeng B., Gerritsen R. (2014), What we know about social media in tourism? A review, Tourism Management Perspective, vol. 10, pp. 27-36.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Упатова Ирина Петровна,

канд. пед. наук, доцент

Харьковская гуманитарно-педагогическая академия

Upatova Irina Petrovna,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy

Ukraine, Kharkiv

ФОРМИРОВАНИЕ МЕТОДИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ УСЛОВИЕ РЕАЛИЗАЦИИ СИСТЕМЫ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ

FORMATION OF METHODOLOGICAL REFLECTION FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS AS A PEDAGOGICAL CONDITION IMPLEMENTATION OF THE METHODOLOGICAL TRAINING SYSTEM

Аннотация: Исследованы теоретические и практические аспекты осуществления методической рефлексии при подготовке будущих учителей, проанализированы ее возможности, представлена методика ее формирования.

Приведены примеры методов и приемов осуществления методической рефлексии во время учебных занятий, педагогической практики, внеаудиторных мероприятий методического направления.

Представлены результаты формирования методической рефлексии будущих учителей начальной школы.

Ключевые слова: рефлексия, методическая рефлексия, педагогические условия, виды рефлексии, уровни педагогической рефлексии, рефлексивные методические умения, педагог-фасилитатор.

Abstract. Theoretical and practical aspects of implementing methodological reflection when training future teachers are studied. Reflection abilities are analyzed. A forming methodology is introduced.

There are examples of methods and techniques of methodological reflection in future teacher training at classes, practical trainings and extracurricular methodological events in the study.

The results of forming methodological reflection of future primary school teachers are shown.

Key words: reflection, methodological reflection, pedagogical conditions, types of reflection, levels of pedagogical reflection, reflexive methodological skills, teacher-facilitator.

Постановка проблемы. Ведущим направлением государственной образовательной политики Украины, относительно подготовки педагогических кадров является создание в процессе обучения в высшем учебном заведении условий, необходимых для формирования методически грамотной, критически мыслящей, творческой личности учителя, ее успешной самореализации, развития педагогических способностей и возможностей.

Проблема методической подготовки будущих учителей начальной школы в условиях реформирования системы среднего образования, реализации Концепции «Новая украинская школа», является дискуссионной, недостаточно разработанной, поэтому становится особенно актуальной, поскольку нововведения требуют серьезных изменений, прежде всего на уровне психолого-педагогической подготовки личности учителя.

Именно поэтому объектом исследования был выбран процесс формирования методической рефлексии у будущих учителей начальной школы как важное педагогическое условие успешного решения проблемы их методической подготовки.

Анализ последних исследований и публикаций. Проблему педагогической рефлексии, ее трактование, рефлексивно-методическую функцию, методы и приемы осуществления исследовали Б. Вульф, Н. Глузман, В. Краевский, А. Маркова, І. Осадченко, С. Скворцова, Г. Щедровицкий и другие. Ученые подчеркивали необходимость формирования у педагога

умений осуществлять самоанализ собственной педагогической (методической) деятельности.

Рефлексия в педагогической деятельности исследовалась учеными Ю. Кулюткиным, С. Кондратьевой, С. Максименко, Г. Сухобской, Е. Черным, Л. Яковлевой и другими, которые доказали, что педагогическая деятельность является рефлексивной по своему содержанию.

Этих взглядов придерживаются А. Бизяева, М. Демидко, А. Лозенко и другие ученые, которые считают, что методическая рефлексия учителя связана с особенностями такого направления его деятельности, как методическая работа, а именно: с анализом и проектированием способов и средств методической деятельности, оценением собственного методического опыта и т. д. [1, 2, 4].

Учитывая многочисленные исследования в области указанной проблемы, нерешенным, все же, остается вопрос методики формирования у будущих учителей умений осуществлять методическую рефлексию.

Цель статьи заключается в анализе структуры методической рефлексии, описании ее составляющих, а также методики формирования умений осуществлять методическую рефлексию, представлении результатов исследования уровней ее сформированности.

Изложение основного материала. Особенностью педагогического эксперимента является внедрение и проверка определенных условий.

С точки зрения педагогики, термин «условие» определяется как совокупность природных, социальных, внешних и внутренних факторов, влияющих на физическое, психическое, нравственное развитие человека, его поведение, воспитание, обучение, формирование личности. Термин «педагогические условия» определяется как обстоятельства, от которых зависит и в которых происходит целостный продуктивный педагогический процесс профессиональной подготовки специалистов и опосредуется активностью личности [6].

В контексте проведенного исследования, педагогические условия – это совокупность внешних и внутренних факторов (мероприятий) педагогического процесса, которые, с одной стороны, обеспечивают достижение студентами необходимого уровня сформированности методической компетентности, а с другой – способствуют повышению эффективности процесса методической подготовки будущих учителей начальной школы.

Следует отметить, что процесс методической подготовки будущих учителей динамичный, интегрированный по своей сути, требующий организации деятельности будущих учителей по формированию у них умений осуществлять методическую рефлексию во время учебных занятий, педагогической практики, внеаудиторных мероприятий методического направления.

Аргументируем выбор этого условия тем, что в будущей профессиональной деятельности сформированные рефлексивные умения позволят молодому специалисту ориентироваться в профессиональной образовательной среде на более высоком, осмысленном, творческом уровне.

Так, А. Бизьева рассматривает рефлексию в педагогической деятельности как процесс мыслительного (предшествующего или ретроспективного) анализа любой профессиональной проблемы, в результате которого возникает личностно окрашенное осмысление сущности проблемы и новые перспективы ее решения. Таким образом, рефлексивный учитель – это мыслящий специалист, который анализирует, исследует свой опыт, а профессиональная рефлексия характеризуется как исследовательская деятельность учителя. По мнению ученого, рефлексия – это необходимое свойство практического профессионального мышления учителя, проявляющаяся в применении знаний общего к конкретным ситуациям действительности [1].

А. Карпов выделяет следующие виды и уровни рефлексии по так называемому «временному» принципу: ситуативную, ретроспективную и перспективную рефлексии [3].

Ситуативная рефлексия (актуальная) обеспечивает непосредственный самоконтроль поведения человека в актуальной ситуации, осмысление ее элементов, анализ происходящего, способность субъекта к соотношению своих действий с ситуацией и их координации в соответствии с меняющимися условиями, собственным состоянием. Поведенческими проявлениями и характеристиками этого вида рефлексии, в частности, время обдумывания субъектом своей текущей деятельности; то, насколько часто он прибегает к анализу того, что

происходит; степень разворачивания процессов принятия решения; склонность к самоанализу в конкретных жизненных ситуациях.

Ретроспективная рефлексия проявляется в склонности к анализу уже выполненной в прошлом деятельности и свершившихся событий. В этом случае предметы рефлексии – предпосылки, мотивы и причины происшествий; содержание прошлого поведения, а также его результативные параметры и, особенно, допущенные ошибки. Эта рефлексия выражается, в частности, в том, как часто и насколько долго субъект анализирует и оценивает произошедшие события, склонен ли он вообще анализировать прошлое и себя в нем.

Перспективная рефлексия соотносится с функцией анализа будущей деятельности, поведения; планированием как таковым; прогнозированием возможных результатов. Ее основные поведенческие характеристики: тщательность планирования деталей своего поведения, частота обращения к будущим событиям, ориентация на будущее [3].

Анализируя вопрос об уровнях педагогической рефлексии, стоит отметить исследование Van Manen, в котором указывается на регламентированность и рецептурность профессионального мышления, что характерно для начального практического уровня педагогической рефлексии, и проявляется в направленности педагога на эффективное и действенное применение полученных в процессе подготовки знаний для достижения цели деятельности. Главным содержанием анализа педагога являются его практические действия и продуктивность. При таких условиях свои практические действия анализируются и оцениваются педагогом как «правильные» или «неправильные» в зависимости от степени их соответствия конкретным профессиональным знаниям [7].

Второй уровень педагогической рефлексии – каузальный, связанный с осмыслением педагогом причинных оснований своих действий и их последствий. Содержанием анализа становятся собственные представления и ситуационные предпосылки, определяющие эффект действия. На этом уровне рефлексивного анализа педагог рассматривает конкретную ситуацию как проявление общих психологических и педагогических закономерностей.

Третий уровень педагогической рефлексии – критический, основанный на внесении педагогом в содержание своего анализа моральных и этических критериев. На этом уровне актуальными для размышления педагога становятся проблемы целей, форм, методов и содержания образования, ведущих к развитию и укреплению справедливых и прогрессивных отношений в обществе. Процесс обучения (цели, средства) и учебная ситуация в целом (контекст обучения) рассматриваются педагогом как проблемные, открытые для постоянного переосмысления и развития.

В соответствии с современными требованиями к подготовке специалистов, в связи с разработкой и внедрением отраслевых стандартов высшего педагогического образования в Украине в контексте деятельностного подхода к обучению, рефлексия становится важным компонентом методической подготовки будущих учителей, следовательно, чтобы решить проблему их методической подготовки следует особое внимание

уделить формированию умений методической рефлексии.

Под рефлексивными умениями ученые (М. Демидко, А. Лозенко, Н. Мойсеюк) понимают совокупность последовательных действий, которые имеют место при осуществлении педагогом контрольно-оценочной деятельности, направленной на себя, на осмысление и анализ собственных действий [2, 4, 5].

Нельзя не согласиться с мнением М. Демидко, что сформированные рефлексивные умения – это подготовленность к выполнению теоретической деятельности, которая опирается на знания и навыки профессиональной деятельности и совершенствуется вместе с ними [2].

Автор выделяет ряд рефлексивных умений в соответствии со структурой деятельности, которая представлена в виде следующих структурных элементов: цель – способ – результат, каждый из которых в структуре деятельности обеспечивается соответствующими рефлексивными умениями. Например, цель деятельности предполагает умение оценить поставленную цель на основе диагноза – анализа – прогноза, корректировать цель в соответствии с ценностными требованиями к деятельности. Способы деятельности предусматривают умение оценить логические пути и возможности деятельности; проявить готовность к пересмотру своих действий. Для определения результата деятельности необходимо уметь оценить эффективность своей деятельности, прогнозировать ее конечный результат; значимость продукта деятельности, исходя из внутренних и внешних критериев качества; принять ответственность за свою деятельность.

Исследования М. Демидко свидетельствуют, что процесс формирования общих рефлексивных умений происходит в несколько стадий: 1) осмысление необходимости и возможностей рефлексии собственной деятельности; 2) анализ и самоанализ собственных возможностей; 3) разработка программы (стратегия и тактика) действий; 4) мобилизация своих возможностей и способностей, интеллектуально-волевое напряжение; 5) реализация плана действий, выполнение принятого решения, затем анализ результатов, указание новых целей, задач на пути совершенствования деятельности [2].

Ученые отмечают, что каждая стадия формирования рефлексивных умений должна сопровождаться помощью преподавателя, через правильно определенные технологии обучения, приемы педтехники, проблемно-поисковые задачи, как специальные педагогические условия формирования рефлексивных умений, а наличие у будущего учителя, сформированных рефлексивных умений позволяет им объективно оценивать свою профессиональную деятельность, прогнозировать ее результаты, а в итоге – осуществлять рефлексивное управление своей методической деятельностью.

Таким образом, анализ ряда научных работ дает основания утверждать, что рефлексия выполняет ряд функций: во-первых, позволяет учителю сознательно планировать и моделировать деятельность всех участников педагогического процесса и способов их взаимодействия, корректировать и контролировать свое методическое мышление; во-вторых, позволяет оценивать

логическую последовательность мыслей; в-третьих, улучшает результаты решения методических задач.

Во время эксперимента цель осуществления методической рефлексии будущим учителем при изучении учебных дисциплин, прохождения педагогической практики, заключалась в том, чтобы выстроить смысловую цепочку, осмыслить собственную учебно-методическую деятельность, которая опиралась на различные методы и приемы осуществления методической рефлексии. Например:

- приемы рефлексии достижения цели предусматривали установление прироста знаний студентов: с этой целью использовалось «дерево целей», оценка «приращение» знаний и достижения целей;

- прием «синквейна», который помогает выяснить отношение к исследуемой проблеме, соединить старое знание и осмыслить новое;

- прием неоконченного предложения предполагал, что студенты высказываются одним предложением, выбирая начало фразы.

С целью повышения эффективности осуществления методической рефлексии, выявления уровня сформированности методических умений будущим учителям начальной школы предлагалось составить технологическую карту урока, которая использовалась в процессе исследования не только как способ фиксации, но и как средство для осуществления методической рефлексии, которое позволяло проанализировать уровень сформированности того или иного методического умения; полученных результатов; выявить умения делать самоанализ уроков; обеспечивало включение методических знаний будущих учителей в их практическую деятельность.

Во время исследования осуществления методической рефлексии происходило и при помощи составления методического портфолио, технология создания которого способствовала не только учебной мотивации студентов, их активности и самостоятельности, но и расширению возможностей обучения и самообучения, развития навыков оценочной деятельности, педагогической рефлексии; формированию умений учиться – ставить цели, планировать и организовывать собственную учебно-методическую деятельность.

«Методическое портфолио» использовалось как средство обучения, которое отражает процесс развития методических знаний, умений и их осознанности как составляющих методической компетентности будущих учителей начальной школы и выполняло следующие функции: содержательную, мотивационную, развивающую, информационного поиска, систематизации информации, подготовки материалов для создания студентами методических пособий к урокам в начальной школе.

Следует подчеркнуть, что формирование у студентов умений осуществлять методико-практическую рефлексии во время учебных занятий, педагогической практики, внеаудиторных мероприятий методического направления предполагало внедрение интерактивных технологий, организацию индивидуальной работы, парного, группового и коллективного взаимодействия.

По результатам внедрения методики формирования методической рефлексии, в ходе проведения педагогического эксперимента, были установлены уровни

сформированности умений будущих учителей начальной школы осуществлять методическую рефлексию. Так, по методике А. Карпова [3], в начале эксперимента у респондентов экспериментальной группы (ЕГ) было обнаружено два уровня рефлексии (средний – 40,5 % и низкий – 59,5 %), к сожалению, высокий (перспективный) уровень не установлен, поэтому, экспериментальная работа была направлена на формирование у студентов умений осуществлять методическую рефлексию. В контрольной группе (КГ) показатели были почти одинаковы (средний – 41,2 % и низкий – 58,8 %). В конце исследования были получены следующие результаты: в Е группе было зафиксировано три уровня рефлексии: низкий (ситуативная рефлексия) – 35,5 %, средний (ретроспективная) – 52,5 %, высокий (перспективная) – 12%, что свидетельствует о целесообразности и эффективности внедренной методики. В К группе зафиксировано незначительные изменения показателей (низкий – 49,9 %, средний – 43,5 %, высокий – 6,6 %).

Как свидетельствуют полученные результаты, внедрение экспериментальной методики формирования методической рефлексии способствовало осознанию студентами ее значимости для дальнейшей профессиональной деятельности в общеобразовательном учебном заведении, позволило обеспечить мотивацию для профессионального самосовершенствования, направленного на ускоренное профессиональное становление, развитие профессионально-личностных качеств учителя.

Выводы и предложения. Данные проведенного анализа и полученные результаты исследования позволяют утверждать, что соблюдение вышеупомянутого педагогического условия по формированию у будущих учителей методической рефлексии (во время учебных

занятий, педагогической практики, внеаудиторных мероприятий методического содержания) способствует развитию личностных мотивов, относительной методической подготовки студентов, опережающей подготовке их к методической работе в общеобразовательном учреждении, формированию высокого уровня готовности к осуществлению методической работы, а значит, профессиональному становлению в минимальные сроки.

Ссылки:

1. Бизяева, А. А. (2004). Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия. Псков. С.62 – 65.
2. Демидко, М. Н. (2002). Развитие профессиональной деятельности специалиста на основе рефлексии: Сб. науч. пр. Бел. гос. технолог. ун-т Политолия, философия, история, филология. Минск. V (X): С. 204 – 207.
3. Карпов, А. В. (2003). Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. Психологический журнал. 24 (5): С.45 – 57.
4. Лозенко, А. П. (2009). Особливості впровадження моделі формування рефлексивних умінь у студентів – майбутніх учителів початкових класів у процесі їх дидактичної підготовки. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Теорія і практика навчання та виховання: збірник наукових праць. Київ : 17 (13) : 101 – 107.
5. Мойсеюк, Н. Є. (2007). Педагогіка. Навчальний посібник. Київ.
6. Полонский, В. М. (2004). Словарь по образованию и педагогике. Москва : Высшая школа. С. 286.
7. Van Manen (1977). Linking ways of knowing with ways of being practical. Curriculum Inquiry. М. 6 (3): 205 – 228.

Zhdanyuk A.V.

postgraduate of the A. Nobel Dnipropetrovsk University

Жданюк Анна Василівна

аспірантка Університету імені А. Нобеля (м. Дніпро)

THE DIAGNOSTICS OF THE FORMATION AND COMMITMENT LEVEL OF THE FUTURE LAWYERS DUE TO THE PREVENTION OF THE CONFLICTS IN THEIR CAREER ДІАГНОСТИКА РІВНЯ СФОРМОВАНОСТІ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ ДО ЗАПОБІГАННЯ КОНФЛІКТАМ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Annotation: The article has been devoted to the analysis of the problem of the formation level of the future lawyers' commitment to the prevention of the conflicts in their career. The term "pedagogical diagnostics" of the future lawyers' commitment to the prevention of the conflicts in their career has been composed and the main stages of the diagnostics process have been distinguished. The components of the structure of the future lawyers' commitment to the prevention of the conflicts in their career have been determined. The methods of researching of the formation the commitment: epistemic, operational and personal components of the future lawyers' commitment to the prevention of the conflicts in their career have been considered.

Key words: diagnostics, commitment to the prevention of the conflicts, of the structure of the commitment to the prevention of the conflicts, the methods of researching of the formation the commitment of the future lawyers' to the prevention of the conflicts in their career.

Анотація: Стаття присвячена аналізу проблеми діагностики рівня сформованості готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам у професійній діяльності. Дано визначення терміну «педагогічна діагностика» готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам у професійній діяльності та розглянуто основні етапи діагностичного процесу. Визначені компоненти структури готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам у професійній діяльності. Розглянуті методики дослідження рівня сформованості мотиваційного, гносеологічного, операційного та особистісного компонентів готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам у професійній діяльності.

Ключові слова: діагностика, готовність до запобігання конфліктам, структура готовності до запобігання конфліктам, методики дослідження рівня сформованості готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам.

Актуальність проблеми: Серед головних проблем, що стоять перед вищою юридичною освітою, чільне місце посідає завдання формування готовності майбутніх правознавців до запобігання конфліктам у професійній діяльності, завдяки чому вони будуть здатні легко інтегруватися в сучасних динамічних умовах життя та виконувати свої професійні обов'язки на досить високому рівні. Згідно з професіограмами юристів, сучасному випускнику необхідно вміти прогнозувати можливі зміни в юридичних процесах, визначати можливі варіанти розвитку конфліктних подій чи явищ та інтерпретувати представлені факти, цілеспрямовано та вчасно вносити відповідні корективи у свою діяльність, отже бути готовим до виконання превентивної діяльності у межах своєї професії. Сформована на високому рівні готовність до запобігання конфліктам, будучи невід'ємною частиною професійної готовності юристів, сприятиме підвищенню їх конкурентоспроможності на ринку праці. Таким чином, виникає реальна потреба діагностики рівня сформованості готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам з метою її подальшого вдосконалення в період навчання у ВНЗ.

Мета статті – обґрунтування вибору методик визначення рівня сформованості готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам у професійній діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій. У дослідженнях вчених частково висвітлені питання діагностики рівня сформованості готовності до попередження та вирішення конфліктів у професійній діяльності різних спеціалістів. Так, З. Дринка, Н. Підбуцька, Н. Самсонова у своїх роботах пропонують діагностичний комплекс методик для визначення готовності майбутнього фахівця до розв'язання професійних конфліктів. Г. Антонов, Г. Болтунова, Я. Довгополова, Л. Порохня зосереджуються на діагностиці готовності вчителя до запобігання та розв'язання конфліктних ситуацій. А. Лукашенко, М. Трухан у своїх роботах визначають рівні готовності майбутніх соціальних педагогів до запобігання та розв'язання професійних конфліктів. Діагностичний аспект готовності майбутніх практичних психологів до розв'язання міжособистісних конфліктів висвітлено у науковій праці Є. Варлакової. Структуру готовності майбутніх дільничних інспекторів міліції до розв'язання конфліктних ситуацій під час навчання у вищому навчальному закладі МВС України розглядають С. Гіренко та В. Лазарєва. Питаннями діагностики готовності управлінців до розв'язання конфліктів займалися Т. Дзюба, Л. Карамушка, Н. Коломінський.

Наголошуємо, що вчені по-різному структурують поняття готовність, відповідно до чого підбирають та обґрунтовують діагностичні методики на визначення її рівня. Водночас проблема формування готовності майбутніх юристів до запобігання

конфліктам у професійній діяльності, зокрема процес її діагностики, попри всю її актуальність, залишилась поза увагою дослідників, що й зумовило вибір теми нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Діагностика (у перекладі з грецької (diagnosis) – розпізнавання) як науковий інструментарій, пройшла певний історичний шлях свого визначення та розвитку. На сьогодні вчені виділяють 2 етапи її становлення: 1 – донауковий (до кінця XIX сторіччя), який характеризується першими спробами концептуального обґрунтування діагностичної діяльності, появою широкого спектру діагностичних прийомів та методів; 2 – науковий, що пов'язаний з розвитком експериментальної психології, педагогіки, педології та визначенням діагностики як одного з видів прикладної науки. На початку XXI сторіччя у сучасних дослідженнях відбувається формування термінології та методології педагогічної діагностики, визнання її як невід'ємного компонента педагогічної діяльності, педагогічного процесу. Науковці визначають особливості педагогічної діагностики на двох рівнях: теоретичному, де розглядають взаємодію досліджуваних понять з терміном «педагогічна діагностика» та практико-орієнтованому, де з'ясовують особливості застосування інструментарію педагогічної діагностики для визначення досліджуваних феноменів у процесі вивчення спеціальних дисциплін.

Підтримуючи погляди О. Матвєєвої [6], ми визначаємо педагогічну діагностику готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам у професійній діяльності як цілеспрямований, організований, регулярний, керований процес, спрямований на отримання інформації про сформованість зазначеної готовності, що свідчить про стан якості структурних компонентів освітнього процесу. Проведення педагогічної діагностики передбачає діагностичну підготовленість фахівців, налагодження постійного зворотного зв'язку під час проведення діагностування, визначення корекції навчального процесу за результатами діагностики, застосування інструментарію педагогічної кваліметрії.

Порівняльний аналіз наукових робіт з окресленої проблеми дозволяє зробити висновок, що вчені по-різному визначають кількість та етапи проведення діагностичної процедури, але констатуємо наявність загальних підходів та закономірностей, що дозволило нам запропонувати таку структуру процесу діагностики: визначення та розпізнавання притаманних даному об'єкту діагностичних ознак та їх ідентифікація з явищем його сутності; постановка заключного діагнозу (висновок про приналежність сутності, яка виражена в одиничному, до певного, установленого наукою класу, виду, ряду предметів); реалізація на практиці отриманих знань для вибору відповідних засобів впливу та перетворення в дії з керування системою, об'єктом, та контроль над їх станом.

В нашій роботі, визначаючи рівень сформованості готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам у професійній діяльності, ми спираємось на поняття «готовність до запобігання конфліктам», під яким розуміємо інтегративне новоутворення особистості, що характеризується стійкою мотивацією й налаштованістю на безконфліктну взаємодію під час виконання професійних функцій; високим рівнем оволодіння теоретичними конфліктологічними знаннями і сформованістю практичних умінь, необхідних для запобігання конфліктам у професійній діяльності, що є базисом для формування конфліктологічної компетентності фахівця.

Аналіз наукової літератури дозволив нам встановити, що структура готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам складається із взаємопов'язаних компонентів: мотиваційно-ціннісного, змістово-теоретичного, процесуально-практичного та особистісного. З метою оцінки рівнів готовності до запобігання конфліктам за кожним із компонентів нами розроблено відповідні критерії (мотиваційний, гносеологічний, операційний, особистісний), які є об'єктивними, враховують основні сутнісні ознаки досліджуваного явища, відображають динаміку вимірюваної якості у просторі й часі та розкриваються через низку показників, за силою прояву яких можна стверджувати про рівень сформованості конкретного критерію. Отже, результат діагностики рівня сформованості готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам буде налічувати в своєму складі показники сформованості за кожним із перерахованих критерієм.

Мотиваційний критерій у нашому дослідженні відображає ціннісне, позитивне ставлення до превентивної діяльності у сфері юриспруденції; сформованість сукупності цілей і мотивів відповідно завданням запобіжної юридичної діяльності; стійку потребу до постійного підвищення рівня культури професійно-правового спілкування; прагнення до оптимальної поведінки в умовах конфліктної ситуації; спрямованість на пошук можливостей усунення протиріч та суперечок; уміння критично оцінювати свої особистісні, професійні якості та результати превентивної діяльності; спрямованість до максимально можливої бесконфліктності професійно-значущих дій з одночасною потребою у кар'єрному зростанні.

Вивчення поглядів науковців [1; 3; 7; 8; 10] дозволило нам виокремити складові мотиваційного критерію готовності майбутнього юриста до запобігання конфліктам у професійній діяльності. На нашу думку, змістову сторону спрямованості фахівця, що складає основу його життєвої концепції, «філософії життя», ставлення до довколишнього світу, інших людей, самого себе визначає ціннісна складова. Особливого значення надаємо пізнавальній складовій мотиваційного критерію, що передбачає формування стійкого інтересу до конфліктологічної підготовки, основою якого виступає потреба у володінні конфліктологічними знаннями, уміннями й способами передбачення та запобігання конфліктам у професійній діяльності. Важливу роль у мотиваційному критерії

відіграє особистісна складова, до якої належать мотиви особистісної зацікавленості (престижні, прагматичні, особистісного та професійного становлення й зростання), які визначають прагнення стати визнаним фахівцем у галузі запобігання конфліктам у професійній діяльності, спрямованість на використання психолого-конфліктологічних знань з метою запобігання деструктивним конфліктам у власному та професійному житті, пізнанні та розвитку своїх особистісних якостей, що сприяють передбаченню можливості виникнення суперечок та конфліктних ситуацій.

З огляду на вищевказане показниками мотиваційного критерію обрано: потреба особистості у безконфліктній взаємодії; спрямованість на конфліктологічний аспект професійної підготовки; співвідношення компонентів мотиваційного комплексу особистості, що спонукає студентів до виконання професійно-превентивної діяльності.

Отже, для визначення показників мотиваційного критерію готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам у професійній діяльності нами було застосовано такі діагностичні методики:

1) Методика А. Реана та В. Якуніна в авторській модифікації на встановлення співвідношення компонентів мотиваційного комплексу, що спонукає студентів до навчання конфліктологічних дисциплін (внутрішнього – ВМ та зовнішнього – ЗВМ (зовнішньої позитивної (ЗПМ) та зовнішньої негативної (ЗНМ) мотивації) [9]. Зазначимо, що до найкращих оптимальних комплексів слід віднести типи співвідношень $ВМ > ЗПМ > ЗНМ$ та $ВМ = ЗПМ > ЗНМ$. Найгіршим мотиваційним комплексом вважається співвідношення $ЗНМ > ЗПМ > ВМ$. У діагностиці ми враховували не тільки тип мотиваційного комплексу, а і те, наскільки один тип мотивації перевершує подібний за ступенем вираженості.

2) Методика Т. Дубовицької на визначення професійної мотивації студентів, яка виступає внутрішнім рушійним фактором розвитку професіоналізму особистості, оскільки тільки на ґрунті високого рівня її формування можливий ефективний розвиток професійної освіти та культури особистості [2].

3) Методика Т. Дубовицької на вивчення рівня розвитку у студентів внутрішньої мотивації навчальної діяльності при оволодінні конфліктологічними дисциплінами [2].

У визначенні гносеологічного критерію провідною для нас була думка К. Маркарової [7, с. 38], яка наголошує, що юридична діяльність не може бути успішною без наявності у професіонала високого рівня знань як загально-професійної, так і спеціальної підготовки, що дозволяє змінювати конфліктогенну ситуацію, наповнюючи її конструктивними формами роботи, спрямованими на запобігання та вирішення юридичних конфліктів. Отже, здійснення етапів запобіжної діяльності потребує засвоєння юристом певного кола узагальнених конфліктологічних знань. Передусім, це стосується основних теоретичних понять юридичної

конфліктології, її предмету, завдань, методів дослідження, що дає уявлення про місце конфліктології в системі гуманітарних і суспільних наук.

Значне місце в системі конфліктологічних знань посідають уявлення про сутність правового конфлікту, його структуру, особливості, типи, функції, причини, механізми виникнення, динаміку протікання; закономірності та теорії правового конфлікту; конфліктогенні фактори, можливості їх усунення або ослаблення; засоби, форми, методи їх попередження та подолання.

На нашу думку, важливу роль у запобіжній діяльності відіграють знання основ прогнозування конфліктів: сутність та види прогнозування, структура та функції прогностичної діяльності особистості; зміст та склад прогностичних умінь майбутніх фахівців; прогностні розробки та результати емпіричних досліджень; призначення прогнозування у професійній діяльності юриста; функції, принципи, методи, алгоритми прогнозування; умови ефективності складання прогнозу.

Вагомого значення в структурі гносеологічного критерію мають знання процедури, особливостей, принципів, форм, методів стратегічного планування; аналізу альтернатив та вибору стратегій; технік і технологій управління правовими конфліктами.

Крім того, для ефективного виконання запобіжної діяльності майбутні юристи мають знати комунікативні стратегії і тактики конфліктного протистояння; норми, цінності, навички, мотиви, зразки поведінки, прийняті у професійному співтоваристві; різні форми спілкування та їх значення; роль конфліктогенів спілкування; психологічні характеристики конфліктних особистостей; особливості поведінки, спілкування учасників конфлікту, їх психічних станів; соціально-психологічні методи, орієнтовані на коригування думок, почуттів і настроїв людей (методи згоди, доброзичливості, збереження репутації партнера й поваги до його гідності, взаємного доповнення, недопущення дискримінації, психологічного прогладжування).

З огляду на вищевказане, гносеологічний критерій виявляється на рівні теоретико-методологічної професійної підготовки майбутнього юриста та характеризується обсягом професійно зорієнтованих знань у галузі правової конфліктології, стилем мислення студента й у цілому є орієнтовною основою майбутньої превентивної діяльності у сфері юриспруденції. Даний критерій визначається показниками повноти та міцності засвоєння конфліктологічних знань; ступенем оволодіння понятійним апаратом щодо питань прогнозування; знаннями стратегій й технологій профілактики конфліктів у професійній діяльності юриста, основ роботи медіатора як посередника у попередженні й розв'язанні конфліктів.

Отже, визначення рівня сформованості гносеологічного критерію готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам у професійній діяльності проводилось із застосуванням авторської тестової методики, яка вмішувала три розділи завдань,

що торкаються таких аспектів запобігання конфліктам: загальних понять конфлікту, особливостей поведінки в конфліктах; питань прогнозування; стратегій профілактики конфлікту; методів і способів запобігання й подолання конфліктів у професійній діяльності юриста; основ роботи медіатора як посередника у запобіганні й розв'язанні конфліктів.

Щодо операційного критерію, на нашу думку його основу становить сукупність умінь фахівця, необхідних для запобігання конфліктам у професійній діяльності. Спираючись на етапи запобіжної діяльності, ми виділили такі групи умінь: 1) діагностично-прогностична група, яка спрямована на розкриття суті явищ, що характеризують внутрішній стан об'єктів (суб'єктів, процесу) шляхом багатостороннього їх обстеження із застосуванням спеціальних засобів і методів та обґрунтування припущення про виникнення й розвиток конфліктної ситуації; 2) група конструктивно-проективних умінь, що пов'язана з практичними діями та прийомами, які використовуються для генерації та коригування концепцій і способів сприйняття, спрямованих на розробку проектів (планів) запобіжної діяльності і складається із такої послідовності: цілепокладання, висування гіпотез, визначення сукупності альтернативних рішень та вибір оптимального, складання плану запобіжної діяльності, реалізація плану запобіжних заходів, контроль та коригування; 3) група інтерактивних умінь, що спрямована на координування, організацію та регулювання взаємодії учасників правового конфлікту, забезпечення діалогічного характеру їх взаємовідносин, досягнення взаєморозуміння, реалізацію конструктивних тенденцій запобігання конфліктним ситуаціям.

Показниками сформованості кожної групи умінь запобігання конфліктам було обрано: рівень володіння уміньми (діагностично-прогностичними, конструктивно-проективними, інтерактивними) та рівень їх застосування у різновидах навчальної, професійно спрямованої превентивної діяльності.

Із метою визначення рівня сформованості готовності до запобігання конфліктам за операційним критерієм нами були розроблені спеціальні завдання, ступінь вирішення яких здійснювалася на підставі аналізу оцінок експертів, якими стали викладачі ВНЗ (18 викладачів, які протягом навчального року реалізовували модель формування готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам у професійній діяльності у процесі навчальної та позанавчальної роботи). Завдання були підбрані таким чином, щоб за результатами відповіді на них, можна було визначити рівень сформованості у студентів груп умінь, необхідних для запобігання конфліктам. Кожне завдання передбачало здійснення респондентами таких операцій: аналіз юридичного протиріччя, виділення суттєвих ознак та якостей правового конфлікту, систематизація діагностичної інформації, визначення конфліктогенних факторів, розробка альтернативних варіантів виходу із конфліктної ситуації, складання програми майбутніх дій, тощо. Студенти повинні були сформулювати

свої пропозиції для кожної сторони конфлікту, застосовуючи уміння встановлювати та налагоджувати безконфліктну комунікативну взаємодію, моделювати інформацію з урахуванням особливостей її сприйняття і розуміння учасниками протиріччя.

Виділений нами у дослідженні особистісний критерій готовності до запобігання конфліктам, відображає сформованість особистісних характеристик майбутнього юриста, важливих для запобігання конфліктам у професійній діяльності. На нашу думку, найважливішою складовою в даному аспекті постає емоційний інтелект, який ми трактуємо як здатність особистості до інтелектуальних операцій з емоціями: ідентифікації, розуміння емоцій і управління ними.

З огляду на те, що діяльність юриста, в тому числі превентивна, має стресовий характер, особливої значущості набуває тип реагування фахівця у конфліктних ситуаціях, що розглядається нами як сукупність вербальних та невербальних емоційних реакцій людини, які виявляються у конфлікті та визначають певний спосіб поведінки (копінг-стратегія). У більшості літературних джерел оптимальний стиль копінг-поведінки пов'язаний з психологічним благополуччям людини, що виражається у зниженні рівня тривожності, психосоматичної симптоматики, депресивних показників, що впливає на ефективність професійної діяльності юриста, зокрема у запобіганні конфліктам.

Крім того, розглядаючи особистісний критерій сформованості готовності до запобігання конфліктам, вважаємо за необхідне акцентувати увагу, що для здійснення превентивної діяльності юрист має володіти рефлексивністю, адже запобіжна юридична діяльність за своєю природою є рефлексивною і включає: рефлексію виконавчої діяльності (реальні вказівки, пропозиції, поради, спонування до дії); визначення стратегії дії (вибір програми запобіжних заходів з урахуванням ситуації, що склалася і стану готовності до її вирішення); аналіз і власну оцінку обраної стратегії і реалізованої на її основі програми, співвіднесення її з поставленими цілями і завданнями. Рефлексивне управління складає основу самовдосконалення юридичної діяльності, професійних умінь юриста, у тому числі й умінь запобігання конфліктам.

Підтримуючи погляди науковців [7; 8], ми вважаємо суттєвим визначити кілька моментів, що відображають роль рефлексії у запобіжній діяльності юриста: по-перше, рефлексія є однією з важливих умов засвоєння змісту превентивної діяльності; по-друге, на її підставі здійснюється контроль і управління процесом засвоєння знань, формування умінь запобігання конфліктам; по-третє, рефлексія необхідна при зміні умов професійної діяльності; по-четверте, вона є одним із основних механізмів розвитку власне превентивної діяльності.

Рефлексуючий юрист – це особистість, яка має глибину, проблемність і критичність мислення; відкритість, готовність до діалогу; гнучкість у пошуку альтернативних підходів до вирішення проблем; варіативність і пластичність у комунікативних стратегіях, особистісну включеність у

діяльність, прийняття відповідальності за вибір рішення, а також уміння аналізувати та досліджувати свій досвід.

Із метою оцінки сформованості емоційного інтелекту нами було застосовано опитувальник Bar-On EQ-i [11], що представляє собою один з самих надійних та валідних психометричних засобів вимірювання визначеного компоненту особистісного критерію. Проведена діагностика дозволила встановити як інтегративний показник емоційного інтелекту, так і рівні вираженості окремих його складових (внутрішньоособистісний компонент (ВК), міжособистісний компонент (МК), адаптованість (А), регуляція стресу (РС), загальний настрій (ЗН)).

Ураховуючи, що емоційний інтелект представляє собою сукупність здібностей, що виступають психологічним ресурсом у процесі опанування складних життєвих ситуацій, вважаємо необхідним дослідити тип реагування фахівця в таких умовах. З цією метою нами застосована методика Т. Крюкової «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях», на думку якої опановуюча поведінка – це така поведінка, що дозволяє суб'єкту за допомогою усвідомлених дій засобами, адекватними власним особливостям та ситуації, впоратися зі стресом або життєвою проблемою [5]. До критеріїв такої поведінки автор відносить усвідомленість, цілеспрямованість, контролювання, нерозривний зв'язок та спрямованість на стресову ситуацію; регулювання рівня стресу; значущість наслідків вибору такої поведінки для психологічного комфорту суб'єкта; соціально-психологічна обумовленість опанування; можливість навчання такому виду поведінки.

Застосування методики «Визначення індивідуальної міри рефлексивності особистості» А. Карпова [4] дала можливість виявити здатність студентів аналізувати та планувати свою діяльність, а також прогнозувати усі можливі варіанти її наслідків.

На підставі визначених критеріїв і показників нами було виділено три рівні сформованості готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам: *високий, середній, низький*.

Висновки: Таким чином, ми встановили, що питання діагностики давно привертають увагу вчених та практиків. В цілому діагностування людиною будь-яких об'єктів може розглядатися як пізнавальний процес, який включає збір діагностичної інформації, її систематизацію та аналіз, визначення причин існуючого стану об'єкту, що вивчається. З метою визначення загального рівня сформованості готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам ми використали комплекс методів, які застосовувались для оцінки кожного з компонентів структури визначеної готовності: мотиваційного, гносеологічного, операційного та особистісного. Методики, що описані в нашому дослідженні, відповідають наступним основним умовам: є стандартизованими, зрозумілими для досліджуваних, компактними, валідними та надійними. Проведений аналіз результатів дозволить нам визначити загальні тенденції у вдосконаленні готовності майбутніх юристів до запобігання конфліктам та встановити найбільш доцільні шляхи їх формування.

Список літератури

1. Варлакова Є. О. Формування готовності майбутніх практичних психологів до розв'язання міжособистісних конфліктів. автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / Є. О. Варлакова. – Київ, 2011. – 21 с.
2. Дубовицкая Т. Д. Методика диагностики направленности учебной мотивации / Т. Д. Дубовицкая // Психологическая наука и образование. – 2002. – № 2. – С. 42-45.
3. Затворнюк О. М. Формування у майбутніх психологів готовності до професійного самовдосконалення : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Оксана Миколаївна Затворнюк. – Київ : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2016. – 20 с.
4. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 45-57.
5. Крюкова Т. Л. О методологии исследования и адаптации опросника диагностики совладающего (копинг) поведения // Психология и практика. Сб. научн. трудов / Отв. ред. В.А. Соловьева. Вып. 1 – Кострома; Изд-во КГУ им. Н. А. Некрасова, 2001. – С. 70-82.
6. Матвеева О. О. Деякі аспекти методології дослідження проблем педагогічної діагностики / О. Матвеева // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. // Класичний приватний університет, Запоріжжя; за ред. Т. І. Сущенко та ін. – 2012. – Вип. 24 (77). – С. 227-235.
7. Маркарова К. Э. Формирование конфликтологической компетентности будущих юристов в процессе профессиональной подготовки в вузе : автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.08 «Теорія і методика професійної освіти» / Кристина Едуардовна Маркарова; Сев.-Кавк. гос. техн. ун-т. – Ставрополь, 2009. – 25 с.
8. Наход С. А. Формування прогностичних умінь майбутніх практичних психологів засобами інтерактивних технологій : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. «Теорія і методика професійної освіти» / Світлана Анатоліївна Наход. – Д., 2015. – 20 с.
9. Реан А. А. Практическая психодиагностика личности : учебное пособие / А. А. Реан. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2001. – 224 с.
10. Розум К. В. Компонентна структура готовності майбутніх учителів гуманітарного профілю до запобігання й розв'язання конфліктів у навчально-виховній роботі з учнями / К. В. Розум // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології. – 2013. – № 7 (33). – С. 163-170.
11. Bar-On R. Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory / R. Bar-On // Bar-On, J.D.A. Parker (eds.). Handbook of emotional intelligence. San Francisco: Jossey-Bass, 2000. P. 363-388.

Sorokvashin S.V.

postgraduate,

University of them Alfred Nobel

Сороквашин Сергій Володимирович

аспірант,

Університет ім. Альфреда Нобеля

THE COGNITIVE COMPONENT OF INFORMATIVE AND COMMUNICATIVE COMPETENCE OF THE FUTURE SKILLED WORKERS IN THE CONSTRUCTION INDUSTRY: ESSENCE, LEVELS OF FORMATION, DIAGNOSTICS

КОГНІТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ КВАЛІФІКОВАНИХ РОБІТНИКІВ БУДІВЕЛЬНОЇ ГАЛУЗІ: СУТНІСТЬ, РІВНІ СФОРМОВАНOSTІ, ДІАГНОСТУВАННЯ

Summary: It is considered in the article components of informative and communicative competence of the future skilled workers in the construction industry: motivational, cognitive, activity and creative, reflective. It is revealed the essence of the cognitive components of informative and communicative competence, level of formation, stages of diagnosis. It is describe the experimental study of the efficiency of formation of cognitive component of informative and communicative competence of the future skilled workers in the construction industry.

Key words: competence, informative and communicative technologies, a skilled worker in the construction industry, components of informative and communicative competence of the future skilled workers in the construction industry, content of education, cognitive component.

Анотація: У статті розглянуто компоненти інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі: мотиваційний, когнітивний, діяльнісно-креативний, рефлексивний. Розкрито сутність когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності, рівні його сформованості, етапи діагностування. Описано експериментальне дослідження ефективності формування когнітивного компоненту інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі.

Ключові слова: компетентність, інформаційно-комунікаційні технології, кваліфікований робітник будівельної галузі, компоненти інформаційно-комунікаційної компетентності, майбутній кваліфікований робітник будівельної галузі, зміст освіти, когнітивний компонент.

Постановка проблеми. Стрімкий поступ науково-технічного та інформаційного розвитку людства зумовили значні зміни в суспільстві загалом й освіти зокрема. Інформаційно-комунікаційні технології все більше проникають у різні сфери життя, науки, освіти, виробництва, що вимагає відповідних знань і вмінь їх використовувати і цілеспрямованого формування інформаційно-комунікаційної компетентності як складової професійної компетентності майбутнього кваліфікованого робітника. Невід'ємною складовою підготовки майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі стало оволодіння інформаційно-комунікаційними технологіями і використання комп'ютера як прикладного інструментарію для вирішення професійних завдань. У світлі компетентнісного підходу в освіті це зумовлює соціальну і педагогічну значущість проблеми формування у них інформаційно-комунікаційної компетентності, та необхідність її розв'язання на сучасних методологічних і теоретичних засадах щодо нових цілей і можливостей освіти і технологій. Модернізація освіти спрямовується на підготовку кваліфікованого працівника відповідного рівня і профілю, конкурентоздатного на ринку праці, компетентного, відповідального, який вільно володіє своєю професією, здатного до ефективної роботи зі спеціальності на рівні світових стандартів, готового до постійного професійного вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми професійної педагогіки, підготовка робітників у професійно-технічних навчальних закладах знайшли своє відображення в роботах П. Лузан, Т. Пятничук, С. Батишева, А. Беляєвої, А. Новікова та інших. У дослідженнях українських учених (Р. Гуревича, С. Гончаренка, Н. Ничкало, Л. Сушенцевої, В. Радкевич та ін.) особлива увага приділяється модернізації змісту професійно-технічної освіти, принципам неперервності професійної освіти, формуванню професійної мобільності кваліфікованих робітників, проблемам інтеграції і диференціації у професійній освіті.

Чимало публікацій присвячено обґрунтуванню структури, змісту, засобів формування інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників (М. Бовтенко, Л. Бочарова, Л. Горбунова, І. Єрьоміна, В. Кривчанський, М. Лебедева, А. Любителєв, А. Семибратов, К. Ситникова, В. Стародубцев, І. Фаліна, К. Ханова, О. Шилова та ін.), розкриттю змісту інформаційно-комунікаційної компетентності учнівської молоді (В. Бурмакіної, Е. Кочеласєвої, С. Пазухіної та ін.). У центрі уваги сучасних науковців знаходяться питання специфіки, структури, змісту і шляхів формування професійної компетентності (Є. Голобородько, Г. Михайловська, Т. Симоненко, Ю. Караулова, Л. Мацько, М. Пентилук, О. Семенов, Л. Струганець).

Суттєвий інтерес для проведеного дослідження становлять праці, які презентували різні аспекти підготовки майбутніх фахівців з використанням інтерактивних технологій в навчальному процесі (О. Арестова, Н. Буханцева, Н. Волкова, Л. Ковальчук, Л. Максимчук, С. Нілова, О. Пехота, С. Сисоева, Л. Положенцева та ін.).

Незважаючи на досягнуте в досліджуваній нами сфері, питання формування інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі поки-що не знайшли належного осмислення й трактування в сучасних дослідженнях, вимагають додаткового вивчення педагогічні умови формування їхньої інформаційно-комунікаційної компетентності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У діяльності закладів професійної освіти поряд із суттєвими здобутками в підготовці кваліфікованих робітників наявні певні недоліки й суперечності. Серед основних в системі освіти кваліфікованих робітників залишаються суперечності між:

- об'єктивною потребою в прискоренні реформування професійної школи й низьким рівнем опрацьованих теоретичних, наукових і методичних основ організації підготовки майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі в умовах зростання інформатизації і комп'ютеризації виробничої діяльності;

- державними вимогами щодо підготовки конкурентоспроможних кваліфікованих робітників будівельної галузі і низьким рівнем їхньої інформаційно-комунікаційної компетентності (ІКК);

- необхідністю удосконалення процесу формування інформаційно-комунікаційної компетентності у майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі та нерозробленістю його науково-теоретичних засад і відсутністю науково обґрунтованих методик;

- потребою майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі у набутті інформаційно-комунікаційної компетентності і відсутністю навчально-методичного забезпечення для її формування.

Усунення зазначених суперечностей, практичне значення проблеми та недостатнє опрацювання її теоретичних аспектів зумовили необхідність визначити структуру, критерії, показники та рівні сформованості інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови, що сприяють формуванню зазначеної компетентності у процесі професійної підготовки.

Мета статті. Розкрити сутність, складові інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі у процесі професійної підготовки; акцентувати увагу

на когнітивному компоненті інформаційно-комунікаційної компетентності, рівнях його сформованості, етапах діагностування.

Виклад основного матеріалу. Оскільки зміст інформаційно-комунікаційної компетентності майбутнього кваліфікованого робітника будівельної галузі на сучасному етапі тісно пов'язаний із характером здійснюваної професійної діяльності, а сама компетентність є складовою професійної компетентності, тому визначальним для кваліфікованого робітника-будівельника є вміння ефективно застосовувати інформаційно-комунікаційні технології для вирішення професійних завдань.

Спираючись на дослідження науковців з даної проблеми (І. Зимня, А. Семенов, Н. Кириленко, С. Трубачева та ін.), інформаційно-комунікаційну компетентність майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі трактуємо як здатність впевненого та раціонального застосування інформаційно-комунікаційних технологій для задоволення індивідуальних потреб і розв'язування суспільно-значущих, зокрема професійних, завдань.

Вирішення завдань дослідження неможливе без дослідження структури сутності інформаційно-комунікаційної компетентності майбутнього кваліфікованого робітника. Огляд наукової літератури свідчить про різноплановість підходів до трактування змісту й структури інформаційно-комунікаційної компетентності.

За підсумками аналізу праць дослідників зазначимо, що, незважаючи на відмінності у поглядах на структуру інформаційно-комунікаційної компетентності, переважна більшість авторів акцентують увагу на таких її компонентах: мотиваційний, когнітивний, операційний, особистісний, рефлексивний [1].

В ході дослідження нами виокремлено такі структурні компоненти інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі: **мотиваційний, когнітивний, діяльнісно-креативний, рефлексивний** (рис. 1).

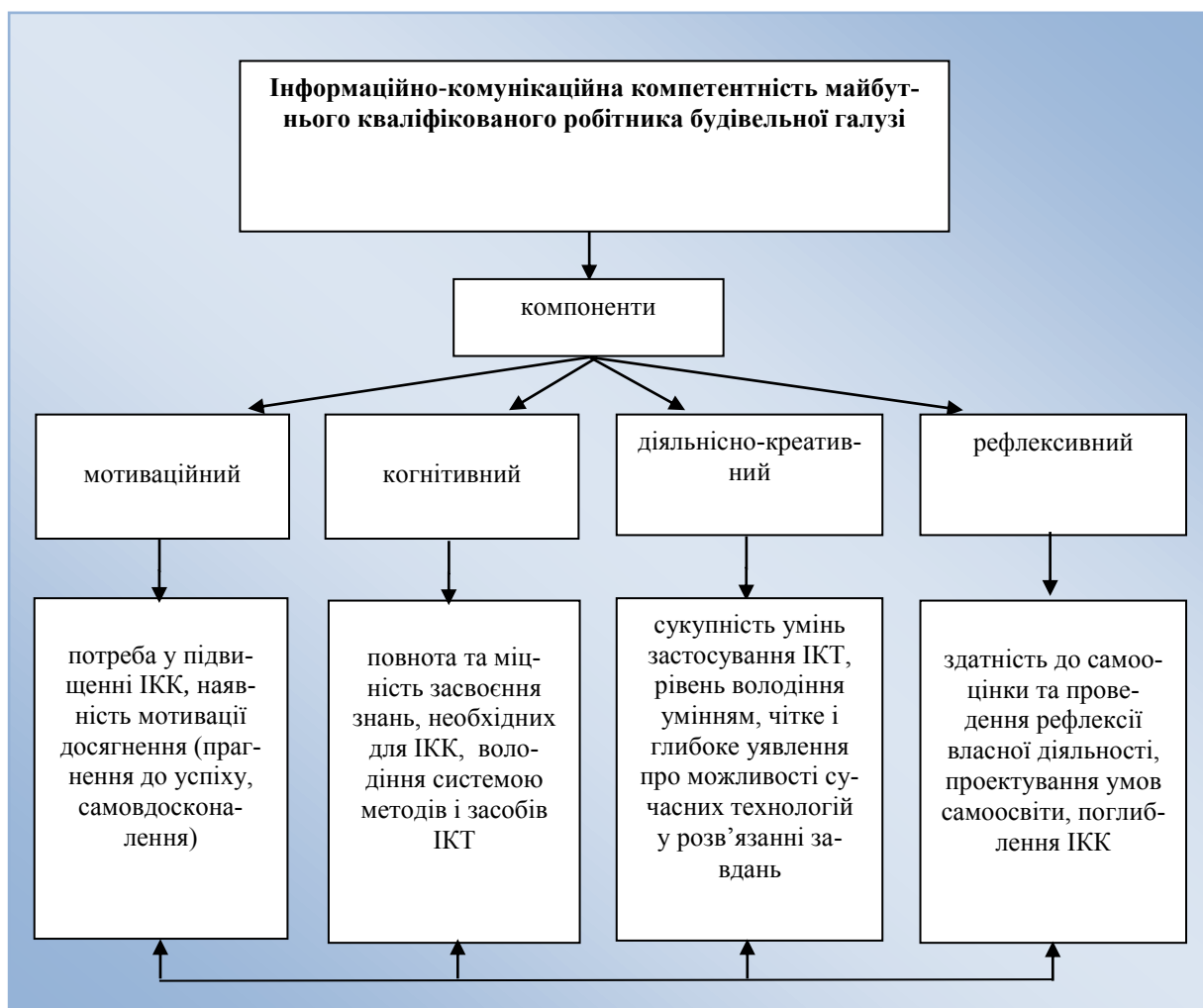

Рис. 1. Структура інформаційно-комунікаційної компетентності майбутнього кваліфікованого робітника будівельної галузі

Упевнені, що лише у сукупності зазначені компоненти можуть забезпечити високий рівень сформованості інформаційно-комунікаційної компетентності у майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі. У дослідженні нами розроблено відповідні критерії та їх показники за кожним компонентом, обґрунтовано рівні їх сформованості.

тності у майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі. У дослідженні нами розроблено відповідні критерії та їх показники за кожним компонентом, обґрунтовано рівні їх сформованості.

За кожним із компонентів розроблено відповідні критерії та їх показники, диференційовані за трьома рівнями сформованості згідно загальноприйнятим науково-педагогічним традиціям.

Зупинимось детальніше на змістовному наповненню когнітивного компоненту інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі, рівнях його сформованості та етапах діагностування.

Беручи до уваги погляди багатьох науковців, дійшли висновку, що когнітивний компонент інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі складається зі знань у галузі застосування інформаційно-комп'ютерної техніки, сервісів і можливостей Інтернет для розв'язання завдань навчального, професійного та особистого спрямування, розуміння взаємозв'язків у структурі апаратного та програмного забезпечення, комплексного розуміння можливостей інформації, яка доступна у різних цифрових форматах, впевненої орієнтації у сучасному програмному забезпеченні загального та спеціального (професійного) призначення та його застосування.

Показниками когнітивного компонента формування інформаційно-комунікаційної компетентності визначено: повнота та міцність засвоєння знань, необхідних для ІКК, володіння системою методів і засобів інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ).

Спираючись на виокремлені показники, нами виділено рівні сформованості когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі у процесі професійної підготовки.

Високий. Учні мають глибокі та дієві знання у галузі ІКТ (носять як декларативний так і процедурний характер), вони досконало володіють методами і способами зберігання і обробки інформації, користування і освоєння нових програмних продуктів загального і спеціального (професійного) призначення та розв'язання завдань із залученням ІКТ, глибоко обізнані в професійній сфері діяльності, що базується на використанні Інтернету і електронних способів передачі інформації.

Достатній. В учнів наявні незначні прогалини у знаннях в галузі ІКТ (носять переважно процедурний характер), вони мають певні ускладнення в оволодінні методами і способами зберігання і обробки інформації, користуванні і освоєнні нових програмних продуктів загального і спеціального (професійного) призначення та розв'язанні завдань із залученням ІКТ, достатньо обізнані в професійній сфері діяльності, що базується на використанні Інтернету і електронних способів передачі інформації.

Низький. В учнів наявні значні прогалини у знаннях в галузі ІКТ (носять переважно декларативний характер), вони мають значні ускладнення в оволодінні методами і способами зберігання і обробки інформації, користуванні і освоєнні нових програмних продуктів загального і спеціального (про-

фесійного) призначення та розв'язанні завдань із залученням ІКТ, недостатньо обізнані в професійній сфері діяльності, що базується на використанні Інтернету і електронних способів передачі інформації.

Педагогічний експеримент, покладений в основу експериментального дослідження, мав певні етапи: констатувальний, формувальний і контрольний.

Діагностування когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників здійснювалось відповідно до визначених рівнів на основі порівняльного методу наукового дослідження шляхом співставлення вихідних і кінцевих даних.

Показниками когнітивного компонента визначено коефіцієнт повноти засвоєння знань та коефіцієнт міцності засвоєння знань.

Коефіцієнт повноти засвоєння знань визначали як відношення засвоєних учнями елементів знань до відповідних елементів знань, якими необхідно оволодіти під час вивчення начальних дисциплін «Інформатика», «Інформаційні технології» та спецкурсу «Інформаційно-комунікаційна компетентність», [9]:

$$K_{\alpha} = \frac{N_1}{N_2}, \quad (1)$$

де K_{α} – коефіцієнт засвоєння знань інформаційно-комунікаційної компетентності,

N_1 – кількість засвоєних елементів знань,

N_2 – кількість елементів знань, якими необхідно оволодіти під час вивчення начальних дисциплін «Інформатика», «Інформаційні технології» та спецкурсу «Інформаційно-комунікаційна компетентність».

Якщо елементи знань засвоєні у повному обсязі, то $K_{\alpha} = 1$. За умови відсутності результату $K_{\alpha} = 0$. При недостатньому засвоєнні теоретичних знань значення коефіцієнта знаходиться у межах $0 < K_{\alpha} < 1$; $K_{\alpha} > 0,7$ є оптимальним значенням. $0,5 < K_{\alpha} < 0,7$ – допустиме значення; $0,4 < K_{\alpha} < 0,49$ – критичне значення.

Виявлення коефіцієнту міцності засвоєння знань передбачало здійснення аналізу поточної успішності учнів з начальних дисциплін «Інформатика», «Інформаційні технології» та спецкурсу «Інформаційно-комунікаційна компетентність». Було узагальнено кількість засвоєних елементів знань за результатами проміжних і вихідного контрольів знань, умінь і навичок із зазначених навчальних дисциплін.

З відстрочкою у часі (через один навчальний семестр) була проведена діагностика міцності знань учнів. Коефіцієнт міцності засвоєння знань інформаційно-комунікаційної компетентності обчислювався за формулою [9]:

$$K_M = \frac{\sum L_m}{\sum L_a}, \quad (2)$$

де K_M – коефіцієнт міцності засвоєння знань,

$\sum L_m$ – сума збережених у пам'яті учнів елементів знань,

$\sum L_a$ – сума повідомлених елементів знань.

У контрольні роботи увійшли базові елементи знань, кількість яких залежала від кількості годин початкових дисциплін «Інформатика», «Інформаційні технології» та спецкурсу «Інформаційно-комунікаційна компетентність».

Якщо елементи знань засвоєні у повному обсязі, то $K_M = 1$. При недостатньому рівні міцності засвоєння знань значення коефіцієнта знаходиться у межах $0 < K_M < 1$. Інші значення коефіцієнта є

такими: $K_M > 0,7$ – оптимальне значення, $0,5 < K_M < 0,7$ – допустиме значення; $0,4 < K_M < 0,49$ – критичне значення.

Загальний рівень сформованості когнітивного компонента визначався як середнє арифметичне кількісних значень кожного з вищезазначених показників. Було виокремлено такі три рівні: низький (0–14 балів), достатній (15–20 бали), високий (21–25 бали) (табл. 1).

Таблиця 1. Межі значень рівня сформованості когнітивного компонента

Рівні	Значення рівня сформованості когнітивного компонента
Низький	$0 < K_{KK} \leq 14$
Достатній	$15 < K_{KK} \leq 20$
Високий	$21 < K_{KK} \leq 25$

Щодо оцінки *когнітивного компонента* (повнота та міцність засвоєння знань, необхідних для формування інформаційно-комунікаційної компетентності), то в контрольній (КГ) та експериментальній (ЕГ) групах виявлено приблизно однакову кількість учнів, що виявили високий рівень сформованості даного компонента (табл. 2).

Таблиця 2. Вихідні дані показника когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп

Група респондентів	Рівень сформованості складників когнітивного компонента					
	високий		достатній		низький	
	К	%	К	%	К	%
Повнота засвоєння знань, необхідних для формування інформаційно-комунікаційної компетентності						
контрольна	12	8,1	85	59,1	47	32,8
експериментальна	17	11,5	83	56,1	48	32,4
Міцність засвоєння знань, необхідних для формування інформаційно-комунікаційної компетентності						
контрольна	28	19,4	54	37,5	62	43,1
експериментальна	26	17,6	54	36,5	68	45,9

Аналізуючи дані таблиці 2, зазначимо, що лише 12 (8,1%) учнів КГ та 17 (11,5%) ЕГ виявили повні засвоєння знання, необхідні для формування когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності, змогли розкрити особливості методів і способів зберігання і обробки інформації, користування і освоєння нових програмних продуктів загального і спеціального (професійного) призначення та розв'язання завдань із залученням ІКТ, глибоко обізнані в професійній сфері діяльності, що базується на використанні Інтернету і електронних способів передачі інформації. Рівень знань учнів виявлявся за результатами виконання контрольних робіт, до змісту яких увійшли базові елементи знань початкових дисциплін «Інформатика», «Інформаційні технології» та спецкурсу «Інформаційно-комунікаційна компетентність». Достатньо високими виявилися дані низького рівня за показником «повнота засвоєння знань, необхідних для формування інформаційно-комунікаційної компетентності»: 47 (32,8%) учнів КГ та 48 (32,4%) – ЕГ. Отримані дані засвідчили необхідність спеціальної

підготовки майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі.

Щодо міцності засвоєння знань, необхідних для формування інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі, то її визначали за допомогою коефіцієнта міцності, який демонструє кількість збережених у пам'яті учнів елементів знань. Цей показник є надзвичайно вагомим, адже знання інформаційно-комунікаційної компетентності лише тоді можуть бути дієвими, якщо учні зробили їх особистісно значущими, а отже дієвими. Даний етап експерименту показав, що показники міцності знань також не є високими, тому що зазначений рівень виявило лише 28 (19,4%) учнів КГ та 26 (17,6%) – ЕГ. На жаль, низький рівень даного показника виявлено у 62 (43,1%) учнів КГ та 68 (45,9%) – ЕГ. А це означало, що учні усвідомлюють зазначені знання як особистісно значущі для подальшої професійної діяльності. Саме цим можемо пояснити відсутність у них бажання запам'ятати інформацію для подальшої професійної самореалізації.

Узагальнену інформацію щодо вихідних даних

показників когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп представлено у таблиці 3.

Аналізуючи отримані дані (див. табл. 3), зазначимо, що високий рівень показника когнітивного компонента виявила лише незначна частка учнів – 20 (13,9% – КГ) та 19 (12,8% – ЕГ). Учні продемон-

стрували знання різних методів і технологій обробки інформації, способів продуктивного використання програмного забезпечення загального і спеціального (професійного) призначення, засобів колективної та персональної комунікації, використання сучасних ІКТ та Інтернету для вирішення професійних завдань, сервісів для пошуку, обробки та зберігання інформації.

Таблиця 3. Вихідні дані показника когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності учнів контрольної та експериментальної груп

Група респондентів	Рівень сформованості когнітивного компонента					
	високий		достатній		низький	
	К	%	К	%	К	%
контрольна	20	13,9	69	47,9	55	38,2
експериментальна	19	12,8	81	54,7	48	32,5

Значна частка учнів продемонструвала низький рівень знань – 55 (38,2% – КГ), 48 (32,5% – ЕГ). Вони характеризуються наявністю значних ускладнень учнів виборі методів і технологій обробки інформації, труднощів щодо використання програмного забезпечення загального і спеціального (професійного) призначення, засобів колективної та персональної комунікації, епізодично використовують ІКТ та Інтернет для вирішення професійних завдань, демонструють низький рівень знань сервісів для пошуку, обробки та зберігання інформації. Отримані результати ще раз підтвердили не-

обхідність цілеспрямованого формування в майбутніх кваліфікованих робітників-будівельників інформаційно-комунікаційної компетентності.

Результати щодо динаміки зміни показників сформованості когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності після експерименту в учнів контрольної та експериментальної груп наведено у табл. 4.

Зіставлення даних щодо рівня сформованості когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності в учнів контрольної та експериментальної груп говорить про суттєві позитивні зміни на всіх рівнях, що відбулися під час формувального етапу експерименту.

Таблиця 4. Зміна показників рівнів сформованості когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності в учнів контрольної та експериментальної груп

Рівень сформованості	Група учнів			
	КГ (144 особи)		ЕГ (148 осіб)	
	Етап експерименту			
	Констатувальний	Контрольний	Констатувальний	Контрольний
Високий	13,9	17,4	12,8	43,2
Достатній	47,9	40,9	54,7	41,9
Низький	38,2	41,7	32,5	14,9

Щодо динаміки рівнів сформованості когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі, то отримані дані експериментального дослідження свідчать про стрімкі позитивні зрушення. Після проведення формувального етапу експерименту в експериментальній групі значно збільшилась кількість учнів, яких ми віднесли до високого рівня (з 12,8 до 43,2%). Приріст становив + 30,4. Якісний аналіз результатів показав, що майбутні кваліфіковані робітники-будівельники вільно володіють глибокими та дієвими знаннями щодо призначення та можливостей використання програмного забезпечення загального та спеціального (професійного) призначення, особливостей використання ІКТ та Інтернет-сервісів для вирішення професійних завдань, персональної та колективної комунікації, пошуку і обробки інформації. Значно зросла кількість плавильних повних відповідей, що свідчить про дієвість педагогічних умов

для формування інформаційно-комунікаційної компетентності у майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі, правильність обраних методів навчання, які забезпечують її формування в учнів.

Суттєво зменшилась кількість учнів, з низьким рівнем (з 32,5 до 14,9%). Приріст склав (-17,6). Щодо контрольної групи, то нами виявлено певні зміни, проте несуттєві: високий рівень (з 13,9 до 17,4%), достатній (з 47,9 до 40,9%), низький (з 38,2 до 41,7%). Приріст відповідно становив (+3,5; -7; +3,5). Зміна мотивів спричинила запуск внутрішніх механізмів саморозвитку, самореалізації й самовдосконалення особистості у різновидах виробничих завдань і ситуацій, усвідомлення необхідності особистісної перебудови як майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі.

Співставлення результатів, відображених в табл. 4, дозволяє зробити висновок про те, що більш інтенсивні позитивні зміни у рівні сформованості

когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності відбулися в учнів експериментальної групи порівняно з учнями контрольної групи, що свідчить про правильність запропонованої в дослідженні гіпотези.

Отримані результати пояснюються ефективністю дослідно-експериментальної роботи, а саме реалізацією педагогічних умов формування інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі у процесі професійної підготовки.

Висновки і пропозиції. Результати експерименту показали, що в учнів експериментальної і контрольної груп рівні сформованості когнітивного компонента інформаційно-комунікаційної компетентності відрізняються: в учнів експериментальної групи під час оцінювання їх рівня знань, умінь та навичок виявлено переважно високий і достатній рівні засвоєння навчального матеріалу, тоді як учні контрольних груп продемонстрували достатній і низький рівні знань.

Відповідно до наведених результатів, фіксуємо кращу підготовку в експериментальній групі, у якій реалізовано педагогічні умови формування інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі.

Перспективи майбутніх наукових розвідок вбачаємо у дослідженні потенціалу інших інформаційно-комунікаційних та педагогічних технологій для удосконалення змісту, форм та методів професійної підготовки майбутніх кваліфікованих робітників будівельної галузі.

Список літератури:

1. Кремень В. Інформаційно-комунікаційні технології в освіті і формування інформаційного суспільства / В. Кремень // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. 2006. –

№ 6. – С. 5–9.

2. Маркулис С. Р. Информационная компетентность. // С. Р. Маркулис / Профессиональное образование. №3, 2007. – С. 117 – 119.

3. Ничкало Н. Г. Проблеми підготовки виробничого персоналу у ХХІ столітті: концептуальний аспект / Н. Г. Ничкало // Професійна освіта: педагогіка і психологія. – К.: 2004. – С. 19-35.

4. Овчарук О. В. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти // Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – К.: «К.І.С.», 2003. – 296 с. – С. 13–39.

5. Основи науково-педагогічних досліджень: навч. посіб. / І. П. Аносов [та ін.]; Мелітоп. держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Мелітополь: Вид. будинок ММД, 2015. – 216 с.

6. Пахотіна П. К. Формування інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх фахівців з аграрних спеціальностей : дис... канд. пед. наук / П. К. Пахотіна. – К., 2008, – 243 с.

7. Пятничук Т. В. Формування професійної компетентності майбутніх опоряджувальників будівельних у професійно-технічних навчальних закладах: дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Т. В. Пятничук. – К, 2015. – 246 с.

8. Раков С. А. Сучасний учитель інформатики: кваліфікація і вимоги / С. А. Раков // Комп'ютер у школі та сім'ї. 2005. – № 3. – С. 35-38.

9. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В.Сидоренко – Спб.: Речь, 2001. – 350 с.

10. Фурман О. А., Костюченко А. М. Формування інформаційно-комунікаційної компетентності засобами ІКТ у професійній підготовці / О. Фурман, А. Костюченко // Шлях освіти. 2012. – № 5. – С. 32–37.

Nikitina N.S.

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

Prikhodko D.S.

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

Никитина Наталья Сергеевна

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сикорського»

Приходько Дмитрій Сергеевич

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сикорського»

THEORETICAL ANALYSIS OF THE "VOCATIONAL GUIDANCE" CONCEPT AND ITS COMPONENTS IN MODERN SCIENCE ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ «ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ» И ЕГО КОМПОНЕНТОВ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ

Summary: The given article presents a theoretical analysis of the "vocational guidance" concept and its key components (profession, professional self-determination, formation and development). The stages of professional self-determination of a person by means of vocational guidance activities at school are considered. The basic approaches and directions for organization and development of vocational guidance activities for pupils are examined.

Keywords: vocational guidance, profession, personality, self-determination, pupils, youth.

Аннотация: в данной статье представлен теоретический анализ понятия «профессиональная ориентация» и его ключевых компонентов (профессия, профессиональное самоопределение, становление и развитие). Рассмотрены этапы формирования профессионального самоопределения личности средствами профориентационной работы в школе, а также базовые направления по организации и развитию профориентационной работы со школьниками.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, профессия, личность, самоопределение, школьники, молодежь.

Постановка проблемы. Профессия всегда была неотъемлемым компонентом жизнедеятельности каждого человека, предопределяющим не только его личное благосостояние как индивида, но также и развитие всего человечества и государств в целом. Поэтому вопрос о выборе молодежью будущей профессии является одним из ключевых приоритетов для любого цивилизованного государства, в результате чего возникает постоянная потребность в разработке, апробировании, внедрении, а также развитии эффективных методик и мероприятий профориентационного характера для населения.

Проблема выбора профессии ещё с древних времен стала одним из важнейших вопросов для каждого из нас. Таким образом, человек уже давно пришел к выводу, предопределившему саму причину возникновения понятия *профессиональная ориентация*, суть которого заключается в следующем – для успешного выполнения конкретного вида работы каждому человеку необходимо обладать определенным набором профессиональных качеств.

Изложение основного материала. История возникновения концепции *профессиональной ориентации* как достояния человеческой культуры насчитывает более 100 лет, а использование отдельных её элементов прослеживается с тех пор, когда впервые появилось понятие *профессия* [9, 434].

Ученые и специалисты со всего мира, которые заняты поиском и решением современных проблем в области профессионального самоопределения человека как личности, уделяют большое внимание именно появлению и становлению понятия *профессиональной ориентации*, поскольку анализ опыта прошлого времени может дать нам ответы на вопросы, которые непосредственно связаны с проблемами современности [1, 5].

Американский ученый Фрэнк Парсонс (Frank Parsons) считается одним из основоположников понятия *профессиональная ориентация* (Vocational Guidance). Отметим, что в 1908 году Фрэнк Парсонс впервые открыл в США *бюро по предоставлению молодежи услуг в выборе профессии* (Vocational Bureau) и сформулировал *теорию черт и факторов* (Trait and Factor Theory), которая послужила в качестве фундаментальной основы для большинства подходов при оценке профессиональной деятельности человека.

Следует также акцентировать внимание на том, что вышеупомянутая теория построена на трех основных положениях, согласно которым:

– каждому человеку свойственно иметь набор индивидуальных качеств (профессиональных способностей), совокупность которых делает его предрасположенным к определенной профессии;

– процесс выбора профессии должен быть осознанным и рациональным;
– профессиональная удовлетворенность человека от конкретной профессии обусловлена степенью его персонального соответствия к требованиям данной профессии [8, 3].

Опытом работы бюро Фрэнка Парсонса заинтересовались специалисты с других стран, в результате чего подобные учреждения начали появляться не только в США, но и в таких странах, как Великобритания, Швейцария, Финляндия, Германия и др. Также немаловажным историческим фактом является то, что данный период характеризуется появлением первых нормативно-правовых актов по созданию профконсультационных бюро и регламентации их сотрудничества с учебными заведениями и биржами труда [1, 6-7].

Анализ последних исследований и публикаций показывает, что вопросами по развитию области профессиональной ориентации, в частности молодежи, в современной научной среде занимались такие исследователи как Л. Г. Авдеев, И. И. Богданова, Л. И. Божович, И. Е. Гарбер, Д. А. Закатнов, Э. Ф. Зеер, С. О. Зуева, Е. В. Лобова, В. Т. Лозовецкая, А. В. Мельник, С. В. Осадчий, Н. С. Пряжников, В. П. Романчук, Е. С. Романова, Л. Ю. Субботина, И. Л. Уличный и др.

В. Т. Лозовецкая характеризует *профессиональную ориентацию* как комплексную систему, которая охватывает широкий спектр социальных институтов и учреждений, основные функции которых заключаются:

1) в подготовке детей, молодежи и взрослых к оптимальному выбору профессии;

2) в проведении мероприятий профориентационного характера с целью эффективного профессионального самоопределения и планирования дальнейшей карьеры человека [5, 8].

Вместе с тем, *профориентация* также определяется как важная составляющая человеческой культуры, суть которой состоит в изучении особенностей построения взаимоотношений между человеком и выбранной им профессией как основной сферой трудовой (экономической) деятельности [1, 4].

В результате, **целью работы** является теоретический анализ понятия *профессиональной ориентации* как комплексной системы, а также необходимость в выделении и определении её ключевых компонентов, среди которых: *профессия, профессиональное самоопределение, профессиональное становление, профессиональное развитие личности*.

Понятие *профессии*, как один из ключевых компонентов *профессиональной ориентации* уже на протяжении многих лет выступает в качестве предмета изучения для многих исследователей, среди которых Ю. Г. Барабаш, И. Д. Бех, Э. Ф. Зеер, Е. А. Климов, В. В. Мачусский, Р. А. Позинкевич, Т. В. Становская и множество других.

Так, например, Э. Ф. Зеер трактует *профессию* как исторически образованную совокупность форм трудовой деятельности, выполнение которых обусловлено наличием у человека необходимых знаний, навыков, способностей и профессиональных качеств [2, 11].

Е. А. Климовым [4, 160] представлена следующая классификация профессий по группам (рис.1), в каждой из которых ключевым компонентом является человек:

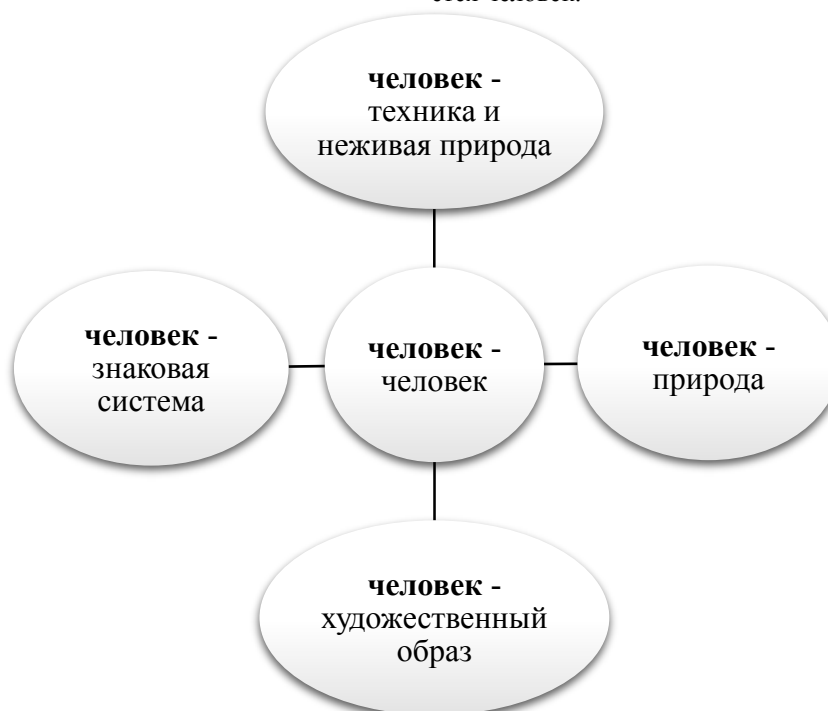

Рисунок 1.

Классификация профессий за Е. А. Климовым

Отметим, что Э. Ф. Зеер и большинство других современных исследователей акцентируют внимание на разграничении таких понятий как *профессия* и *специальность*, отмечая при этом, что профессия выступает более широким понятием нежели специальность, которая, в свою очередь, является одним из видов профессиональной деятельности человека в рамках самой профессии [2, 11].

Профессиональное самоопределение считается неотъемлемым компонентом понятия *социальной зрелости* личности, которое определяется как период осознания человеком своей роли в жизни общества как индивида и субъекта трудовой деятельности, а также сопоставления им собственных целей, потребностей и намерений с реальными условиями их реализации [6, 28].

Как утверждает В. В. Мачусский, процесс *профессионального самоопределения* личности базируется на таких составляющих, как персональные интересы, склонности и ценностные ориентации [6, 31].

Стоит также обратить внимание на то, что А. В. Мельник [7] и В. П. Романчук [11] дифференцируют понятия *профессиональное самоопределение* и *выбор* будущей профессии, поскольку профессиональное самоопределение, по мнению авторов, выступает более широкой концепцией и уже включает в себя элемент выбора будущей профессии.

Существует множество теорий, описывающих процессы и этапы *профессионального становления* личности, общим компонентом среди которых можно выделить аспект *непрерывности* профессионального развития личности как субъекта профессиональной деятельности в течение всей его жизни.

Профессиональное развитие рассматривается учеными в двух аспектах:

1) как длительный и необратимый процесс развития человека, состоящий из совокупности принятых решений, направленных на овладение и совершенствование определенных профессиональных знаний и навыков в будущем;

2) как категория, смысл которой заключается в отображении процесса взаимодействия человека с его профессией [2; 5].

На протяжении школьных лет вопрос о выборе профессии представляется непростой и ответственной задачей для каждого ученика. Так, недостаточный жизненный опыт старшеклассника и одновременно необходимость принятия решения о получении специальности после школы создают определенные трудности в период его профессионального самоопределения. Таким образом, возникает необходимость проведения специальной профориентационной работы с учениками школ.

Э. Ф. Зеер [3], Н. А. Криволапова и С. М. Курганский [10] отмечают, что процесс профессионального самоопределения личности начинается в детстве и заканчивается в юном возрасте (период обучения в старших классах), когда наступает время принятия решения по выбору будущей профессии.

На основе вышеупомянутого утверждения, Н. А. Криволапова [10, 12] и С. М. Курганский [10, 136] предлагают рассмотреть процесс формирования профессионального самоопределения личности средствами профориентационной работы с учениками на каждом из этапов школьного обучения (рис. 2):

Рисунок 2.

Процесс формирования профессионального самоопределения личности средствами профориентационной работы в школе за Н. А. Криволаповой и С. М. Курганским

Так, почти все учебные предметы могут предоставить ученику общее представление о профессиональной деятельности человека. Главная роль в предоставлении и подаче такой информации отводится преподавателю, который должен как можно доступнее раскрыть различные аспекты профессий,

сформулировав при этом фундаментальное представление, ценностные ориентиры и мотивацию учеников при выборе профессии [10, 12].

С. М. Курганским [10, 135] определены базовые направления по организации и развитию профориентационной работы со школьниками, которые представлены на рисунке 3:

Рисунок 3.

Базовые направления по организации и развитию профориентационной работы со школьниками за С. М. Курганским

Выводы. Таким образом, профессиональная ориентация представляет собой систему взаимосвязанных мероприятий (экономических, социальных, психологических, педагогических), цель которых заключается в активизации и стимулировании процесса профессионального самоопределения человека как субъекта трудовой деятельности, выявления его индивидуальных способностей, интересов, возможностей и других факторов, влияющих на выбор профессии.

Формирование профессионально-ценностных ориентаций среди школьников основывается на единстве их эмоциональной и познавательной деятельности, требующей выполнения следующих педагогических условий:

- 1) мотивирования школьников к овладению базовыми знаниями о современном мире профессий и тенденциях его развития ;
- 2) интеграции на школьном этапе обучения многопредметных знаний как основы для формирования профессионально-ценностных ориентаций учащихся.

Ключевым элементом в современной концепции системы профориентации есть сама личность, ее поиск и реализация собственного профессионального потенциала.

Список литературы:

1. Авдеев Л. Г. Стан та перспективи розвитку професійної орієнтації в Україні : наук.-метод. посіб. для працівників служби зайнятості. – К. : ІПК ДСЗУ, 2012. – 64 с.
2. Зеер Э. Ф. Психология профессионального развития : учебное пособие для вузов / Э. Ф. Зеер. –

3-е изд., стер. – Москва : Издательский центр «Академия», 2009. – 240 с.

3. Зеер Э. Ф. Психология профессионального образования : учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / Э. Ф. Зеер. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский центр «Академия», 2013. – 416 с.

4. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: Учеб. Пособие для студ. Высш. Пед. Учеб. Заведений. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 304 с.

5. Лозовецька В. Т. Професійна орієнтація молоді в умовах сучасного ринку праці : [монографія] / В. Т. Лозовецька. – К. : 2012. – 157 с.

6. Мачуський В. В. Формування готовності старшокласників до професійного самовизначення у сфері технічної діяльності в позашкільних закладах. : дис. ... канд. пед. н. : спец. : 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Валерій Віталійович Мачуський. – Київ, 2001. – 184 с.

7. Мельник О. В. Підготовка старшокласників до самостійного вибору майбутньої професії в процесі профільного трудового навчання.: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Олександр Васильович Мельник. – К., 2003. – 214 с.

8. Пильтай О. М. Становлення та розвиток професійної орієнтації особистості: світовий контекст [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://inb.dnsgb.com.ua/2012-2/12_piltay.pdf

9. Приходько Д. С. До питання психолого-педагогічних особливостей формування та розвитку системи професійної орієнтації молоді у сучасній науці / Д.С. Приходько – Гуманітарний вісник

ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” – Додаток 1 до Вип. 36, Том VII (67) : Тематичний випуск “Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору”. – К.: Гнозис, 2016. – С. 433 – 442.

10. Профессиональная ориентация обучающихся : сб. материалов / сост. Е. П. Сичинский,

Л. В. Котовская. – Челябинск : Издат. комплекс Челябинского ин-та развития проф. образования, 2012. – 176 с.

11. Романчук В. П. Організаційно-педагогічні умови підготовки старшокласників до вибору майбутньої професії у навчально-трудовій діяльності. : дис. ... канд. пед. наук : спец.: 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Василь Прокопович Романчук. – К., 2002. – 195с.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 354.1/314.1

Коновал Вадим Олександрович,

перший заступник начальника управління інформаційно-комунікаційних технологій та захисту інформації апарату виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), здобувач кафедри інформаційної політики та цифрових технологій Національної академії державного управління при Президентові України, м. Київ.

Konoval V.A., first deputy head of the information and communication technologies and information protection office of the executive body of the Kyiv City Council (Kyiv City State Administration), aspirant of Chair of Information Policy and Digital Technologies the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine, Kyiv.

МОДЕЛЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЕЛЕКТРОННИМ УРЯДУВАННЯМ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ НА ПРИКЛАДІ МІСТА КИЄВА

THE MODEL OF STATE MANAGEMENT OF E-GOVERNMENT AT THE LOCAL LEVEL ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF KIEV

У статті розглянуто досвід створення й розвитку системи електронного урядування місцевого рівня на прикладі міста Києва; проаналізовано процеси запровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій в діяльність органу публічної влади місцевого рівня та модель електронного урядування міста Києва; окреслено основні проблеми, які стримують активне запровадження електронного урядування на місцевому рівні в Україні.

Ключові слова: електронне урядування, інформаційно-телекомунікаційні технології, інформаційні системи, електронні послуги, модель електронного урядування.

Konoval V.A.

THE MODEL OF STATE MANAGEMENT OF E-GOVERNMENT AT THE LOCAL LEVEL ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF KIEV.

The article examines the experience of creating and developing an e-governments system of local level for examples of the city of Kyiv; processes analyzed of implementation of information and telecommunication technologies in the activity of the public authority of local level and the model of e-government of the city of Kyiv; outlined the main issues that hamper the active introduction of e-government at the local level in Ukraine.

Keywords: e-government, information and telecommunication technologies, information systems, e-services, model of e-government.

Постановка проблеми. Електронне урядування є одним з елементів інформаційного суспільства, який направлений на поліпшення життя людей. Запровадження електронного урядування забезпечує якісно новий рівень публічного управління, змінюється довіра громадян до держави та її політики, налагоджується більш ефективно і менш витратне адміністрування. В цілому електронне урядування – це модернізація системи публічного управління, яка охоплює як надання якісних послуг для громадян і бізнесу, так і налагодження новітніх комунікативних каналів між владою, бізнесом та громадянським суспільством, перебудову функціонування всієї публічної служби. Громадяни та бізнес, особливо на місцевому рівні, чекають на запровадження органами публічної влади електронного урядування, адже більшу частину послуг вони отримують на місцевому рівні.

Це можливо досягнути, якщо органи публічної влади здійснять перехід на використання у своїй діяльності інформаційно-телекомунікаційних технологій для задоволення потреб громадян та бізнесу.

Актуальність дослідження і полягає в необхідності розгляду запровадження електронного урядування на місцевому рівні органами публічної влади.

З огляду на децентралізацію влади в Україні, аналіз моделі державного управління електронним урядуванням в місті Києві є доцільним, так як столиця є лідером у цій сфері, та буде дуже корисним для органів публічної влади місцевого рівня на запровадження у своїй діяльності використання інформаційно-телекомунікаційних технологій для задоволення потреб громадян і бізнесу. А якісно побудована система електронного урядування на місцевому рівні позитивно впливає на загальний хід та наслідки модернізаційних перетворень в українському суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Впровадження системи електронного урядування у публічне управління України аналізують та обґрунтовують у своїх працях вітчизняні науковці, зокрема О. Голобуцький [1], В. Єганов [2], І. Клименко [3], К. Линьов [3], І. Погребняк [4], А. Семенченко [5], С. Тітов [6], О. Тітова [6] та ін. Однак їх дослідження стосуються переважно запровадження електронного урядування в Україні на державному рівні.

Зважаючи на це питання становлення електронного урядування на місцевому рівні, зокрема

аналіз його стану та перешкод впровадження в органах публічної влади, а також шляхів їх подолання, залишаються недостатньо розробленими та висвітленими.

Метою статті є визначити засади запровадження в діяльність органу публічної влади місцевого рівня інформаційно-телекомунікаційні технології на прикладі моделі державного управління електронним урядуванням в місті Києві для підвищення ефективності адміністративних процесів, надання публічних послуг, а також участі громадян в місцевому урядуванні.

Основні результати дослідження. Узагальнюючи міжнародний досвід провідних країн світу в сфері електронного урядування, проаналізувавши різницю в підходах із впровадження системи "Електронний уряд" різних національних систем державного управління, стає можливим визначити основні орієнтири у сфері розвитку електронного урядування, зокрема на місцевому рівні. При цьому, варто враховувати українські національні особливості такі, як недосконалість та невідповідність законодавства, економічну кризу в країні, напружену політичну обстановку, високий рівень корупції в країні та значущу різницю в оплаті праці між державним та приватним сектором.

Революція гідності стала каталізатором прийняття Верховною Радою України Закону України "Про відновлення дії окремих положень Конституції України" [7], повернувши Україну до парламентсько-президентської республіки. Водночас українське суспільство вимагає якісних, глибинних та системних змін до Основного Закону України [8], які мають сприяти досягненню визначеної у чинній Конституції України мети, пов'язаної, зокрема, з прагненням розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну та правову державу.

На виконання Угоди про коаліцію депутатських фракцій "Європейська Україна" [9] та Стратегії сталого розвитку "Україна – 2020" [10] Урядом заплановано до 2020 року завершити масштабний капітальний ремонт держави, зокрема й системи державного управління через впровадження технологій електронного урядування за принципом, що спроможні міністерства – центри формування державної політики. Цією реформою державного управління передбачено суттєві зміни до підходів із стратегічного планування, запровадження інституційних змін та нових процедур, якісного оновлення кадрів державної служби й запровадження сучасних технологій електронного урядування, у тому числі мобільних та smart.

Стратегією [10] передбачено реалізацію конституційної реформи, у тому числі в частині децентралізації. Як зазначено у Стратегії [10], метою політики у сфері децентралізації є відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізація повною мірою положень Європейської хартії місцевого самоврядування [11], принципів субсидіарності, повсюдності і фінансової

самодостатності місцевого самоврядування. Законопроект про внесення змін до Конституції України [12], який вже внесений до Верховної Ради України Президентом України, запропоновані зміни щодо децентралізації державної влади в Україні та посилення конституційно-правового статусу місцевого самоврядування: змінюються окремі положення Основного Закону України щодо адміністративно-територіального устрою. Зокрема, закріплено, що територія України поділена на громади. Громада є первинною одиницею у системі адміністративно-територіального устрою України. Передбачається, що адміністративно-територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, децентралізації влади, повсюдності та спроможності місцевого самоврядування, сталого розвитку адміністративно-територіальних одиниць з урахуванням історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Змінами [12] також передбачено, що розмежування повноважень у системі органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів різних рівнів здійснюється за принципом субсидіарності, що відповідає Європейській хартії місцевого самоврядування. Так, відповідно до статті 4 Хартії [11] органи місцевого самоврядування в межах закону мають повне право вільно вирішувати будь-яке питання, яке не вилучене зі сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручене жодному іншому органу. Публічні повноваження, як правило, здійснюються переважно тими органами публічної влади, які мають найтісніший контакт з громадянином. Наділяючи тими чи іншими повноваженнями інший орган, необхідно враховувати обсяг і характер завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії.

Важливо, що положеннями [12] вилучаються з конституційного регулювання місцеві державні адміністрації та відповідно скасовується інститут голів місцевих державних адміністрацій. Натомість основні повноваження зосереджуються на базовому рівні – у громаді. Передбачається утворення виконавчих органів місцевого самоврядування громади, які є підконтрольними і підзвітними раді громади. При цьому голова громади головує на засіданнях ради громади, очолює виконавчий орган місцевого самоврядування громади. У свою чергу, районна рада, обласна рада обирає зі свого складу відповідно голову районної ради, голову обласної ради, який очолює виконавчий комітет ради. Закріплюється матеріальна і фінансова основа місцевого самоврядування. Зокрема визначається, що такою основою є земля, рухоме і нерухоме майно, природні ресурси, інші об'єкти, що є у комунальній власності територіальної громади; місцеві податки і збори, частина загальнодержавних податків та інші доходи місцевих бюджетів. При цьому держава забезпечує сумірність фінансових ресурсів та обсягу повноважень органів місцевого самоврядування, визначених Конституцією [8] та законами України.

Тобто, отримавши повноваження із децентралізації, органи місцевого самоврядування можуть самостійно розпочинати революційні зміни на місцях. Саме впровадження технологій електронного урядування в органах публічної влади та активне їх використання бізнесом та громадянами, допоможуть закріпити ці зміни.

На сьогоднішній день місто Київ, починаючи із 1999 року, вже має модель державного управління, яку планується запровадити для усіх адміністративно-територіальних одиниць України, ухваливши зміни до Конституції України [12]. Слід зазначити, що особливості системи державного управління адміністративно-територіальної одиниці – місто Київ встановлені Конституцією України [8] та Законом України "Про столицю України – місто-герой Київ" [13]. Тому, нові громади України можуть використати досвід Київської міської ради та її виконавчого органу (Київської міської державної адміністрації) щодо оперативного запровадження механізмів державного управління, у тому числі й електронного урядування на місце-

вому рівні, а саме: організаційного, правового, організаційно-правового, ресурсного та інформаційно-аналітичного.

Аналізуючи Концепцію розвитку електронного урядування в Україні [14] автором зроблений висновок, що між моделлю електронного урядування та моделлю інформаційно-телекомунікаційних технологій стоїть знак рівності, адже згідно цієї концепції електронне урядування це використання інформаційно-телекомунікаційних технологій органами публічної влади під час виконання владних повноважень для задоволення потреб громадян.

Розглянувши механізми державного управління електронним урядуванням у місті Києві, а саме: Стратегію розвитку міста Києва до 2025 року [15], Концепцію "КИЇВ СМАРТ СІТІ 2020" [16], Комплексну міську цільову програму «Електронна столиця» на 2015-2018 рр. [17], Міську цільову програму з розвитку електронного урядування в місті Києві на 2012 - 2014 рр. [18], Міську цільову програму з технічного захисту інформації в місті Києві на 2012 – 2014 рр. [19], автором розроблена інформаційно-телекомунікаційна модель електронного урядування міста Києва, яка представлена на рис. 1.

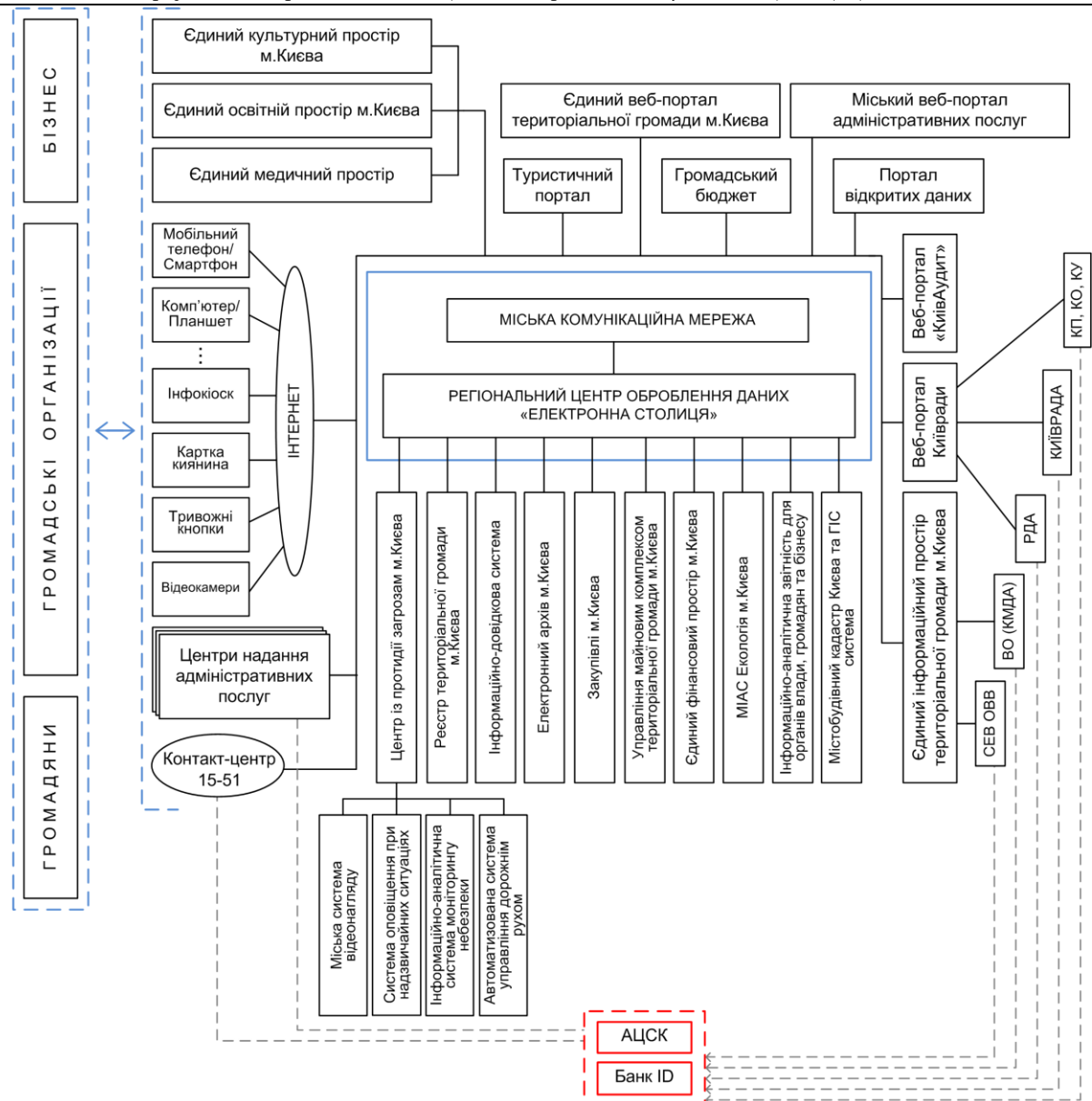

Рис. 1. Інформаційно-телекомунікаційна модель електронного урядування міста Києва

Модель електронного урядування міста Києва має декілька основних складових:

- регіональний центр електронного урядування «Електронна столиця»;
- центр протидії загрозам у місті Києві;
- міська комунікаційна мережа;
- міська система підтримки прийняття рішень;
- система порталів;
- система ідентифікації користувачів інформаційно-телекомунікаційних систем територіальної громади міста Києва.

Регіональний центр електронного урядування «Електронна столиця» призначений для централізованої обробки, зберігання і розповсюдження інформації підприємств, установ і організацій, що належать до комунальної власності територіальної громади міста Києва, орієнтованого на вирішення завдань шляхом надання послуг, у тому числі і адміністративних, а також резервування інформаційних ресурсів центру протидії загрозам міста

Києва. Загальна потужність центру обробки даних (ЦОД) – 400 кВт, розмір машинного залу – 210 кв.м, кількість організацій територіальної громади міста Києва, яка користується потужностями ЦОД, – 1972 юридичних осіб, відповідає міжнародному стандарту ТІА-942. Усі інформаційно-телекомунікаційні системи підприємств, установ і організацій, що належать до комунальної власності територіальної громади міста Києва, інсталювані в ЦОД. Крім цього, в міському дата-центрі «Електронна столиця» впроваджена комплексна система захисту інформації із підтвердженою відповідністю. Оперативний доступ до інформаційних ресурсів в ЦОД здійснюється завдяки побудованій швидкісній захищеній міській комунікаційній мережі, наявністю достатньої кількості обчислювальних ресурсів та наявністю пристроїв балансування навантаження до серверних ресурсів.

Центр протидії загрозам міста Києва призначений для централізованої обробки, зберігання і консолідації інформації щодо безпеки у місті по усім

напрямок за забезпечення свобод та прав мешканців територіальної громади, а також резервування інформаційних ресурсів регіонального центру електронного урядування «Електронна столиця». Загальна потужність центру протидії загрозам у місті Києві становить 600 кВа, розмір машинного залу – 300 кв.м, розгорнутий безпековий програмно-апаратний комплекс, у тому числі і система розпізнання обличч. Центр протидії загрозам міста Києва створювання відповідно до Концепції безпеки міста Києва [20] та має такі інформаційно-телекомунікаційні системи:

- міська система відеонагляду;
- автоматизована система управління дорожнім рухом;
- система оповіщення при надзвичайних ситуаціях;
- інформаційно-аналітична система моніторингу небезпеки.

Живучість регіонального центру електронного урядування «Електронна столиця» та центру протидії загрозам в місті Києві досягається шляхом дзеркального резервування інформаційних ресурсів територіальної громади міста Києва в цих центрах.

Міська комунікаційна мережа (МКМ) є власністю територіальної громади міста Києва. Будівництво та підключення підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності територіальної громади міста Києва, а також управління цією мережею здійснюється спеціалізованим комунальним підприємством «Київтелесервіс», яке є оператором телекомунікацій, Інтернет провайдером та кабеліного телебачення. Ядро управління МКМ розгорнуто в міському ЦОД. МКМ призначена для об'єднання підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності територіальної громади міста Києва, в єдину локальну мережу, оперативного оброблення інформаційних ресурсів, впровадження комплексної системи захисту інформації, надання швидкісного доступу до мережі Інтернет з можливістю управління трафіком, оптимізації та скорочення витрат на залучення IT-інфраструктури.

Міська система підтримки прийняття рішень (СППР) призначена для допомоги та підтримки різних видів діяльності підприємствам, установам та організаціям, що належать до комунальної власності територіальної громади міста Києва, при прийнятті рішень стосовно розв'язання структурованих або неструктурованих проблем. СППР виникла у результаті злиття управлінських інформаційних систем і систем управління базами даних, як системи, що максимально пристосовані до розв'язування задач щоденної управлінської діяльності керівництва київської міської влади та складається із таких інформаційно-телекомунікаційних систем (ІТС):

- Єдиний інформаційний простір міста Києва, система захищеного електронного документообігу з використанням електронного цифрового підпису;
- Електронний архів міста Києва;

- Реєстр територіальної громади міста Києва;
- Інформаційно-довідкова система;
- Закупівлі міста Києва;
- Управління майновим комплексом територіальної громади міста Києва;
- Єдиний фінансовий простір міста Києва;
- Міська інформаційна система «Екологія м. Києва»;
- Інформаційно-аналітична звітність для органів влади, громадян та бізнесу;
- Містобудівний кадастр та ГІС система;
- Єдиний освітній простір міста Києва;
- Єдиний медичний простір міста Києва;
- Єдиний культурний простір міста Києва.

Усі ці системи забезпечують автоматизацію управлінських процесів в пріоритетних галузях економіки та секторах міського господарства. Імпорт та експорт між системами здійснюється через інтерфейс прикладного програмування (server-side Web API). Бази даних інформаційно-телекомунікаційних систем розгорнуті в міському ЦОД та управляються міським адміністратором – комунальним підприємством (КП) «Інформатика». Розвиток цих систем здійснюється іншим КП «Головний інформаційно-обчислювальний центр». Централізація ІТС в ЦОД, розгортання єдиних систем у публічних органах влади та адміністрування цих ІТС єдиним міським адміністратором дозволило зменшити витрати на утримання та супроводження ІТС, підвищити ефективність використання інформаційних ресурсів територіальної громади міста Києва.

Система порталів міста Києва це сукупність порталів, які створені за кошти міського бюджету в інтересах територіальної громади міста Києва, структурних підрозділів КМДА та його апарату, РДА, КП та забезпечують висвітлення інформації про діяльність органів публічної влади міста Києва, а також надання послуг, у тому числі й адміністративних. Система порталів міста Києва складається із таких інтегрованих веб-ресурсів:

- Єдиний веб-портал територіальної громади міста Києва;
- Веб-портал Київської міської ради;
- Медичний портал;
- Освітній портал;
- Культурний портал;
- Міський веб-портал адміністративних послуг;
- Туристичний портал;
- Громадський бюджет;
- Портал відкритих даних;
- Веб-портал «Київаудит».

Веб-портали є офіційними Інтернет ресурсами підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності територіальної громади міста Києва, які розгорнуті в міському ЦОД та резервуються в центрі протидії загроз міста Києва. Імпорт та експорт інформаційних ресурсів між веб-порталами здійснюється через інтерфейс прикладного програмування (server-side Web API), який розроблюється для кожної інформаційної системи.

Наповнення та підтримка цих інформаційних систем в актуалізованому стані здійснюється працівниками розпорядника ІТС, який визначається рішенням Київської міської ради або розпорядженням виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації).

Система ідентифікації користувачів інформаційно-телекомунікаційних систем територіальної громади міста Києва призначена для розпізнавання користувачів системи за задалегідь визначеними ролями та складається із: міського акредитованого центру сертифікації ключів та банку ID;

Міський акредитований центр сертифікації ключів розгорнутий в ЦОД та призначений для надання послуг електронного цифрового підпису для територіальної громади міста Києва, у тому числі громадян та бізнесу.

Банк ID запроваджений на базі інформаційно-телекомунікаційної системи «Картка киянина» та надає ще один спосіб користувачам міських сервісів ідентифікуватися в ІТС і скористатись послугами, за винятком підпису документів, що можливо зробити лише електронним цифровим підписом.

Громадяни, громадські організації та бізнес для задоволення своїх потреб мають доступ до

сервісів органу публічної влади через інформаційно-телекомунікаційні засоби, використовуючи інструментарій розроблений та наданий цим органом. Поряд із позитивними результатами впровадження електронного урядування в місті Києві, до негативних можна віднести те, що на веб-порталах територіальної громади та порталі відкритих даних не публікуються дані інтерфейсу прикладного програмування (server-side Web API), які цікаві для IT-спільноти та суб'єктів господарської діяльності, в частині розроблення нових інструментів електронного урядування та електронних сервісів. Публікація цих даних могла би служити значному поштовху розвитку електронного урядування місцевого рівня.

На реалізацію цієї моделі електронного урядування київською міською владою заплановано залучення близько 50 000,0 тис. доларів США.

Проаналізуємо інформаційно-телекомунікаційну модель електронного урядування в місті Києві, використовуючи SWOT-аналіз як ефективний інструмент комплексного оцінювання ситуації з метою оцінювання сильних та слабких сторін, можливостей та загроз від запропонованої моделі (табл. 1.)

Таблиця 1. SWOT-аналіз інформаційно-телекомунікаційної моделі електронного урядування в місті Києві

Сильні сторони (S)	Слабкі сторони (W)
1. Будівництво сучасних центрів обробки інформації промислового масштабу. 2. Централізація інформаційних ресурсів територіальної громади в центрах обробки даних (основний та резервний). 3. Будівництво єдиної міської комунікаційної мережі. 4. Розгортання міського акредитованого центру сертифікації ключів. 5. Запровадження єдиних технологій електронного урядування промислового масштабу для підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності міста Києва. 6. Розроблення інтерфейсу прикладного програмування (server-side Web API) для кожної інформаційно-телекомунікаційної системи. 7. Інформаційні ресурси обробляються в єдиному інформаційному середовищі. 8. Централізація управління єдиного інформаційного середовища. 9. Вироблення єдиних правил та регламентів доступу до ІТС та використання інформаційних ресурсів. 10. Впровадження комплексної системи захисту інформації з підтвердженою відповідністю об'єктів інформаційної діяльності територіальної громади міста Києва. 11. Надання доступу до інформаційних ресурсів лише авторизованим користувачам лише за встановленими ролями. 12. Залучення громадян та бізнесу до розвитку інформаційно-телекомунікаційної моделі через бюджет участі.	1. Значний термін на введення у промислову експлуатацію інформаційно-телекомунікаційної моделі електронного урядування. 2. Прагнення керівництва міста розпорошити персональну відповідальність за впровадження електронного урядування. 3. Необхідність залучення фінансових ресурсів великих об'ємів. 4. Не бажання інвесторів вкладати інвестиції у запровадження електронного урядування. 5. Концентрація інформаційних ресурсів в центрах обробки даних. 6. Проектування комплексних систем захисту інформації на останньому етапі створення ІТС. 7. Необхідність погодження із приватним сектором будівництва міської комунікаційної мережі. 8. Адміністративний супротив системи державного управління до нової форми державного управління - запровадження електронного урядування. 9. Витік персональних даних громадян та бізнесу. 10. Тривалий час на створення інформаційно-телекомунікаційної системи. 11. Тримання на «гачку» органу публічної влади постачальником технологій електронного урядування. 12. Дефіцит кадрового ресурсу. 13. Високі корупційні ризики при використанні коштів місцевого бюджету. 14. Низький рівень запровадження технологій електронного урядування в бізнесі.

13. Надання користувачам інформаційних систем різноманітних способів доступу до інформаційних ресурсів територіальної громади. 14. Можливість проведення централізованого навчання для різних категорій користувачів.	
Можливості (О)	Загрози (Т)
1. Власне фізичне середовище із сучасною інфраструктурою, яке може швидко масштабуватись, для забезпечення надійного функціонування інформаційного середовища територіальної громади. 2. Використання підприємствами, установами та організаціями, що належать до комунальної власності міста Києва, достатньої кількості обчислювальних ресурсів для розгортання інформаційних систем, у тому числі і дослідних зон, в режимі: 24 години на добу, 7 днів на тиждень та 365 днів на рік. 3. Оперативне розширення центру обробки даних шляхом закупівлі та розгортання додаткових серверних потужностей. 4. Підключення 1972 юридичних осіб територіальної громади міста Києва до міської захищеної комунікаційної мережі та забезпечення цих абонентів надійним каналом зв'язку, доступом до мережі Інтернет. 5. Імпорт/експорт інформаційних ресурсів між інформаційними системами. 6. Зменшення витрат на технічне обслуговування та супроводження інформаційного середовища, закупівлю базового та прикладного ліцензійного програмного забезпечення, оплати послуг за використання мережі Інтернет. 7. Зниження вартості комп'ютерного та допоміжного обладнання у зв'язку із централізованими закупівлями та отримання статусу оптового контрагенту. 8. Обмін інформацією обмеженого доступу, у тому числі і персональних даних, здійснюється телекомунікаційними системами лише в шифрованому вигляді. 9. Забезпечення цілісності, конфіденційності, доступності та спостережності інформаційних ресурсів територіальної громади міста Києва. 10. Ідентифікація користувачів за допомогою електронного цифрового підпису та «Картки киянина». 11. Адміністрування систем міським оператором КП «Інформатика», забезпечення розвитку міських інформаційних систем виконується КП «Головний інформаційно-обчислювальний центр», а управління міською комунікаційною мережею СКП «Київтелесервіс». 12. Надання електронних цифрових підписів органам публічної влади для забезпечення повсякденної діяльності, громадянам та бізнесу для отримання послуг. 13. Залучення будь-якого профільного вендора ІТ-ринку до розгортання промислової інформаційно-телекомунікаційної системи на технологіях електронного урядування. 14. Безперервність отримання електронних послуг без відвідування органу публічної влади.	1. Мінімально необхідно три роки на введення у промислову експлуатацію інформаційно-телекомунікаційної моделі електронного урядування, а громадяни та бізнес чекає на задоволення своїх потреб уже сьогодні. 2. Кожний із заступників міського голови бажає запроваджувати технології електронного урядування в секторах економіки, які ним координуються, та можливий вибір ними слабких інформаційних платформ. 3. 30 000,0 тис. доларів США необхідно залучити для запровадження інформаційно-телекомунікаційної моделі електронного урядування. 4. Усі кошти необхідно залучати із міського бюджету для запровадження електронного урядування. 5. Повна втрата інформаційних ресурсів територіальної громади міста Києва, сконцентрованих в центрах обробки даних (основному та резервному). 6. Заміна обладнання, яке не відповідає вимогам Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, що потребує додаткового залучення коштів міського бюджету. 7. Збільшення часових показників на будівництво міської комунікаційної мережі у зв'язку із необхідністю отриманням в ПрАТ «Укртелеком» дозволу на бронювання в кабельній каналізації, отримання технічних умов та виготовлення проектної документації. 8. Саботаж адміністративного апарату технологій електронного урядування, мотивуючи що інформаційно-телекомунікаційні системи не працюють або працюють некоректно. 9. Працівники комунальних підприємств, які адмініструють, забезпечують розвиток ІТС та відповідають за передачу інформаційних ресурсів територіальної громади міста Києва, є головним каналом витоку інформації. 10. Втрата інформаційних ресурсів територіальної громади міста Києва від техногенних катастроф. 11. Електронні публічні закупівлі здійснюються з тривалим часом або можуть бути заблоковані недоброчесним учасником тендеру в Антимонопольному комітеті України. 12. Обмеження створення інформаційно-телекомунікаційної системи бюджетним роком, який завершується 31 грудня. 13. Значне підвищення затрат на розвиток, супроводження та технічне обслуговування через тривалий період, які може запросити постачальник технологій електронного урядування, власнику інтелектуальних прав на продукцію. 14. Оплата праці в приватному та державному секторі в області ІТ відрізняється у рази. Тому, державний сектор змушений залучати до виконання

15. Самостійне формування керівництвом міста будь-якого статистичного звіту. 16. Захищений доступ до міських інформаційних ресурсів із будь-якої точки світу за наявності доступу до мережі Інтернет. 17. Обмін інформаційними ресурсами, підписаних електронним цифровим підписом за секунди. 18. Використання проектів громадян та бізнесу щодо запровадження електронного урядування профінансованих бюджетом участі. 19. Громадяни та бізнес можуть використовувати інтерфейс прикладного програмування міських ІТС для розроблення комерційних інформаційних ресурсів. 20. Використання органами публічної влади, громадянами, громадськими організаціями та бізнесом, різноманітних способів доступу до інформаційних ресурсів територіальної громади: електронна пошта, телефон, смартфон, планшет, ПЕОМ, тривожна кнопка, інші. 21. Проведення занять технологіям електронного урядування для різних категорій користувачів, зокрема Київським міським центром перепідготовки та підвищення кваліфікації, КП «Інформатика», КП «Головний інформаційно-обчислювальний центр», СКП «Київтелесервіс». 22. Задоволення потреб громадян органом публічної влади в безперервному режимі: 24 години на добу, 7 днів на тиждень та 365 днів на рік.	завдань тих осіб, які самі виявили бажання працювати. 15. Наявність в управлінні головного розпорядника на електронне урядування та інформатизацію коштів у розмірі 30 000,0 тис. доларів США може сприяти неефективному, нераціональному та нецільовому використанню коштів місцевого бюджету, а також бажання особистого збагачення. 16. Стримання запровадження електронного урядування приватними бізнес структурами для досягнення рівня smart city, зокрема використання ресурсів, автоматизації бізнес-процесів, іншого.

Розроблено автором.

Співставляючи наявні дані SWOT-аналізу, отримуємо висновок, що інформаційно-телекомунікаційна модель електронного урядування в місті Києва є перспективною, функціональною та багатообіцяючою. Ця модель має значно більше переваг та можливостей, ніж недоліків та загроз. Місто Київ має необхідні ресурси, у тому числі фінансові та трудові, щоб оперативнo та ефективно реалізувати наявні можливості для впровадження інформаційно-телекомунікаційної моделі електронного урядування та протистояти загрозам і сучасним викликам.

Беручи до уваги сильні та слабкі сторони, потенційні можливості та загрози, можна сформулювати стратегію подальшого розвитку електронного урядування таким чином, щоб сильні сторони та можливості посилити, а слабкі сторони та загрози мінімізувати шляхом удосконалення організаційного та організаційно-правового механізму державного управління електронним урядуванням у місті Києві і посилення контролю з боку територіальної громади. Слід враховувати, що на усіх етапах запровадження інформаційно-телекомунікаційної моделі недоліки та можливі загрози потребують детального моніторингу, вони мають знаходитися під постійним контролем органу публічної влади та територіальної громади, зокрема Офісу Громади. Міській владі доцільно простимулювати приватний бізнес для запровадження технологій електронного урядування з метою досягнення містом рівня smart city. У першу чергу це мають бути бізнес структури, які дотичні із органами

публічної влади та громадянами. Наприклад, мало хто говорить про запровадження електронного урядування в таких ПрАТ «Київводоканал», «Київенерго», «Київгаз», «Київська філія «Укртелеком» та ряд інших. Цього також можливо досягнути лише удосконаленням цих механізмів.

Децентралізацію у сфері електронного урядування пропонується завершити на обласному (регіональному) рівні. Кожна область за своїм устроєм має від 11 до 27 районів. Так, Чернівецька область та місто Київ має найменше районів 11 та 10 відповідно, а Вінницька та Харківська області мають по 27 районів кожна. За оцінками експертів вартість базової промислової системи електронного урядування обласного рівня із її розгортанням в усіх районах становить близько 6 000,0 тис. доларів США, а районного рівня, враховуючи, що кожен район складається, як правило із 20 територіальних громад, - близько 4 000,0 тис. доларів США. Тобто, децентралізація впровадження електронного урядування для Вінницької та Харківської області до районного рівня збільшить видатки на базову промислову систему електронного урядування із 6 000,0 тис. доларів США до 162 000,0 тис. доларів США, не рахуючи коштів на створення системи електронної взаємодії.

Отже, реалізувати інформаційно-телекомунікаційну модель електронного урядування на місцевому рівні можливо лише за наявності ресурсів, органічно об'єднаними зусиллями влади регіону, громадянського суспільства й бізнесу, причому органи публічної влади мають взяти на себе

ініціативу в цьому об'єднанні й консолідації, спершу віддавши частину повноважень Офісу Громади, сприяти поєднанню політичної влади, функціонального представництва і громадських організацій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Децентралізацію у сфері електронного урядування пропонується завершити на обласному (регіональному) рівні, адже децентралізація запровадження електронного урядування до рівня району або громади збільшує видатки на її створення із 6 000,0 тис. доларів США до 162 000,0 тис. доларів США, не рахуючи коштів на створення систем електронної взаємодії.

Вперше розроблено інформаційно-телекомунікаційну модель електронного урядування міста Києва, яка є спроможною та забезпечує діяльність підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності територіальної громади, із використанням інформаційно-комунікаційних технологій і може бути використана органами публічної влади при запровадженні електронного урядування місцевого рівня. Визначена мінімальна кількість інформаційно-телекомунікаційних систем (технологій), запровадження та використання яких дає право органу публічної влади місцевого рівня вважати успішний перехід на сучасну форму державного управління - електронного урядування, а саме:

- будівництво чи створення центру оброблення інформаційних ресурсів;
- розгортання системи електронного документообігу із застосуванням електронного цифрового підпису;
- створення системи порталів, з такими обов'язковими модулями: електронні послуги, петиції, електронне звернення, система обліку публічної інформації, громадське обговорення нормативно-правових актів.

Враховуючи вищевикладене, подальші дослідження в цьому напрямі будуть стосуватися аналізу проблем та тенденцій розвитку напрямів державного управління електронним урядуванням на місцевому рівні в Україні, надання рекомендації вітчизняним органам публічної влади місцевого рівня щодо розроблення і застосування організаційно-правових механізмів державного управління електронним урядуванням.

Список використаних джерел

1. Голобуцький О. П. Електронний уряд / О. П. Голобуцький, О. Б. Шевчук. – К. : Атлант UMS, 2002. – 173 с.
2. Єганов В. В. Проблеми та перспективи впровадження системи електронного урядування в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2012-2/doc/1/05.pdf>.
3. Клименко І. В. Линьов К. О. Технології електронного урядування: Навчальний посібник. – Київ: Вид-во ДУС, 2006. – 225 с.
4. Погребняк І. Є. Електронний уряд (e-government) і електронне урядування (e-

governance): поняття та принципи функціонування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2014/10/Pogrebnyak7.pdf>.

5. Семенченко А.І. Електронне урядування в Україні: проблеми та шляхи вирішення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvamu_up_ravl/2009_4/5.pdf.

6. Тітов С. В., Тітова О. В. Web-сайти органів місцевого самоврядування як складова впровадження е-урядування в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/v39/20.pdf>.

7. Закон України про відновлення дії окремих положень Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/742-18>.

8. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

9. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» восьмого скликання Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15>.

10. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

11. Європейська хартія місцевого самоврядування – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

12. Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади : Постанова Верховної Ради України від 31.08.2015 № 656-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/656-19>.

13. Закон України про столицю України – місто-герой Київ [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/401-14>.

14. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=250287124>.

15. Про затвердження Стратегії розвитку міста Києва до 2025 року : рішення Київської міської ради №824/7060 від 15 грудня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://consultant.parus.ua/?doc=09TSF09EC1>.

16. Про схвалення Концепції "КИЇВ СМАРТ СІТІ 2020" : Розпорядження виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) від 28.07.2017 № 918 – Режим доступу: http://kievcity.gov.ua/done_img/fPKMДІА-918-28072017.PDF.

17. Про затвердження Комплексної міської цільової програми «Електронна столиця» на 2015-

2018 pp. : рішення Київської міської ради №654/1518 від 2 липня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/1_docki2.nsf/alldocWW/F5671BF2FE6B8BEFC2257E8C006873B9?OpenDocument.

18. Про затвердження Міської цільової програми з розвитку електронного урядування в місті Києві на 2012 - 2014 роки : Рішення Київської міської ради від 10 листопада 2011 року № 602/6838. - Режим доступу: <http://kmr.gov.ua/decree.asp>.

19. Про затвердження Міської цільової програми з технічного захисту інформації в місті Києві на 2012 - 2014 роки : Рішення Київської міської ради від 10 листопада 2011 року № 601/6837. - Режим доступу: <http://kmr.gov.ua/decree.asp>.

20. Про затвердження Концепції безпеки міста Києва : Рішення Київської міської ради від 10.07.2003 № 616/776 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/1_docki2.nsf/alldocWW/7837ECB4633AE190C22573C000526ACF?OpenDocument.

Цветкова О.А., Абдуллаева Г.Б., Фоминых Е.В., Воронкова О.О.
Особенности течения Лангергансклеточного гистиоцитоза легких ФГАОУ ВО Первый МГМУ им. И.М.Сеченова Минздрава России (Сеченовский Университет), 119992, Москва

РЕДКИЙ ВАРИАНТ ТЕЧЕНИЯ ЛАНГЕРГАНСКЛЕТОЧНОГО ГИСТИОЦИТОЗА ЛЕГКИХ

Описывается история болезни пациентки с редким заболеванием: гистиоцитоз из клеток Лангерганса с поражением легких. Интерес в данном случае заключается в том, что заболевание этой больной трактовалось как гиперчувствительный пульмонит. И только после гистологического исследования и иммуногистохимического изучения биопсийного материала был установлен правильный диагноз. Ключевые слова. Гистиоцитоз Х, клетки Лангерганса, легкие, диссеминация, интерстициальная болезнь.

Для цитирования: Цветкова О.А., Абдуллаева Г.Б., Фоминых Е.В.

Редкий вариант течения Лангергансклеточного гистиоцитоза легких

Tsvetkova O.A., Abdullaeva G.B., Fominih E.V., Voronkova O.O.
A case of pulmonary Langerhans cell histiocytosis a rare lung disease. I.M. Sechenov First Moscow State Medical University 119991, Moscow, Russia

The patient was admitted with a suspicion of hypersensitivity pneumonitis. Only histological examination and immunohistochemical analysis of the biopsy samples allowed to establish the correct diagnosis.

Key words: histiocytosis X, Langerhans cells, lungs, dissemination, interstitial lung disease.

For citation: A case of pulmonary Langerhans cell histiocytosis a rare lung disease

Лангергансклеточный гистиоцитоз легких (ЛЖГ) - это заболевание неясной этиологии, характеризующееся аномальной инфильтрацией органов клетками Лангерганса и образованием характерных гранул в одном или нескольких органах [1].

Впервые термин «гистиоцитоз» применили L. Lichtenstein и H.L. Jaffe в 1944 году. Они же в 1953 г. объединили различные по проявлениям и течению болезни Хенда-Шюллера-Крисчена, Леттерера-Сиве и эозинофильные гранулемы в различных органах под общим названием «гистиоцитоз Х». Основой для объединения этих болезней явилась общность клеточного состава гранул. В 1989 г термин был заменен на «Гистиоцитоз из клеток Лангерганса».

Семьдесят лет существования понятия о гистиоцитозе оказались недостаточным сроком для установления природы и причин возникновения этого заболевания. Дискуссия между сторонниками иммунореактивной природы ЛЖГ, с одной стороны, и опухолевой - с другой, продолжается много лет [2]. В пользу иммунопатологической природы свидетельствует высокая частота спонтанных ремиссий, низкая летальность (у детей - 15 %, у взрослых - 3%), отсутствие хромосомных аномалий в клетках

из очагов поражения. В пользу опухолевой - клональный характер пролиферации клеток Лангерганса в очагах поражения [3].

Выделяют две стадии развития заболевания: 1-я стадия - клеточная. Превалируют гранулемы, узелки, инфильтраты. Кисты и фиброз выражены слабо. При 1-й стадии заболевание в значительной мере обратимо. Описаны случаи полного выздоровления. Для 2-й стадии характерны кистозная дегенерация и фиброз. Процесс формирования фиброза не отличается от других фиброзо-образующих заболеваний. В патологический процесс так же вовлекаются артериолы и вены, что является причиной развития легочной артериальной гипертензии, легочного сердца, легочно-сердечной недостаточности.

Патогенез гистиоцитоза легких до конца не изучен. Ведущую роль в реализации заболевания отводят курению. Но этому противоречит тот факт, что при массовом распространении курения в обществе заболевание встречается крайне редко. Наиболее вероятным объяснением является предположение, что пролиферация клеток Лангерганса реализуется у лиц с редкой генетически обусловленной предрасположенностью к подобной пролиферации.

Центральную роль в развитии ЛКГ отводится цитокинам, которые продуцируются Т-лимфоцитами и клетками Лангерганса в очагах поражения и опосредуют локальное накопление клеток воспалительного инфильтрата (эозинофилы, макрофаги). Табачный дым, воздействуя на эпителиальные клетки мелких дыхательных путей, индуцирует выработку цитокинов и хемокинов, таких как гранулоцитарно-макрофагальный колониестимулирующий фактор (GM-CSF) и хемокин лиганд 20, которые стимулируют выработку клеток Лангерганса [4].

Отмечено, что Фактор некроза опухоли - альфа (TNF- α) также приводит к пролиферации клеток Лангерганса и их накоплению на уровне мелких дыхательных путей [5]. Трансформирующий фактор роста - бета (TNF- β) и матриксные металлопротеиназы приводят к активации местных фибробластов, запуская процесс фиброобразования и ремоделирования мелких ДП [6] ; [7].

У взрослых поражение легких нередко является единственной локализацией заболевания. При легочной форме обнаруживается инфильтрация стенок бронхиол и альвеолярных перегородок CD-1a позитивными клетками Лангерганса в сочетании с лимфоцитами, нейтрофилами, плазматическими клетками и эозинофилами. Механизм образования кист неизвестен. Обсуждаются различные варианты их формирования. Это может быть следствием центрального некроза гранулем, либо результатом вторичного воспаления в аваскулярных областях дистальных бронхиол.

При ретроспективном анализе биопсий легкого, выполненных по поводу диффузных заболеваний легких, гистиоцитоз легких встречался в 4-5% случаях, что составляет 0,27 - 0,07 на 100 000 населения [8]. Следует отметить, что около 90% указанных больных являлись курильщиками [9].

Существенных гендерных различий в развитии ЛКГ не наблюдается. Количественное соотношение заболевших мужчин и женщин примерно одинаково. В то же время по некоторым данным, женщины заболевают в более позднем возрасте [10].

Возрастная медиана заболевания - 20-40 лет, однако его развитие может наблюдаться в любом возрасте [9].

Представители европеоидной расы более подвержены этому заболеванию.

Классификация:

А. Моносистемный

-одно очаговое поражение костей скелета, много очаговое поражение костей скелета

-изолированное поражение кожи

-поражение одной или нескольких групп лимфоузлов

Б. Полисистемный

- с дисфункцией жизненно важных органов и без дисфункции жизненно важных органов.

Клинические признаки и симптомы: у 50-60% взрослых больных ЛКГ наблюдается изолированное поражение легких, которое протекает бессимптомно и выявляется при случайных рентгенологи-

ческих исследованиях в виде очаговой диссеминации на фоне усиленного и сетчато-тяжистого легочного рисунка [11]. По мере прогрессирования заболевания появляются клинические симптомы в виде непродуктивного кашля (60-70%), одышки при физической нагрузке (40%), утомляемости (30%), потери веса (20-30%) и лихорадки (15%). Следующая стадия поражения легких характеризуется нарастанием фиброзно-кистозных изменений, возникают эмфизематозные изменения в виде булл, формируется картина «сотового легкого». Эти изменения локализуются, как правило, по периферии в верхних и средних отделах легочных полей и являются причиной рецидивирующих пневмотораксов. В 25% случаях ЛКГ дебютирует спонтанным пневмотораксом [9].

Поздняя фиброзно-склеротическая стадия ГКЛ проявляется симптомами дыхательной недостаточности и хронического легочного сердца. Заболевание в этой стадии утрачивает характерные морфологические и рентгенологические черты: картина «сотового легкого» служит отображением фиброзирующего альвеолита, не имеющего специфических черт исходного процесса [12].

Экстрапульмональные симптомы при ЛКГ встречаются в 10-15%. У 18% больных наблюдаются оссалгии и поражения костей, у 5-15% - полиурия и полидипсия (как проявление поражения задней доли гипофиза). Развитие несахарного диабета считается прогностически неблагоприятным признаком [9]. В более редких случаях наблюдается поражение кожи - как правило, в виде эритематозных, папулезных и узловатых изменений.

Диагностика ЛКГ базируется на комплексной оценке клинико-рентгенологической картины заболевания и данных морфологического исследования биоптатов пораженных органов [13].

Основой морфологического диагноза служит выявление в очагах поражения крупных клеток (диаметром 15-25 мм) с овальным, почковидным или изрезанным ядром, с нежным, равномерно распределенным хроматином и 1-2 обычно маленькими ядрышками. При электронномикроскопическом исследовании обнаруживаются уникальные цитоплазматические органеллы - гранулы Бирбека [14]. Диагноз считается доказанным после проведения ИГХ-исследования и обнаружения специфических маркеров клеток Лангерганса: поверхностного CD 1a антигена и S-100 протеина [3]. Помимо клеток Лангерганса в очагах поражения присутствуют эозинофилы, нейтрофилы, лимфоциты, фагоцитарные макрофаги. На ранних стадиях в очагах поражения накапливается большое количество клеток Лангерганса, характерно, но не обязательно формирование гранулем. По мере развития процесса число клеток Лангерганса и степень полиморфно-клеточной инфильтрации снижаются. В конечных стадиях в гранулемах преобладают явления фиброза, диагностические клетки Лангерганса могут отсутствовать, что препятствует верификации диагноза ГКЛ.

Морфологическое исследование пунктата костного мозга обычно выявляет нормальный клеточный состав, могут обнаруживаться клетки Лангерганса, однако их диагностическое значение невелико. Более информативно гистологическое исследование трепанобиоптата костного мозга: у больных с поражением костей можно выявить характерные гранулемы, включающие клетки Лангерганса.

Важная роль в установлении диагноза принадлежит КТВР органов грудной клетки. На ранних стадиях выявляется мелкоочаговая диссеминация и множественные мелкие кисты, постепенно диссеминация сменяется диффузной кистозной трансформацией легких, кисты увеличиваются и могут достигать больших размеров. Кистозные полости могут быть различного размера, с различной толщиной стенок, располагающиеся центрилобулярно в верхних и средних отделах легких [15].

При исследовании ФВД можно обнаружить обструктивные нарушения в виде снижения ОВФ 1 и показателей бронхиальной проходимости, ЖЕЛ чаще всего нормальная. На поздних стадиях может снижаться ЖЕЛ, появляются признаки гиперинфляции, снижается диффузионная способность легких. По данным госпиталя San Giuseppe Hospital (Милан), среди 35 наблюдений в 43% отмечался обструктивный тип нарушений, в 10,5% - рестриктивный тип, 3,5% - смешанный тип и в 43% показатели вентиляционной функции легких были не нарушены. У 78% пациентов отмечалось снижение DLCO [16].

При ФБС нет специфических изменений со стороны слизистой бронхов. При исследовании БАЛ только в 3% находят CD-1 позитивные клетки [17]. Трансбронхиальная биопсия легкого только в 15-40% позволяет диагностировать ЛКГ [18].

Позитронно-эмиссионная томография с фтордезоксиглюкозой (ФДГ) может быть полезной при количественной оценке активности заболевания, а также дает ценную информацию о внелегочном распространении процесса. Кроме того, ПЭТ-КТ используется для оценки эффективности проводимой терапии [19, 20].

Лечение ЛГ до сих пор не разработано, что обусловлено отсутствием доказательной базы. В 2013 г группой экспертов Euro Histio Net выработаны согласительные рекомендации по плану лечению взрослых пациентов ЛКГ [21]. Подход к лечению определяется распространенностью гистиоцитоза, вовлечением жизненно-важных органов и наличием функциональных нарушений последних, создающих угрозу жизни пациентов.

Алгоритм ведения больных с изолированным легочным ЛКГ заключается в пошаговом подходе, так как наблюдаются спонтанные ремиссии заболевания. Первый шаг - отказ от курения, что является краеугольным камнем лечения пациентов с ЛКГ. Несмотря на то, что не у всех больных в этом случае есть шанс на спонтанную ремиссию заболевания, очевидную связь курения и болезни нельзя игнорировать. В случаях бессимптомного или малосимптомного течения заболевания - динамическое

наблюдение. При наличии выраженных симптомов и прогрессировании функциональных нарушений в качестве препаратов первой линии лечения долго рассматривались системные ГКС, которые назначались в стартовой дозе 0,5-1 мг/кг в сутки в течение 1 месяца с последующим длительным постепенным снижением дозы (3-6 месяцев). В случае прогрессирования заболевания и мультиорганного поражения назначают комбинацию кортикостероидов и цитостатиков (винбластин, циклофосфамид, цитарабин). Определенные надежды на помощь пациентам с тяжелыми кистозными поражениями легких дают первые результаты использования пуринового нуклеозидного аналога кладрибина [22]. При развитии спонтанного пневмоторакса проводится дренирование плевральной полости для его разрешения, а в случае рецидивирующего течения - плевротомия.

Тяжелая гипоксемическая дыхательная недостаточность является основанием для проведения длительной оксигенотерапии. При развитии легочной гипертензии используются антагонисты эндотелина - 1Б [23], аналоги простаглицина или ингибиторы фосфодиэстеразы-5 (силденафил). У части больных ЛКГ вследствие прогрессирования кистозной трансформации легких возникает необходимость в их трансплантации [24].

Наше наблюдение случая легочного Лангергансклеточного гистиоцитоза демонстрирует малосимптомное течение болезни.

Пациентка С., 54 года, поступила в клинику для уточнения характера диссеминированного поражения легких 24.10.16. Из анамнеза известно, что курит на протяжении 35 лет по 10-20 сигарет в сутки, раннее жалоб со стороны органов дыхания не было, профессиональные вредности отрицает. Сопутствующая патология: гипертоническая болезнь 2 степени повышения. Резекция левой доли щитовидной железы в 1981 г. Холецистэктомия по поводу ЖКБ в 2005 г. Считает себя больной с конца лета 2016 г., когда отметила появление непродуктивного кашля, утомляемости, артралгий в крупных суставах (коленные, голеностопные) без явлений артрита. В сентябре обратилась в поликлинику по месту жительства, при обзорной рентгенографии выявлены диссеминированные изменения в легких. В клиническом анализе крови СОЭ - 42 мм/ч, Л - 9000, формула не изменена, Нв - 125 г/л. При ФВД - ЖЕЛ - 77%, ОФВ1 - 78%. По данным КТ органов грудной клетки в верхних и средних отделах обоих легких определялись множественные очаги с просветлением в центре, признаков лимфаденопатии средостения не отмечалось, костно-деструктивных изменений на исследуемом уровне выявлено не было (рис. 1). 30.09.16. отметила усиление кашля, повышение температуры тела до субфебрильных значений, появление слабости и потливости. Проведен курс антибактериальной терапии (левофлоксацин 500 мг 5 дней), на фоне которого отметила улучшение состояния в виде уменьшения кашля, нормализации температуры тела.

24.10.16. пациентка госпитализирована в отделение пульмонологии клиники Госпитальной терапии им. Остроумова А.А. УКБ №1. С учетом рентгенологической картины в дифференциально-диагностический круг включены следующие нозологии: саркоидоз, туберкулез, экзогенно-аллергический альвеолит.

При обследовании в клиническом анализе крови: СОЭ -31 мм/ч, Нв-126 г/л, эритроциты - 4,25 млн, тромбоциты - 232000, лейкоциты - 7,69 тыс (нейтрофилы - 64%, эозинофилы - 4%, лимфоциты - 28%, мон - 4%). Среди биохимических показателей обращала внимание гипергликемия до 7,8 ммоль/л и дислипидемия 2б типа, положительный СРБ - 1,7 г/л. При спирографии ФЖЕЛ - 105% от должного, ОФВ1 - 93%, МОС 25 - 98%, МОС 50 - 66%, МОС 75 - 40%. Снижение скорости воздушного потока в дистальном отделе. Проба с бронхолитиком отрицательная. При исследовании диффузионной способности легких отмечалось пограничное снижение DLCO до 59%. При бронхоскопии трахея и бронхи осмотрены до субсегментарного уровня. Просветы проходимы, межбронхиальные шпоры острые, ровные. Нормальное состояние слизистой оболочки трахеи и бронхов. Взяты смывы из верхней доли левого легкого. При исследовании БАЛ методом люминесцентной микроскопии кислотоустойчивые микробактерии не найдены, при ПЦР-исследовании ДНК МБТ не обнаружена. Консультирована фтизиатром - в настоящее время активный туберкулез органов дыхания маловероятен. Рекомендована морфологическая верификация диагноза.

Эндокринологом впервые диагностирован сахарный диабет 2 типа. Индивидуальный целевой уровень HbA1C менее 6,5%.

01.11.16. пациентка переведена в отделение торакальной хирургии УКБ №1 для проведения видеоторакоскопической биопсии легкого. 03.11.16. была выполнена торакоскопия справа с атипичной резекцией нижней доли правого легкого. При гистологическом исследовании ткани легкого в просветах альвеол отмечены слущенные альвеолярные макрофаги, мелкоочаговые пролифераты из клеток среднего размера с округло-овальными/бобовидными ядрами, с умеренно выраженной эозинофильной цитоплазмой, присутствуют гистиоциты. Иммуно-гистохимическое исследование препаратов показало, что клетки пролиферата экспрессируют CD1a (мембранная реакция), S-100 (ядерно-цитоплазматическая реакция), исследование с антителом Langerin проявило положительную реакцию в виде скопления позитивных клеток (мелкогранулярная цитоплазматическая реакция). Заключение:

в ткани легкого морфологическая картина и иммунофенотип характеризуют лангергансклеточный гистиоцитоз.

Пациентке проведено обследование для исключения внелегочных очагов поражения. При рентгенографии костей черепа, плечевых суставов и бедренных костей очагов деструкции не выявлено. По данным УЗИ органов брюшной полости патологических изменений не отмечено. Трепанобиопсия костного мозга: костный мозг умеренной клеточности с хорошо представленными всеми ростками гемопоэза. Обнаружен единичный микрофокус со скоплением клеток, морфология которых подозрительна в отношении клеток Лангерганса. При фенотипировании материала реакции с S -100 и CD-1a в клетках костного мозга отрицательные. Заключение - полученные результаты позволяют исключить поражение костного мозга при гистиоцитозе из клеток Лангерганса.

Проведено МРТ головного мозга – патологии не обнаружено.

Полученные данные позволили нам сформулировать диагноз: Лангергансклеточный гистиоцитоз легких, 1 стадия (инфильтративная), хронического течения.

Хронический обструктивный бронхит курильщика.

Гипертоническая болезнь 2 степени, 2 стадия, риск ССО высокий. Дислипидемия. Сахарный диабет 2 типа.

С учетом малосимптомного течения заболевания, отсутствия значимых вентиляционных нарушений легких и признаков поражения других органов, от назначения системных ГКС решено воздержаться. Больной назначена симптоматическая терапия атровентом, статином, метформином, гипотензивная терапия (эналаприл, индапамид). Рекомендован отказ от курения. Динамическое наблюдение.

При контрольном КТВР-исследовании спустя 4 месяца - 06.02.17 - (проведенном на 320-спиральном КТ с толщиной среза 0,5 мм) в обоих легких, преимущественно в верхних долях, определяются множественные мелкие очаги и тонкостенные полости размером до 5 мм. Создается впечатление об уменьшении количества очагов и толщины стенок полостей (рис. 2).

Представленное наблюдение демонстрирует относительно благоприятный вариант течения гистиоцитоза легких. Наблюдаемая рентгенологическая динамика дает надежду на оптимистичный прогноз течения заболевания у данной пациентки.

Рис.1. МСКТ-легких больной С. октябрь 2016 г.

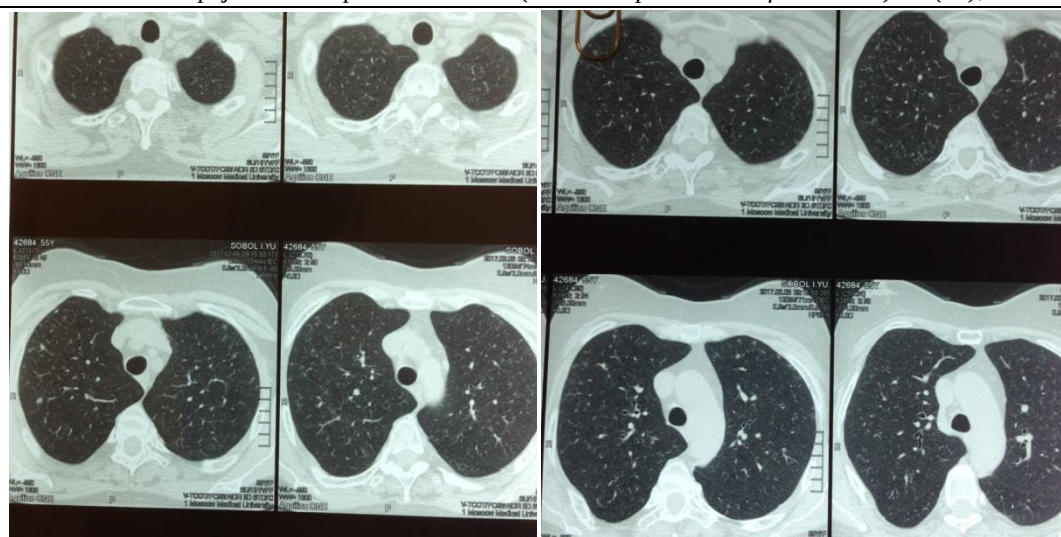

Рис.2. МСКТ-легких больной С. февраль 2017 г.

Литература / References

1. Bechan G.O. et al. // Int. Rev. Cytol. 2006. V. 254. P. 1
2. Rodig SJ, Payne EG, Degar BA, et al. Aggressive Langerhans cell histiocytosis following T-ALL: clonally related neoplasms with persistent expression of constitutively active NOTCH1. Am J Hematol. 2008;83:116–121
3. Yousem SA, Colby TV, Chen YY, Chen WG, Weiss LM / Pulmonary Langerhans' cell histiocytosis: molecular analysis of clonality / Am J Surg Pathol. 2001;25(5):630–636
4. Mechanism of cigarette smoke condensate-induced acute inflammatory response in human bronchial epithelial cells / Hellermann GR, Nagy SB, Kong X, Lockett RF, Mohapatra SS / Respir Res. 2002; 3(2):22.
5. Cigarette smoke induces proinflammatory cytokine release by activation of NF-kappaB and posttranslational modifications of histone deacetylase in macrophages. / Yang SR, Chida AS, Bauter MR, Shafiq N, Seweryniak K, Maggirwar SB, Kilty I, Rahman I / Am J Physiol Lung Cell Mol Physiol. 2006 Jul; 291(1):L46–57.
6. Cigarette smoke drives small airway remodeling by induction of growth factors in the airway wall. / Churg A, Tai H, Coulthard T, Wang R, Wright JL / Am J Respir Crit Care Med. 2006 Dec 15; 174(12):1327–34]
7. Regulation of immune responses by TGF-beta / Letterio JJ, Roberts AB / Annu Rev Immunol. 1998; 16(1):137–61
8. Gaensler EA, Carrington CB. Open biopsy for chronic diffuse infiltrative lung disease: clinical, roentgenographic, and physiological correlations in 502 patients. Ann Thorac Surg. 1980;30:411–426
9. Vassallo R, Ryu JH, Schroeder DR, Decker PA, Limper AH. Clinical outcomes of pulmonary Langerhans'-cell histiocytosis in adults. N Engl J Med. 2002;346(7):484–490]
10. Watanabe R, Tatsumi K, Hashimoto S, Tamakoshi A, Kuriyama T. Respiratory Failure Research Group of Japan. Clinicoepidemiological features of pulmonary histiocytosis X. InternMed. 2001;40:998–1003
11. Suri HS, Yi ES, Nowakowski GS, Vassallo R. Pulmonary Langerhans cell histiocytosis. Orphanet J Rare Dis. 2012;7:16
12. Smetana K Jr, Mericka O, Saeland S, Homolka J, Brabec J, Gabius HJ. Diagnostic relevance of Langerin detection in cells from bronchoalveolar lavage of patients with pulmonary Langerhans cell histiocytosis, sarcoidosis and idiopathic pulmonary fibrosis. Virchows Arch. 2004;444:171–174
13. Caux C, Dezutter-Dambuyant C, Schmitt D, Banchereau J. SF and TNF-alpha cooperate in the generation of dendritic Langerhans cells. Nature. 1992;360:258–261
14. Nezelof C, Basset F, Rousseau MF. / Histiocytosis x histogenetic arguments for a Langerhans cell origin. Biomedicine. / 1973;18(5):365–371
15. Bonelli FS, Hartman TE, Swensen SJ, Sherrick A. / Accuracy of high-resolution CT in diagnosing lung diseases. / AJR Am J Roentgenol / 1998;170(6):1507–1512.
16. Crausman RS, Jennings CA, Tudor R, Ackerson LM, Irvin CG, King TE Jr. Pulmonary histiocytosis X: pulmonary function and exercise pathophysiology. Am J Respir Crit Care Med. 1996;153:426–435.
17. Auerswald U, Barth J, Magnussen H. / Value of CD-1-positive cells in bronchoalveolar lavage fluid for the diagnosis of pulmonary histiocytosis X. / Lung. 1991;169(6):305–309
18. Housini I, Tomashefski JF Jr, Cohen A, Crass J, Kleinerman J. Transbronchial biopsy in patients with pulmonary eosinophilic granuloma. Comparison with findings on open lung biopsy. Arch Pathol Lab Med. 1994;118(5):523–530
19. Krajicek BJ, Ryu JH, Hartman TE, Lowe VJ, Vassallo R. Abnormal fluorodeoxyglucose PET in pulmonary Langerhans cell histiocytosis. Chest. 2009;135:1542–1549
20. Phillips M, Allen C, Gerson P, McClain K. / Comparison of FDG-PET scans to conventional radiography and bone scans in management of Langerhans

cell histiocytosis. / Pediatric blood & cancer. / 2009;52(1):97–101

21. Girschikofsky et al. / Management of adult patients with Langerhans cell histiocytosis: recommendations from an expert panel on behalf of Euro-Histio-Net / Orphanet Journal of Rare Diseases, 2013 / <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3667012>

22. Adam Z, Szturz P, Vanňček J, et al. Cladribine (2-chlorodeoxyadenosine) in frontline chemotherapy for adult Langerhans cell histiocytosis: a single-center study of seven cases. Acta Oncol. 2013;52(5):994–1001

23. Kiakouama L, Cottin V, Etienne-Mastrapanni B, Khouatra C, Humbert M, Cordier JF. Severe pulmonary hypertension in histiocytosis X: long-term improvement with bosentan. Eur Respir J. 2010;36:202–20"

24. Collins J, Hartman MJ, Warner TF, et al. Frequency and CT findings of recurrent disease after lung transplantation. Radiology. 2001;219:503–509

Цветкова Ольга Александровна – профессор кафедры госпитальной терапии №1 лечебного факультета ФГАОУ ВО Первый МГМУ им. И.М.Сеченова Минздрава России

(Сеченовский Университет)

Абдуллаева Гульнара Бурхановна – врач отделения пульмонологии университетской клинической больницы №1 ФГАОУ ВО Первый МГМУ им. И.М.Сеченова Минздрава России

(Сеченовский Университет)

Фоминых Е.В. – зав.отделением лучевой диагностики университетской клинической больницы №1 ФГАОУ ВО Первый МГМУ им. И.М.Сеченова Минздрава России

(Сеченовский Университет), к.м.н.

Obraztsova V. V.

postgraduate student of the Department of Public Administration and Public Service, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kyiv

Образцова В. В.

аспірант кафедри публічного управління та публічної служби Національної академії державного управління при Президентові України, м. Київ

FOREIGN EXPERIENCE OF THE USING OF CONFLICT RESOLUTION MECHANISMS IN PUBLIC-MANAGEMENT RELATIONS ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ В ПУБЛІЧНО-УПРАВЛІНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Анотація: Дана стаття присвячена огляду зарубіжного досвіду застосування механізмів врегулювання конфліктів. Досліджується роль посередника, тобто третьої сторони, у процесі врегулювання конфліктів. Розглядаються такі механізми врегулювання конфліктів, як переговори, медіація, фасилітація. Окремо увага приділяється особливості застосування даних механізмів при вирішенні конфліктів в публічно-управлінських відносинах в українських реаліях. Пропонується саме державі як агенту взяти на себе роль посередника, модератора, фасилітатора, що виведе з тіні інші суперечності, які можуть надалі стати приводом для розгортання нових конфліктів.

Ключові слова: механізм врегулювання конфлікту, публічне управління, державна влада, суспільство, соціальне партнерство, примирення, переговори, фасилітація, медіація, взаємодія.

Summary. This article is devoted to a review of foreign experience of the using of conflict resolution mechanisms. The role of an intermediary, that is, a third party, in the process of resolving conflicts is investigated. The article considers such mechanisms of conflict settlement as negotiations, mediation, facilitation. Particular attention is paid to the peculiarities of the application of these mechanisms in settling conflicts in public-management relations in Ukrainian realities. It is proposed for the state as an agent to assume the role of mediator, moderator, facilitator, which will remove other contradictions from the shadow, which can further become the pretext for the deployment of new conflicts.

Key words: conflict settlement mechanism, public administration, state power, society, social partnership, reconciliation, negotiations, facilitation, mediation, interaction.

Постановка проблеми. Вираз, що безконфліктного суспільства не існує, можна цілком назвати аксіомою. Щороку напруження зростає як всередині держави, так і поза її межами. Постійна боротьба за ресурси, владу в ситуації економічної нестабільності лише сприяє ескалації конфліктів. А саме протистояння переростає в акти непокорі, терористичні акти, веде до воєнного стану та збройної агресії.

Врегулювання конфліктів в демократичному суспільстві мирним шляхом з точки зору складової інституціональної теорії – теорії відносин «принципал – агент», де принципалом виступає суспільство,

а агентом – органи публічної влади, є визначальним показником досягнення, дотримання та розвитку сучасних цивілізаційних і формаційних цінностей.

Аналіз джерел і публікацій. Дослідженням мирних механізмів врегулювання конфліктів у своїх працях приділяють увагу ряд вітчизняних та зарубіжних науковців та вчених, таких як М. Пірен, А. Гірник, Е. Жеребцова, Б. Леко, Г. Чуйко, Л. Герасіна, П. Хаїтов, Л. Фуллер, Р. Фішер та У. Юрі, І. Зартман, К. Бесемер, У. Мастенброк, К. Роджерс, Т. Бентлі, П. Шарп, Б. Дік, К. Ковач, Д. Прюїтт, Л. Белланже, М. Поліщук, Є. Жеребцова, А. Павлушина.

Мета статті. Розглянути зарубіжний досвід механізмів мирного врегулювання конфліктів задля імплементації їх в українські реалії при вирішенні конфліктів в публічно-управлінських відносинах.

Виклад основного матеріалу. Як існує множинність причин конфліктів в публічно-управлінських відносинах і в суспільстві в цілому, так не існує універсальних методів їх регулювання – від мирного вирішення суперечок до воєнного протистояння.

Вітчизняний науковець Л. Герасіна визначає два типи цивілізованого вирішення конфліктів, розділяючи на ті, що вирішуються за «свідомою згодою обох конфліктантів», тобто за допомогою переговорів, які за твердженням вченої є найбільш поширеним в міжнародній практиці, та ті, що вирішуються за безпосередньої участі третьої сторони [1, с. 317].

Саме як механізм виходу з конфліктної ситуації за допомогою мирного діалогу та всебічного обговорення проблеми розглядає переговори теоретик та практик переговорного процесу Д. Прюїтт. Він називає це «особливою формою соціальної взаємодії щодо прийняття рішень, яка здійснюється за умови участі двох чи більше сторін, які мають протилежні інтереси» [2, с. 4].

Американські дослідники Р. Фішер та У. Юрі розглядають переговори як «метод досягнення мирної угоди» на дружній основі, без поразки сторін» [3, с. 15]. Адже найчастіше під час збройного нападу крок до переговорів розцінюється агресором як акт капітуляції. У той же час їх співвітчизник І. Зартман вважав, що переговори здійснюють вплив на реальність під дією обміну інформацією, називаючи переговори «ситуацією взаємозалежності», оскільки одна сторона впливає на іншу та навпаки [4, с. 17].

Оскільки переговори – це процес, вони мають певні складові, вірніше етапи. Так голландський соціолог У. Мاستенброк вважає, що вони проходять 4 фази:

- *підготовчу*, де проводяться неформальні консультації і вироблення варіантів можливих угод;
- *початкового вибору позиції*, де сторони логічно обмінюються пропозиціями, які повинні мати доказове підґрунтя пропозиції, які спираються на факти і докази;

- *пошукова фаза* відбувається як у формі тиску, так і у формі консенсусу, оскільки присвячена дискусії, де в центрі уваги знаходиться питання, наскільки вміло і наполегливо та чи інша сторона відстоює свої позиції;

- *фаза «глухого кута» або фінальна фаза* – окреслює момент, коли вироблені численні пропозиції, але вирішення питання не сходить з «мертвої точки». На думку вченого така ситуація надає інформацію щодо того, наскільки непохитними є позиції сторін; створює стимул пошуку нових, додаткових творчих рішень. Як вихід з такої ситуації – прийняття комплексної угоди, в інших випадках переговори тривають, і в якості основного розгляда-

ється певна пропозиція, яка проходить процес вдосконалення та врешті-решт отримує схвалення обох сторін [5, с. 64-66].

Останню фазу можна часто спостерігати під час вироблення публічної політики в Україні. Як приклад прийняття комплексної угоди у багатьох соціально-економічних конфліктних ситуаціях, що проходять в наших реаліях, може стати розвиток державно-приватного партнерства.

«Переговори – це «мистецтво компромісу», яке направлене на зменшення розбіжностей та посилення угоди при взаємному збереженні різних поглядів» [6, с. 10].

Тож, на нашу думку, сторони з точки зору складової інституціональної теорії – теорії «принципал-агент» можуть мати різні цілі використання переговорного процесу, але пошук спільних рішень та дій в розвитку публічно-управлінських відносин повинен залишатися пріоритетним. І цілком погоджуємося з П. Хаїтовим, який називає переговори «одним із способів зниження опору змінам з метою пошуку консенсусу» [7, с. 132].

З іншого боку конфронтуючі сторони не завжди мають можливість самостійно вирішити конфліктну ситуацію. Досить часто під час протистояння сторін їх емоції та очікування заважають поглянути на ситуацію об'єктивно, по новому оцінити шляхи та можливості їх компромісного вирішення. Таку можливість має посередник. Адже, не маючи власної зацікавленості, врегулювання конфліктних ситуацій за допомогою втручання третьої сторони розглядається як механізм конструктивного вирішення конфліктів.

Ще в античності для врегулювання конфліктів стали залучати третю нейтральну сторону. З тих пір небагато змінилося, хіба що на зміну мудреців племен прийшли дипломати, а також міжнародні організації на кшталт ООН.

Одним із найпоширеніших механізмів врегулювання конфліктів за участі третьої особи у розвинених країнах світу є медіація, яка активно розвивається в країнах Європейського Союзу, Австралії, США. Набуває популярності ця форма вирішення конфліктів і в країнах пострадянського простору. У багатьох державах медіація існує та застосовується як особлива форма врегулювання цивільно-правових спорів поряд та у взаємозв'язку із судовим розглядом справ [8, с. 31].

Сучасне розуміння медіації почало формуватися в країнах англо-саксонського права – США, Австралії, Великобританії в другій половині ХХ сторіччя. Сам термін «медіація» вперше з'явився в 1947 році в назві американського федерального центру по врегулюванню конфліктів між роботодавцями і профспілками «Federal Mediation and Conciliation Service». У 60 роки в США закладаються основи медіації як альтернативного способу вирішення правових спорів [9]. Так, в США у 1983 році був заснований Національний інститут диспутів, серед основних завдань якого: підготовка медіаторів, розробка методичних рекомендацій для їх роботи, проведення емпіричних досліджень в цій галузі.

Вчені розділяють медіаторство на формальне, або офіційне, медіаторство, яке передбачає наявність у медіатора нормативного статусу або можливості впливу на опонентів, та неформальне, неофіційне, медіаторство, в якому, не зважаючи на відсутність нормативного закріплення статусу, сторони конфлікту визнають авторитет таких осіб у врегулюванні розбіжностей. До офіційних медіаторів відносять: міждержавні організації (наприклад, ООН та ін.); окремі держави; правові інститути (Газетський суд); урядові або інші державні комісії (наприклад, що створюються для врегулювання страйків і т. д.) та ін. [10].

Одним із перших дослідників природи медіації називають Л. Фуллера, предметом аналізу якого стала саме приватна медіація, в межах якої сторони вільні у виборі нейтрального посередника й процесуальних правил, що підлягають застосуванню [11, с. 7].

Американський професор К. Ковач визначає, що «медіація є процесом, в якому нейтральна третя сторона (сторони) виступає основою для полегшення вирішення спору між сторонами конфлікту. Завданням медіатора є сприяння комунікації між сторонами та допомога їм у визначенні питань, що є істотними для вирішення спору» [12].

М. Поліщук відзначає, що «метою медіації є насамперед вирішення спору та укладення угоди між сторонами таким чином, щоб максимально врахувати інтереси кожної з них. Інше важливе завдання медіації полягає у налагодженні діалогу, сприянні ефективній комунікації сторін, створенні умов для їхньої співпраці з метою пошуку взаємовигідного рішення. Крім того, на відміну від судового розгляду, медіація покликана не просто забезпечити вирішення спору, але й примирити сторін, усунути причини їхнього конфлікту. Відтак, зменшується ризик виникнення спорів у майбутньому, а сторони мають можливість і надалі продовжувати співпрацю» [13, с. 137].

Креативність рішень у переговорному процесі, вихід за рамки правових позицій, задовольняючи реальні інтереси та потреби всіх сторін, і головне, що сторони самі знаходять шлях вирішення спору є незаперечно важливим фактором вирішення конфліктів. Роль медіатора полягає в організації процесу переговорів та зняття емоційного напруження, яке заважає налагодженню діалогу та встановленню партнерських відносин між сторонами.

Так, на думку М. Пірен, «успішність медіації залежатиме від здатності медіатора створити атмосферу довіри, його вміння слухати, аналізувати, вставляти ремарки та правильно ставити питання» [14, с. 50].

Європейська Рада на своєму засіданні в Тампере 15.10.1999 р. закликала держави-члени до запровадження альтернативних позасудових процедур, серед яких медіація є основним методом. Задля цього в 2008 році Європейським Союзом було прийнято Директиву 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради з певних аспектів медіації у цивільних та комерційних справах та низку рекомендацій та керівних принципів.

Директива 2008/52/ЄС поширюється на міжнародні спори, але відповідно до п. 8 Преамбули «ніщо не повинно заважати застосовувати ці положення також у внутрішніх медіаційних процесах». Підписання Україною Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом надає Україні унікальну можливість для запровадження європейського досвіду медіації і приєднання до європейської спільноти медіаторів.

На сьогоднішній день процес медіації в нашій країні не закріплено на офіційному рівні, хоча народні обранці неодноразово у 2010 р., 2013 р. та у 2015 р. подавали нормативно-правові акти про медіацію до українського Парламенту.

Не можна не погодитися з авторами останнього законопроекту, що прийняття Закону України «Про медіацію» має надзвичайну вагу для становлення та розвитку сучасних демократичних цінностей в Україні, як держави з євроінтеграційним курсом, має створення ефективної моделі публічного управління, в основі якої повинні лежати механізми розвитку соціального партнерства, створювати умови для розширення участі громадськості в реформуванні країни [15].

У 2014 році Україна підписала Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом. Згідно зі статтею 1 Угоди Україна і ЄС мають посилювати співпрацю в сфері правосуддя, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод. Країни Європейського Союзу погодилися, що забезпечення верховенства права та кращого доступу до правосуддя повинно включати доступ як до судових, так і до позасудових методів врегулювання спорів.

Законопроект передбачає, що відповідно до міжнародно-правових актів та сучасної політики України націленої на децентралізацію державної влади. Оскільки Законопроект передбачає мінімізувати втручання держави у регулювання інституту медіації, він повинен сприятливо вплинути на систему публічно-управлінських відносин. З іншого боку автори нормативного акту вбачають встановлення державою необхідних положень та стандартів, які гарантують дотримання публічних інтересів в сфері медіації, таким чином законодавчо закріплюючи сфери застосування даного механізму врегулювання конфліктів [15].

До ефективних механізмів вирішення конфліктів в публічному управлінні, як частини суспільної групи, можна віднести також фасилітацію. Як і медіація, механізм фасилітації лише набуває поширення в Україні, на відміну від країн Заходу.

Автором терміну «фасилітація» є лідер гуманістичної психології К. Роджерс, (від англ. «Facilitate») – полегшувати, допомагати, сприяти), який розглядав даний термін з точки зору педагогіки – вчителя. Фасилітацією вчений називає «тип навчання, при якому педагог-фасилітатор, займаючи партнерську позицію, сприяє розвитку учня та створює умови для особистісного зростання» [16, с. 225].

Зарубіжні дослідники Т. Бентлі, П. Шарп розглядають фасилітацію як складову комунікативної

взаємодії в групі. Б. Дік визначає роль фасилітатора в тому, щоб привернути увагу групи до процесуальних питань для спільного пошуку їх ефективного вирішення [17].

А. Гірник називає фасилітацію «способом організації в групі процесу колективного розв'язання проблем, яким керує фасилітатор, тобто людина, яка здатна організувати ефективне обговорення проблеми і не сприяє її розв'язанню групою. На думку дослідниці, якщо в групі зібрані незнайомі між собою люди, наявність різних позицій, поглядів на проблему (а це в процесі конфлікту річ невід'ємна), а також існує недовіра, страх маніпуляцій, присутність під час вирішення ситуації фасилітатора є нагальною». Вона наголошує, що «поняття фасилітації і медіації різняться їх кінцевою ціллю, якщо медіація носить більше примирливий характер, оскільки медіація спрямована на досягнення згоди між сторонами, то фасилітація спрямована на пошуки найкращого рішення [18].

Висновок. Розглядаючи механізми мирного врегулювання конфліктів, на нашу думку, з точки зору інституціональної теорії – теорії «принципал-агент» саме держава в ролі агента, повинна взяти на себе роль посередника, модератора, фасилітатора як лідера в публічному управлінні. На неї покладені функції встановлення зв'язків та відкритості комунікативної взаємодії, забезпечуючи зворотній зв'язок. Як наслідок – це виведе з тіні інші суперечності, які можуть надалі стати приводом для розгортання нового конфлікту.

Список літератури:

1. Соціологія права : підручник для студентів юрид. спец. вищих навчальних закладів / М. І. Панов [та ін.] ; за ред. Н. П. Осипової. – Київ, 2003. – 398 с.
2. Pruitt, D. G. Negotiation behavior / D. G. Pruitt. – New York : Academic Press, 1981. – 257 p.
3. Фишер Р. Путь к согласию или переговоры без поражения / Р. Фишер, У. Юри ; пер. с англ. А. Гореловой; предисл. В. А. Кремениюка. – М. : Наука, 1992. – 158 с.
4. Селлих К. Переговоры в международном бизнесе : практическое руководство / К. Селлих, С. С. Джейн. – М. : Добрая книга, 2004. – 336 с.
5. Мاستенбрук У. Управління конфліктними ситуаціями та розвиток організації / У. Мастенбрук. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 256 с.
6. Белланже Л. Переговоры / Л. Белланже ; пер. с фр. под ред. И. В. Андреевой. – 5-е изд. – СПб : Издательский Дом “Нева”, 2002. – 128 с.
7. Хаїтов П. О. Оптимізація управління людськими ресурсами на державній службі в період проведення змін / П. О. Хаїтов // Теорія та практика державної служби : матеріали наук. практ. конф. (Дніпро, 11 листопада 2016 р.) / за заг. ред. С. М. Серьогіна. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2016. – 202 с. – С. 130-132.
8. Павлушина А. А. История становления и развития института медиации в зарубежных странах / А. А. Павлушина, Е. Е. Жеребцова // Юрист Поволжья. – 2011. - № 9-10 (93). – С. 31-33.
9. Besemer C. Mediation – Vermittlung in Konflikten [Electronic resource] / C. Besemer. – Mode of access : http://www.ewi-psy.fu-berlin.de/einrichtungen/arbeitsbereiche/ehemalige_arbeitsbereiche/psychologie_erziehung_bildung/media/materialien/materialien_lv/ws_0809/Besemer_-_Mediation_Auszuege_.pdf. – Title from the screen.
10. Орлов В. Ф. Психологія конфлікту : навч.-метод. посіб. для підготовки магістрів усіх форм навчання / В. Ф. Орлов, О. М. Отич, О. О. Фурса. – К. : ДЕТУТ, 2008. – 422 с.
11. Медіація : підручник / Б. А. Леко, Г. В. Чуйко. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. – 464 с.
12. Ковач К. Фундаментальные основы альтернативного разрешения споров [Электронный ресурс] / К. Ковач. – Режим доступа : <https://dokumen.tips/documents/568c34ec1a28ab0235924aaf.html>. – Название с экрана.
13. Поліщук М. Я. Поняття медіації як альтернативного методу вирішення спорів / М. Я. Поліщук // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2014. – Вип. 65. – С. 134–139.
14. Пірен М. І. Конфлікти в системі управлінської взаємодії : шляхи розв'язання та попередження : навч. посіб. / М. І. Пірен, В. А. Ребкало. – К. : НАДУ, 2009. – 96 с.
15. Про медіацію : Проект Закону від 27 березня 2015 р. № 2480 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2480&skl=9 – Назва з екрану.
16. Роджерс К. Р. Свобода учиться / К. Роджерс, Дж. Фрейберг – М. : Смысл, 2002. – 527 с.
17. Бочкарьова Н. С. Розвиток гуманістичних ідей Карла Роджерса в сучасній педагогічній думці України [Електронний ресурс] / Н. С. Бочкарьова. // Науковий вісник Донбасу. – 2010. – № 4. — Режим доступу: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN12/10bnspdu.pdf>. – Назва з екрану.
18. Гірник А. М. Основи конфліктології [Електронний ресурс] / А. М. Гірник. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 222 с. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/514-osnovi-konfliktolog-grnik-am.html>. – Назва з екрану.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Філоненко Д. В.
Аспірант

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ Й ЧАСОВИХ ПЕРСПЕКТИВ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статі аналізується сутність поняття мотив та мотивації, мотивації досягнення успіху та екзистенційної ізоляції й часових перспектив особистості. Автором робиться висновок про те, що ці терміни перетинаються, і саме тому вивчаючи їх можна більш широко дослідити та зрозуміти особистісні детермінанти поведінки особистості. Розроблено теоретичну модель взаємозв'язків розглянутих понять. Доведено, що особистісна перспектива – це не тільки здатність передбачити майбутнє, але і готовність до нього у теперішньому, установка на майбутнє (готовність до труднощів у майбутньому, до невизначеності). Також це властивість особистості, показник її зрілості, потенціалу її розвитку, сформованої здатності до організації часу, вона включає сукупність обставин і умов життя, які при інших рівних умовах надають особистості можливість для оптимального життєвого просування.

Ключові слова: мотивація, мотивація досягнення успіху, екзистенційна ізоляція, часові перспективи, просторова перспектива, особистісна перспектива.

Постановка проблеми. Проблема визначення сутності понять мотивації досягнення успіху та екзистенційної ізоляції, часових перспектив особистості активно вивчається як у теоретичному, так і в експериментальному аспектах. Проте тлумачення значної кількості вищевказаних параметрів ученими доволі відрізняється і залежить, зокрема, від засобів їх реєстрації чи підрахунку. У такій ситуації утрудненням або і неможливим є порівняння даних, отриманих різними дослідниками. Тому вирішення цієї проблематики має важливе теоретичне та методичне значення і є актуальним. Зазначимо, що досі не вдалося, на жаль, позбутись термінологічної неоднозначності щодо визначення цих понять. А це призводить до значної плутанини не тільки у самих дефініціях, але й у формулюванні й постановці дослідницьких проблем та завдань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У наукових дослідженнях значна увага досі приділялася вивченню розвитку і зміни часової перспективи впродовж онтогенезу, а також гендерним відмінностям її формування (J. McGrath, F. Tschann). Вивчено зв'язки часової перспективи із соціальною ситуацією життя індивіда та його актуальною поведінкою (T. A. Wills, J. M. Sandy, A. M. Yaeger). Деякі наукові праці присвячені аналізу зв'язків часової перспективи з рівнем суб'єктивного благополуччя, високий рівень якого розглядається як досягнення збалансованої часової перспективи (I. Boniwell, P. G. Zimbardo). Проведені кроскультурні дослідження свідчать про те, що фактори, які визначають збалансовану часову перспективу, різняться залежно від культурних особливостей досліджуваних (P. G. Zimbardo).

Більшість наукових доробок сконцентровані на дослідженні механізмів становлення життєвих перспектив у їх взаємозв'язку із періодами життєвого шляху людини (Є.І. Головаха, О.О. Кронік, А. Сирцова). Найбільш вивченими є умови формування життєвих перспектив в юнацькому віці (І.В. Рябікіна, Л.Д. Тодорів), який вимагає від

суб'єкта особистісного самовизначення (Є.І. Головаха, О.О. Кронік), планування та структурування очікувань щодо свого майбутнього життя (А.А. Дячук, Є.В. Камнева та ін.); мотиваційні аспекти часових уявлень особистості (А.А. Дячук, Ж. Нюттен, А.І. Спіфанцева, І.В. Рябікіна); структурні, хронологічні характеристики уявлень про майбутнє (О.Н. Арестова, В.І. Ковальов, І.В. Рябікіна, Н.Н. Толстих); особливості життєвого шляху особистості як розгортання життєвої стратегії (К.А. Абульханова-Славська) та структурування суб'єктом зовнішньої дійсності відповідно до власних особистісних цінностей і смислів (Т.М. Титаренко) і власної життєвої перспективи (Л.В. Сохань); особливості життєвих перспектив у осіб із посттравматичними стресовими розладами (Є.А. Міско та Н.В. Тарабрін).

Водночас, ученими запропоновано чимало понять, які відображають різні аспекти уявлень про майбутнє. З одного боку, такі поняття містять бажаний, але не обов'язково здійснений образ майбутнього, тривоги, очікування, які з певною мірою ймовірності можуть відбутись у житті кожного. З іншого боку, коли предметом дослідження є майбутнє людини в масштабі її життєвого шляху, тобто образ життя у майбутньому, дослідниками використовуються поняття життєвих цілей, планів, перспектив.

Мета статті – визначити сутність поняття мотивації досягнення успіху та екзистенційної ізоляції й часових перспектив особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «мотивація» використовується в сучасній психології у подвійному розумінні: як визначення системи факторів, що детермінують поведінку (система потреб, мотивів, цілей, намірів, прагнень тощо) і як характеристика процесу, який стимулює і підтримує поведінкову активність на певному рівні.

За словами Є. Ільїна, навчальна діяльність займає практично всі роки становлення особистості, починаючи з дитячого садочка і закінчуючи навчанням у середніх і вищих професійних навчальних

закладах. Здобування освіти є неодмінною вимогою до будь-якої особи, тому проблема мотивації навчання є однією з центральних у педагогіці і педагогічній психології [2, с. 253].

О. Гребенюк та Т. Гребенюк підкреслюють, що для того, щоб знайти ефективні педагогічні засоби виховання в учнів бажання вчитися, інтересу до знань, необхідно заздалегідь з'ясувати, що являють собою мотиви, мотиваційна сфера, які закономірності її розвитку [1, с. 71].

На думку Н. Бордовської та А. Реана, як провідний чинник регуляції активності особи, її поведінки і діяльності, мотивація представляє винятковий інтерес для педагога і батьків. По суті, не можна налагодити будь-яку ефективну педагогічну взаємодію з дитиною, підлітком, юнаком без урахування особливостей його мотивації. За об'єктивно однаковими діями школярів можуть ховатися абсолютно різні причини. Іншими словами, спонукальні джерела одного і того ж учинку, його мотивація можуть бути абсолютно різними.

Р. Немов розглядає поняття мотивації в іншому значенні, коли мотивацію можна визначити як сукупність причин психологічного характеру, котрі пояснюють поведінку людини, її початок, напрямок й активність [2, с. 255].

Основні дослідження, присвячені вивченню феномену особистості, її внутрішнім психічним процесам, що обумовлюють особливості формування позитивної мотиваційної сфери (Б. Ананьєв, А. Маслоу, В. Мерлін, А. Петровський, К. Платонов) довели, що в еволюційному процесі особистість характеризується як суб'єкт впливу внутрішніх і зовнішніх чинників (соціальний досвід, навколишнє середовище). Особистість проявляється лише в діяльності, зміст якої визначається соціальними ролями, певними соціальними функціями. Особистісний світ переживань людини представляє суб'єктивну реальність, центральне місце в якій посідає «Я-концепція», що охоплює потреби і цінності. Пізнавальна діяльність особистості являє взаємодію, що має суто особистісний характер, процес пізнання в особистісно-орієнтованому навчанні має суперечливий характер, що враховує особливості мотиваційної сфери особистості.

Дослідження проблеми мотивів та мотивації характеризуються складністю та суперечливістю, оскільки існує низка наукових позицій щодо трактування природи, змісту, структури зазначених понять, а також засобів їх формування. Так більшість дослідників вважають, що виникнення тих чи інших мотивів обумовлено задоволенням людини певних потреб (Л. Божович, А. Ковальов, О., К. Платонов, Л. Столяренко).

Деякі науковці розглядають мотив як ціль (О. Леонтьєв); як спонукання й готовність до дії (М. Магомед-Ємінов, В. Мерлін, М. Якобсон); як внутрішню позицію особистості (Л. Божович); як намір (К. Левін); як внутрішній стан особистості, який спрямовує її дію в конкретній момент часу (Х. Хекхаузен); як спрямованість на окремі сторони діяльності (А. Маркова, Т. Матис, А. Орлов); як

певну емоцію (Б. Додонов). Аналогічне різноманіття підходів має місце і в трактуванні терміну «мотивація».

У загальному розумінні термін «мотивація» використовується в сучасній науці в декількох значеннях, а саме: як система чинників, що детермінують поведінку й складають мотиваційну сферу особистості (мотиви, цілі, потяги, особистісні диспозиції) (В. Асєєв, С. Занюк); як система мотивів, або стимулів, яка спонукає людину до конкретних форм діяльності; як характеристика процесу, який стимулює й підтримує поведінкову активність на певному рівні (В. Вілюнас, І. Імедадзе, М. Магомед-Ємінов).

У психолого-педагогічних дослідженнях мотивів та мотивації нерідко використовується поняття мотиваційної сфери особистості. Згідно з Н. Бордовською та А. Реаном, мотиваційною сферою особистості називають сукупність стійких мотивів, що мають певну ієрархію і виражають спрямованість особистості. Це найважливіша риса особистості, що містить систему мотивів (мотивацію) в її певній побудові (ієрархії). Поняття «мотиваційна сфера» може використовуватися для характеристики структурно-змістовної визначеності мотивів особистості. «Мотиваційній сфері» притаманна визначеність для кожної особи, що характеризується оригінальністю, стійкістю і динамічністю.

О. Гребенюк та Т. Гребенюк дають більш широку інтерпретацію мотиваційної сфери особистості, чіткіше окреслюючи відношення мотивації та мотиваційної сфери саме в контексті мотивації навчальної діяльності. На їхню думку, мотиваційна сфера – це сукупність потреб, мотивів і цілей, яка формується і розвивається протягом усього її життя. Частина мотиваційної сфери, яка формується на певному етапі життя людини, називається мотивацією. Мотивація першокласника, мотивація школяра, мотивація студента, мотивація працюючої людини складають лише частину мотиваційної сфери – ту, яка формується на певному етапі їх життя і пов'язана з певними цілями їх життєдіяльності. Звідси виводиться визначення мотивації навчання, згідно з яким остання є системою цілей, потреб і мотивів, які спонукають людину опановувати знання, способи пізнання, свідомо відноситися до навчання, бути активним у навчальній діяльності.

М. Заброцький, звертаючись до поняття мотиваційної сфери особистості, виходить з того, що будь-яка діяльність відбувається під впливом певних спонук, які визначають активність її суб'єкта. Саме сукупність таких спонук формує мотиваційну сферу діяльності. Не виняток і навчання як вид діяльності. До мотиваційної сфери цього виду входять потреби людини, її інтереси, переконання, ідеали, уявлення про себе. Розрізняють спонукальну, організуючу та смислотворну функції мотивації навчальної діяльності, які у своїй єдності забезпечують її керівну роль. Провідною серед них є смислотворна, оскільки саме вона надає навчальній

діяльності особистісного смислу та значущості, визначає характер прояву двох інших функцій.

Різноманітність мотивів, що лежать в основі навчальної діяльності, дозволяє говорити про полімотивованість навчання. Як зазначає з цього приводу Ф. Гааз, мотиви навчання різні, оскільки воно входить зазвичай до складу різноманітних діяльностей, що забезпечують діячеві різні види продуктів. Крім набуття нового досвіду, учень може бути зацікавлений і в тому, щоб завоювати пошану інших людей (мотив самоствердження), і в тому, щоб отримати ті або інші винагороди, і, можливо, в задоволенні, що забезпечується окремими складовими самого процесу пізнання, – останнє не збігається із зацікавленістю в його кінцевому результаті.

Отже, у своєму дослідженні під мотивацією ми розумітимемо такий внутрішній стан особистості, що спонукає до активності чи руху та скеровує її поведінку в напрямку досягнення цілей. Мотивація досягнення успіху, відчуття екзистенційної самотності та часові перспективи дуже перетинаються, а розглядаючи їх у сукупності можна більш широко дослідити та зрозуміти особистісні детермінанти поведінки особистості в тій чи іншій ситуації.

Термін «часова перспектива» був введений у науковий обіг Л. Франком (1939 р.), який визначив її як існуючу в цей момент сукупність уявлень індивіда про своє психологічне минуле і майбутнє. Цей термін використовував також К. Левін, якому належить схоже до вищенаведеного визначення: часова перспектива – це «існуюча в теперішній момент цілісність бачення індивідом свого психологічного майбутнього і свого психологічного минулого» [3, с. 359].

Згідно з теорією Л. Франка, для формування «часової перспективи» важливе значення має прийняття індивідом тих чи інших цінностей. На його думку, індивід може мати одразу кілька часових перспектив, кожна із яких співвідноситься з різними сторонами його життя. К. Левін поставив питання про існування одиниць психологічного часу різного масштабу, які обумовлені масштабами життєвих ситуацій і визначають межі «психологічного поля в даний момент» [3, с. 139].

На думку К. Левіна, це поле включає не лише актуальний стан індивіда, але і його уявлення про своє минуле і майбутнє – бажання, страхи, мрії, плани і надії. Водночас П. Фрессом введено аналогічне часовій перспективі поняття «часовий кругозір», яке визначається ним як інтеграційна характеристика розвитку часових уявлень особистості, які формуються в процесі її соціальної діяльності.

Термін «часова перспектива» у низці досліджень використовується у вузькому значенні, із акцентом на майбутньому суб'єкта. Зокрема, О.Н. Арестова визначає часову перспективу як важливий конструкт, який відображає часовий аспект життя і має багатомірну структуру [1, с. 75].

На думку А.А. Дячук, зміст вищезгаданого терміна полягає у ментальній проекції мотиваційної сфери; у часовій перспективі містяться домагання, бажання, надії та ін., які мають певну зна-

чуність і послідовність їх співвіднесення у часовому просторі. Поняття «часової перспективи» отримало свій розвиток у працях Ж. Нюттена. На думку вченого, зміст цього поняття позначає «не певний наперед існуючий «порожній простір» як абстрактне поняття часу; про неї не можна говорити незалежно від її змісту, оскільки саме локалізовані у часі об'єкти утворюють темпоральні зони, визначають їх насиченість і протяжність [4, с. 369].

В когнітивно-мотиваційній теорії часової перспективи Ж. Нюттен терміном «часова перспектива» позначає три різні аспекти психологічного часу [4, с. 354]: 1) це часова перспектива у безпосередньому значенні цього слова, яка насамперед характеризується протяжністю, глибиною, ступенем структурованості й рівнем реалістичності; 2) часова установка, тобто більш або менш позитивна або негативна налаштованість суб'єкта стосовно минулого, теперішнього або майбутнього; 3) часова орієнтація, яка характеризує поведінку суб'єкта, спрямованість цієї поведінки на об'єкти і події минулого, теперішнього або майбутнього.

Часова перспектива побудована, на думку вченого, з об'єктів і подій, які існують на репрезентативному (когнітивному) рівні поведінкового функціонування. Важливо зауважити, що події, які входять у часову перспективу, на думку науковця, співвідносяться з часом, коли вони відбуваються. Ці події входять у ментальну репрезентацію разом із характерною для них просторово-часовою локалізацією. Тому існують маркери, які вказують на час, коли ці події відбуваються. Такі маркери, як зауважує Ж. Нюттен, можна назвати темпоральними маркерами [4, с. 362].

Темпоральні маркери для подій минулого і теперішнього пов'язані з моментами реального здійснення подій та можуть бути локалізовані в більш чи менш визначеній частині часової перспективи. Поряд із цим, звичайні когнітивні поняття не мають просторово-часової локалізації. Зважаючи на це, Ж. Нюттеном поняття «часова перспектива» розглядається як конфігурація темпорально локалізованих об'єктів, які віртуально заповнюють свідомість у певній ситуації [4, с. 367].

Ж. Нюттен проводить аналогію між поняттями «часова перспектива» і «просторова перспектива», особливо із такою властивістю останньої, як протяжність. У зоровому сприйнятті реального світу видима глибина відповідає об'єктивній відстані, яку суб'єкт може безпосередньо відчуті, пересуваючись від одного об'єкта до іншого. В темпоральній сфері цим відстаням відповідають інтервали часу, які можуть бути безпосередньо відчуті через «проживання послідовності» подій. Те, що події, які входять у часову перспективу суб'єкта, за визначенням не симультанні, не відміння їх симультанної організації [4, с. 361].

У часовій перспективі діє такий же закон, як і в просторовій: ступінь реалістичності події і її вплив на поведінку зменшується зі збільшенням відстані до неї у часі. Однак, у часовій перспективі

діють ще два чинники: по-перше, наявність/відсутність причинних або інструментальних зв'язків між об'єктами часової перспективи – інтервал між поточною активністю і цільовим об'єктом заповнюється структурою «ціль-засіб»; по-друге, роль особистої активності в досягненні результатів.

Водночас, як зауважує Ж. Нюттен, в другій половині XX століття було проведено значну кількість кількісних та порівняльних досліджень особливостей часової перспективи, що призвело до виникнення термінологічної плутанини. Зокрема, у дослідженнях низки вчених широко використовується близький (за значенням та за позначуваням утворенням) до поняття «часової перспективи» термін «життєва перспектива».

Згідно з Ф. Зімбардо, поєднання часових орієнтацій буде адаптивним й оптимальним для психологічного і фізіологічного здоров'я індивіда лише за умови гнучких переходів від однієї часової орієнтації до іншої залежно від ситуації. Часте використання однакових орієнтацій призводить до односторонності часової перспективи, що є ознакою неадаптивності [9].

Продуктивна часова орієнтація поєднує в собі позитивну оцінку минулого і майбутнього, відмову від фіксації на минулому, а також відчуття неперервності минулого, теперішнього і майбутнього (G. Litvinovic).

На думку багатьох дослідників, важливою умовою психологічного благополуччя є орієнтація на теперішнє (E. Diener та ін.). Більшість до-

сліджень висвітлюють зв'язок психологічного благополуччя з орієнтацією на майбутнє (E. Kahana, B. Kahana).

Як показали емпіричні дослідження А. Богарта, орієнтація на майбутнє є фундаментальною для розвитку особистості, оскільки дає відчуття здатності до продуктивної діяльності, ефективності і відповідальності [1, с. 153].

З. Залеський, А. Сайкон і А. Керц виявили, що наявність довгострокових цілей позитивно корелює майже з усіма аспектами благополуччя, особливо з осмисленістю життя, соціальною самоефективністю і реалізмом. Разом з тим орієнтація на теперішнє є показником емоційного дистресу і безнадійності.

На основі теоретичного аналізу нами було розроблено теоретичну модель: де пунктиром позначені обернені зв'язки, а простими лініями прямі зв'язки (рис. 1). Особливості часової перспективи людини у зв'язку з їхнім психологічним благополуччям, рівнем життєстійкості і якістю життя. Психологічна стійкість, витривалість і благополуччя студентів прямо пов'язані з прийняттям/неприйняттям ними свого минулого досвіду.

Формування негативного ставлення до свого минулого спричинює пасивне і фаталістичне сприйняття людиною теперішнього, що разом знижує якість їхнього функціонування, ускладнює протистояння стресам і різним життєвим негараздам. Натомість формування позитивного ставлення до свого минулого є основою для побудови планів на майбутнє і їхньої реалізації.

Рис. 1. Схема зв'язків на основі теоретичного аналізу даних

№1 – мотивація досягнення успіху; №2 – часова перспектива фаталістичного теперішнього; №3 – часова перспектива позитивного минулого; №4 – часова перспектива негативного минулого; №5 – екзистенційної ізоляції; №7 – часова перспектива майбутнього; №8 – часова перспектива гедоністичного теперішнього

Зазначимо, що має вагу становище особистості в суспільстві, яке визначається через соціальний статус, якість відпочинку, задоволеність власною освітою, зокрема перспективністю самореалізації і професійного розвитку за спеціалізацією. Поряд із цим матеріальний достаток, розмір стипендії, розмір помешкання і його благоустрій відіграють важливу роль у житті особистості. Неабияке значення має також реалізація людиною своїх духовних потреб, яка, однак, сприймається крізь призму задоволення і насолоди в теперішньому, що виражається в орієнтації людини на гедоністичне теперішнє.

Високий рівень життєстійкості і благополуччя особистості, матеріальний достаток сприяють розвитку їхньої автономії, що є основою самостійної поведінки, незалежної від впливу оточення. Однак розвиток цієї якості знижується із збільшенням ваги соціального статусу, престижності обраної професії і відпочинку. Позитивні стосунки з іншими формуються з часовою перспективою, для якої характерні високі показники позитивного минулого, майбутнього, гедоністичного теперішнього і низькі показники негативного минулого і фаталістичного теперішнього.

Отже, особистісна перспектива – це не лише здатність передбачити майбутнє, але і готовність до нього у теперішньому, установка на майбутнє (готовність до труднощів у майбутньому, до невизначеності); це перш за все властивість особистості, показник її зрілості, потенціалу її розвитку, сформованої здатності до організації часу, вона включає сукупність обставин і умов життя, які при інших рівних умовах надають особистості можливість для оптимального життєвого просування [7, с. 144].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, результати теоретичного аналізу дають можливість стверджувати, що мотивація досягнення успіху, відчуття екзистенційної ізоляції та часові перспективи дуже перетинаються, а розглядаючи їх взаємозв'язку можна більш широко дослідити та зрозуміти особистісні де-

термінанти поведінки особистості в тій чи іншій ситуації. Саме це і буде метою подальших наших наукових розвідок.

Список використаної літератури

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 301 с.
2. Большой психологический словарь / [под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко]. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 666 с
3. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / К. Левин. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.
4. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Нюттен. – М.: Смысл, 2004. – 608 с
5. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий: учебное пособие для учеб. Заведений профтехобразования / К.К. Платонов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1984. – 174 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Учпедгиз, 1946. – 703 с.
7. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер; пер. с англ. С. Меленевской и Д. Викторовой. – СПб: Питер, 2000. – 608 с.
8. Boniwell I. Balancing Time Perspective in Pursuit of Optimal Functioning / I. Boniwell, P. Zimbardo // P. Linley, S. Joseph. Positive psychology in practice. – New Jersey: John Wiley & Sons, 2004. – P. 165–178.
9. Zimbardo P. G. Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual Differences Metric / P. G. Zimbardo, J. N. Boyd // Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – Vol. 77. – № 6. – P. 1271–1288.
10. Wills T. A. Time perspective and early-onset substance use: A model based on stress-coping theory / T. A. Wills, J. M. Sandy, A. M. Yaeger // Psychology and Addictive Behavior. – 2001. – Vol. 15. – № 2. – P. 118–125.

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

Kostrova Y. B.

*candidate of economic sciences, associate professor,
Head of Business and management department Ryazan branch of the
"Moscow university the name of S.Y. Vitte"*

Lyashchuk Y.O.

*Senior Lecturer of Business and management department Ryazan branch of the
"Moscow university the name of S.Y. Vitte"*

Кострова Юлия Борисовна

к.э.н., доцент,

заведующий кафедрой бизнеса и управления,

Рязанский филиал «Московского университета им. С.Ю. Витте»

Лящук Юлия Олеговна

старший преподаватель кафедры бизнеса и управления,

Рязанский филиал «Московского университета им. С.Ю. Витте»

ACCOUNT OF BIOLOGICAL RISK FACTORS IN FOODSTUFFS FOR INCREASE OF FOOD SAFETY

УЧЕТ ФАКТОРОВ БИОЛОГИЧЕСКОГО РИСКА В ПРОДУКТАХ ПИТАНИЯ В ЦЕЛЯХ ПОВЫШЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Summary. At present, there is a significant impact of risks on the activities of agricultural enterprises, especially in the production of food products. The certification system ISO 22000 (HACCP) is an internationally recognized management model aimed at minimizing the risks at food processing plants. It is a system for assessing and controlling the hazards of food raw materials, technological processes and finished products, which is designed to ensure high quality and safety of food. Special attention is paid to critical control points, in which all types of risk associated with the use of food can be prevented, eliminated and reduced to an acceptable level as a result of targeted control measures.

Аннотация. В настоящее время наблюдается существенное влияние рисков на деятельность предприятий АПК, особенно в сфере производства продуктов питания. Система сертификации ИСО 22000 (ХАССП) является признанной на международном уровне управленческой моделью, направленной на минимизацию рисков на предприятиях пищевой промышленности. Она представляет собой систему оценки и контроля опасных факторов продовольственного сырья, технологических процессов и готовой продукции, которая призвана обеспечить высокое качество и безопасность пищевых продуктов. При этом особое внимание обращено на критические точки контроля, в которых все виды риска, связанные с употреблением пищевых продуктов, могут быть предотвращены, устранены и снижены до приемлемого уровня в результате целенаправленных мер контроля.

Key words: food safety, ISO 22000 (HACCP), biological risk factors.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, ИСО 22000 (ХАССП), факторы биологического риска.

Постановка проблемы. Важной составной частью проблемы продовольственной безопасности являются вопросы биологического риска при производстве и хранении продуктов питания [3, с. 99].

Проблема биологической безопасности продуктов питания — сложная комплексная проблема, требующая многочисленных усилий для ее решения, как со стороны ученых — биохимиков, микробиологов, токсикологов и др., так и со стороны производителей, санитарно-эпидемиологических служб, государственных органов и, наконец, потребителей [4, с. 164].

Актуальность проблемы безопасности продуктов питания с каждым годом возрастает, поскольку именно обеспечение безопасности продовольственного сырья и продуктов питания является одним из основных факторов, определяющих здоровье людей и сохранение генофонда [6, с. 717].

Анализ последних исследований и публикаций. Безопасность пищевых продуктов оценивается по гигиеническим нормативам, которые включают факторы биологического риска, факторы химического риска и факторы физического риска. Присутствие их в пищевых продуктах либо вовсе недопустимо, либо не должно превышать допустимых уровней содержания в заданной массе (объеме) исследуемой продукции [3, с. 100].

В системе HACCP «риск» определяется как биологическое, химическое или физическое загрязняющее вещество или условие, которое может сделать продукт опасным для потребления. Потенциально опасные факторы риска (биологические, химические и физические), угрожающие безопасности продукта, определяются путем анализа рисков. К биологическим факторам риска можно отнести бактерии, вирусы, простейших, гельминтов, а также их токсины, представляющие

опасность для здоровья населения, способные привести к болезни или смерти людей [5, с. 528].

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Отдельной проблемой является загрязнение пищевых продуктов на стадии хранения. Это связано, прежде всего, с тем, что наряду с традиционными материалами, такими, как древесина, бумага, все большее применение находят полимеры, используемые в чистом виде и в сочетании с другими материалами - бумагой, картоном, алюминиевой фольгой, жестью и т.д. В связи с появлением новых факторов риска потребители становятся все более требовательными в отношении безопасности пищи для своего здоровья. Обеспечение безопасности продуктов питания является актуальной проблемой, стоящей перед учеными.

Цель статьи. Исследование сохраняемости факторов биологического риска в продуктах пита-

ния для 7 групп продуктов: 1 - мясо и мясные продукты; 2 - молоко и молочные продукты; 3 - продукты растительного происхождения; 4 - рыба и морепродукты; 5 - яйца и продукты их переработки; 6 - кондитерские и хлебобулочные изделия; 7 - консервы, соленья, маринады.

Изложение основного материала. Исследование факторов биологического риска по параметрам сохраняемости в продуктах питания проводилась нами по критериям сохраняемости в мясе и мясных продуктах, молоке и молочных продуктах, продуктах растительного происхождения, кондитерских и хлебобулочных изделиях, яйцах, консервах, соленьях и маринадах. Пометка «+» в таблицах означает возможность загрязнения продукции посредством поверхностного обсеменения, в том числе во время транспортировки и хранения.

Таблица 1 – Характеристика факторов биологического риска по параметрам сохраняемости в мясе и мясных продуктах

Фактор риска	Мясо и мясные продукты
M. tuberculosis, M. bovis, M. avium	В замороженном мясе - до 1 г.
Бактерии рода Brucella	В замороженном мясе – до 1 г., в сыром – до 3 мес.
Бактерии рода Leptospira	В свежем мясе – до 2 дней.
Бактерии рода Salmonella значение имеет	В замороженном мясе – более 1 г., в сыром – до 6 мес. (до 1 г. в тушках птицы)
Francisella tularensis	В замороженном мясе – до 93 дней.
Staphylococcus aureus	+ В замороженном мясе – более 1 г. (в т. ч. мясо птицы)
Бактерии рода Proteus	+ В замороженном мясе при - 13°C – в теч. 6 мес.
Clostridium botulinum	+ (копчёные колбасы, ветчина и мясо птицы)
Clostridium perfringens	+ (мясные блюда, фарш, в т. ч. из мяса птицы)
Bacillus cereus	+ В мясе и мясных полуфабрикатах размножается и вырабатывает токсин при 17°C, в колбасах – при 20°C)
Бактерии рода Campylobacter	В замороженном мясе – до 60 дней (наиболее часто цыплята-бройлеры, свинина и продукты их переработки)
Бактерии рода Shigella	+ (холодцы, паштеты)
Диареегенные Escherichia coli, БГКП	+ (наиб. часто готовые мясные блюда)
Бактерии рода Yersinia	В охлаждённых тушках птицы – более 3 мес., в говядине и свинине от 35 дней (4°C) до 75 дней (- 18°C)
Listeria monocytogenes	В замороженном (t° от -10 до -28°C) баранине - до 20 дней, свинине - до 14 мес., говядине - до 9 мес.
Бактерии рода Vibrio	+ На варёном мясе и мясных блюдах до 5 дней
Вирус гепатита А	–
Вирус ящура	В замороженном мясе – более 1 г., в сыром – до 3 мес.
Вирусы рода Rotavirus	–
Вирусы рода Norovirus (Norwalk)	–
Entamoeba histolytica	Переносчики (в кишечнике мух и тараканов – до 72 ч.) → готовые блюда (наиб. часто холодные закуски, нарезки, колбаса и т.д.) – до 5 дней (охлаждённое)
Toxoplasma gondii (цисты)	В мясе и мясных продуктах при 2-5 °C - до 1 мес.
Lambliа (Giardia) intestinalis	–
Cryptosporidium parvum	+ Готовые мясные блюда
Ascaris lumbricoides (яйца)	Механические переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
Taeniarhynchus saginatus (цистицеркусы)	Говядина, реже оленина (мозг), не прошедшая достаточной термической обработки – до 7 недель.
Hymenolepis nana (яйца)	Механические переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
Taenia solium (цистицеркусы)	В свинине цистицеркусы сохраняются до 6-7 недель.

Гельминты подсемейства Echinococcine (яйца)	Механические переносчики (мухи) → готовые блюда
Гельминты рода Diphyllbothrium (плероцеркоиды)	—
Гельминты рода Opisthorchis (метацеркарии)	—
Гельминты рода Fasciola (адолескарии)	—
Гельминты рода Trichinella (личинки)	Наиболее часто свинина (редко конина), не прошедшая достаточной термической обработки – более 2 мес.
Trichocephalus trichiuris (яйца)	—
Strongyloides stercoralis (личинки)	—
Enterobius vermicularis (яйца)	Механические переносчики (мухи) → готовые блюда

Анализ таблицы 1 показывает, что с мясом и мясными продуктами могут передаваться 58,3 % представленных факторов биологического риска. Из них первостепенное значение имеют 33,3 % перечисленных факторов риска (бактерии родов *Brucella*, *Leptospira*, *Campylobacter*, *Salmonella*, *Yersinia*, а также *M. tuberculosis*, *M. bovis*, *M. avium*,

Listeria monocytogenes, *Francisella tularensis*, вирус ящура, *Toxoplasma gondii*, цистицеркусы гельминтов *Taeniarhynchus saginatus* и *Taenia solium*), поскольку передаются непосредственно с мясом больных животных и 25 % имеют побочное значение, поскольку, как правило, попадают в продукцию посредством поверхностного обсеменения.

Таблица 2 – Характеристика факторов биологического риска по параметрам сохраняемости на продуктах растительного происхождения

Фактор риска	Продукты растительного происхождения
<i>M. tuberculosis</i> , <i>M. bovis</i> , <i>M. avium</i>	—
Бактерии рода <i>Brucella</i>	—
Бактерии рода <i>Leptospira</i>	+ овощи, ягоды, зелень
<i>Listeria monocytogenes</i>	+ на овощах и зелени – до 600 дней, на зерне – до 56 дней
<i>Francisella tularensis</i>	+ на зерне – до 133 дней
<i>Staphylococcus aureus</i>	+
Бактерии рода <i>Proteus</i>	+
<i>Clostridium botulinum</i>	+ фрукты, овощи, грибы, ягоды
<i>Clostridium perfringens</i>	+ бобовые
<i>Bacillus cereus</i>	+ (в т. ч. специи - сухой чеснок, лавр, перец и т.д.)
Бактерии рода <i>Campylobacter</i>	+ овощи, ягоды, фрукты
Бактерии рода <i>Shigella</i>	+ овощи, ягоды, фрукты
Диареегенные <i>Escherichia coli</i> , БГКП	+ овощи, ягоды, фрукты
Бактерии рода <i>Salmonella</i> значение имеет	+ на овощах, фруктах, ягодах - до 16 дней
Бактерии рода <i>Yersinia</i>	+ на фруктах, овощах, грибах, ягодах – более 2 мес.
Бактерии рода <i>Vibrio</i>	+ на фруктах, овощах, зелени - до 4 дней
Вирус гепатита А	+ овощи, ягоды, зелень
Вирус ящура	—
Вирусы рода <i>Rotavirus</i>	+ на овощах при 4 °С – до 30 дней
Вирусы рода <i>Norovirus</i> (вирус Norwalk)	+ овощи, фрукты, зелень
<i>Entamoeba histolytica</i>	+ на фруктах, овощах, зелени – до 5 дней
<i>Toxoplasma gondii</i>	+ овощи, ягоды, зелень
<i>Lamblia</i> (<i>Giardia</i>) <i>intestinalis</i>	+ на фруктах, ягодах, овощах, зелени - от 6 ч. до 2 дней
<i>Cryptosporidium parvum</i>	+ фрукты, овощи, ягоды, зелень
<i>Ascaris lumbricoides</i> (яйца)	+ овощи, ягоды, зелень
<i>Taeniarhynchus saginatus</i> (цистицеркусы)	+ овощи, ягоды, зелень (яйца)
<i>Hymenolepis nana</i> (яйца)	Механические переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
<i>Taenia solium</i> (цистицеркусы)	+ овощи, ягоды, зелень (яйца)
Гельминты подсем. <i>Echinococcine</i> (яйца)	+ овощи, ягоды, грибы
Гельминты рода <i>Diphyllbothrium</i>	—
Гельминты рода <i>Opisthorchis</i>	—

Гельминты рода Fasciola (адолескарии)	+ овощи, ягоды, зелень (полив), водные растения (кок-сагыз, кресс-салат)
Гельминты рода Trichinella (личинки)	–
Trichocephalus trichiuris (яйца)	+ овощи, ягоды, зелень
Strongyloides stercoralis (личинки)	+ в трещинах овощей, фруктов, ягод - до 4 дней
Enterobius vermicularis (яйца)	Механические переносчики (мухи) → готовые блюда

Анализ таблицы 2 показывает, что с продукцией растительного происхождения при её поверхностном загрязнении (например, при удобрении плохо обезвреженным навозом или человеческими

фекалиями, содержащими возбудитель, при поливе загрязнённой возбудителем водой, с землёй и др.) передаётся 69,4 % рассмотренных факторов биологического риска.

Таблица 3 – Характеристика факторов биологического риска по параметрам сохраняемости в молоке и молочных продуктах

Фактор риска	Молоко и молочные продукты
M. tuberculosis, M. bovis, M. avium	В молоке – до 10 дней, в масле - до 10 мес., в сырах – до 260 дней
Бактерии рода Brucella	В молоке – от 6 до 45 дней (охл.), в сырах и масле – более 2 мес.
Бактерии рода Leptospira	В молоке – от 10 мин. (кислое) до 24 ч. (свежее)
Listeria monocytogenes	В молоке, мягких сырах и масле – более 4 мес.
Francisella tularensis	В молоке – от 2 дней (кислое) до 90 дней (свежее)
Staphylococcus aureus	В молоке маститных коров – до 4 мес.
Бактерии рода Proteus	+
Clostridium botulinum	+ (заражение людей крайне редко)
Clostridium perfringens	+ (заражение людей крайне редко)
Bacillus cereus	+ (заражение людей крайне редко)
Бактерии рода Campylobacter	В молоке (при маститах, внешних загрязнениях) – от 22 дней (4°C) до 8 мес. (- 20 °C)
Бактерии рода Shigella	+ В молоке - до 10 дней, в масле (S. sonnei) - до 8 мес. (4-6 °C)
Диареегенные Escherichia coli, БГКП	+ (могут размножаться в молоке)
Бактерии рода Salmonella значение имеет	В молоке - до 20 дней, кефире - до 1 мес., в масле - до 4 мес., в сырах - до 1 г.
Бактерии рода Yersinia	В молоке – до 18 дн., масле – до 145 дн, твороге, сыре – более 20 дн.
Бактерии рода Vibrio	+ В молоке и молоч. прод. (за искл. кисломолочных) - до 5 дн.
Вирус гепатита А	–
Вирус ящура	В молоке – от 12 ч. (св. при 37 °C) до 47 дней (охл.), в масле – до 45 дней (охл.)
Вирусы рода Rotavirus	+ Молоко и мол. прод. инфиц. при перераб., хранении или реализации
Вирусы рода Norovirus (вирус Norwalk)	+ (мороженое)
Entamoeba histolytica	Переносчики (в кишечнике мух и тараканов – до 72 ч.) → готовая продукция
Toxoplasma gondii	В сыром молоке при 4-5 °C – в течение 5 сут.
Lambliа (Giardia) intestinalis	–
Cryptosporidium parvum	+ Термически необработанное молоко и молочные продукты
Ascaris lumbricoides (яйца)	Механические переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
Taeniarhynchus saginatus	–
Hymenolepis nana (яйца)	Механические переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
Taenia solium (цистицеркусы)	–
Гельминты подсем. Echinococcine (яйца)	Механические переносчики (мухи) → готовые блюда
Гельминты рода Diphyllbothrium	–
Гельминты рода Opisthorchis	–
Гельминты рода Fasciola (адолескарии)	–

Гельминты рода Trichinella (личинки)	–
Trichocephalus trichiuris	–
Strongyloides stercoralis (личинки)	–
Enterobius vermicularis (яйца)	Механические переносчики (мухи) → готовые блюда

Анализ таблицы 3 показывает, что с молоком и молочными продуктами могут передаваться 61,1 % представленных факторов биологического риска. Из них первостепенное значение имеют 30,6 % перечисленных факторов (Mycobacterium tuberculosis,

M. bovis, M. avium, Listeria monocytogenes, Francisella tularensis, Staphylococcus aureus, бактерии родов Brucella, Leptospira, Campylobacter, Salmonella, Yersinia, вирус ящура, простейшее Toxoplasma gondii) и 30,5 % - побочное значение.

Таблица 4 – Характеристика факторов биологического риска по параметрам сохраняемости в рыбе и морепродуктах

Фактор риска	Рыба и морепродукты
M. tuberculosis, M. bovis, M. avium	–
Бактерии рода Brucella	–
Бактерии рода Leptospira	+ (крайне редко рыба)
Listeria monocytogenes	+ (замороженные моллюски и креветки)
Francisella tularensis	–
Staphylococcus aureus	+
Бактерии рода Proteus	+
Clostridium botulinum	+ (солёная и копчёная рыба)
Clostridium perfringens	+ (креветки, крабы)
Bacillus cereus	+ (солёная и копчёная рыба)
Бактерии рода Campylobacter	–
Бактерии рода Shigella	–
Диареегенные Escherichia coli, БГКП	–
Бактерии рода Salmonella значение имеет	+ (рыба и рыбные блюда)
Бактерии рода Yersinia	+ (рыба)
Бактерии рода Vibrio	+ (наиболее часто суши, роллы, рыба, ракообразные, моллюски)
Вирус гепатита А	+ (моллюски, мидии)
Вирус ящура	–
Вирусы рода Rotavirus	–
Вирусы рода Norovirus (вирус Norwalk)	+ (наиболее часто моллюски, устрицы)
Entamoeba histolytica	Переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
Toxoplasma gondii	–
Lambliа (Giardia) intestinalis	–
Cryptosporidium parvum	+ (редко, рыба, не прошедшие термической обработки)
Ascaris lumbricoides (яйца)	Механические переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
Taeniarhynchus saginatus	–
Hymenolepis nana (яйца)	Механические переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
Taenia solium (цистицеркусы)	–
Гельминты подсем. Echinococcine (яйца)	Крайне редко механические переносчики (мухи) → готовые блюда
Гельминты рода Diphyllbothrium (плероцеркоиды)	Рыба пресноводных водоёмов (щука, налим и др.), не подвергшаяся дост. терм. обр., строганина, вяленая рыба, малосольная. икра
Гельминты рода Opisthorchis (метацеркарии)	Рыба семейства карповых, не подвергшаяся достаточ. термич. обр., малосольная икра, строганина, вяленая рыба
Гельминты рода Fasciola (адолескарии)	–
Гельминты рода Trichinella (личинки)	–
Trichocephalus trichiuris (яйца)	–
Strongyloides stercoralis (личинки)	–
Enterobius vermicularis (яйца)	Механические переносчики (мухи) → готовые блюда

Анализ таблицы 4 показывает, что с рыбой и морепродуктами передаётся 36,1 % рассмотренных факторов биологического риска. Из них первосте-

пенное значение имеют 5,6 % перечисленных факторов (плероцеркоиды и метацеркарии соответственно гельминтов родов *Diphyllbothrium* и *Opisthorchis*), 30,5 % - имеют побочное значение.

Таблица 5 – Характеристика факторов биологического риска по параметрам сохраняемости в кондитерских и хлебобулочных изделиях

Фактор риска	Кондитерские и хлебобулочные изделия
<i>M. tuberculosis</i> , <i>M. bovis</i> , <i>M. avium</i>	–
Бактерии рода <i>Brucella</i>	–
Бактерии рода <i>Leptospira</i>	–
<i>Listeria monocytogenes</i>	+ кондитерские изделия с мясом и рыбой
<i>Francisella tularensis</i>	–
<i>Staphylococcus aureus</i>	+ кондитерские изделия содерж. масляные кремы и взбитые сливки
Бактерии рода <i>Proteus</i>	+
<i>Clostridium botulinum</i>	–
<i>Clostridium perfringens</i>	–
<i>Bacillus cereus</i>	+ (в т. ч. мука и тесто)
Бактерии рода <i>Campylobacter</i>	–
Бактерии рода <i>Shigella</i>	–
Диареегенные <i>Escherichia coli</i> , БГКП	–
Бактерии рода <i>Salmonella</i> значение имеет	+ на хлебе и кондитерских изд. - до 15 дней
Бактерии рода <i>Yersinia</i>	+ на хлебе и кондитерских изд. - до 24 дней
Бактерии рода <i>Vibrio</i>	+ на хлебе до 4 дней
Вирус гепатита А	–
Вирус ящура	–
Вирусы рода <i>Rotavirus</i>	–
Вирусы рода <i>Norovirus</i> (вирус Norwalk)	–
<i>Entamoeba histolytica</i>	Переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда (наиболее часто булочки, бутерброды) – до 5 дней
<i>Toxoplasma gondii</i>	–
<i>Lambia</i> (<i>Giardia</i>) <i>intestinalis</i>	+ до 2 дней
<i>Cryptosporidium parvum</i>	–
<i>Ascaris lumbricoides</i> (яйца)	Механические переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
<i>Taeniarhynchus saginatus</i> (цистицеркусы)	–
<i>Hymenolepis nana</i> (яйца)	Механические переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
<i>Taenia solium</i> (цистицеркусы)	–
Гельминты подсем. <i>Echinococcine</i> (яйца)	Крайне редко механические переносчики (мухи) → готовые блюда
Гельминты рода <i>Diphyllbothrium</i>	–
Гельминты рода <i>Opisthorchis</i> (метацеркарии)	Пироги с рыбой (при термич. обр. менее 45-60 мин.)
Гельминты рода <i>Fasciola</i> (адоlescарии)	–
Гельминты рода <i>Trichinella</i> (личинки)	Кондитерские изделия с мясом, не прош. дост. термич. обр.
<i>Trichocephalus trichiuris</i> (яйца)	–
<i>Strongyloides stercoralis</i> (личинки)	–
<i>Enterobius vermicularis</i> (яйца)	Механические переносчики (мухи) → готовые блюда

Анализ таблицы 5 показывает, что передача факторов биологического риска при употреблении кондитерских и хлебобулочных изделий чаще всего связана с поверхностным загрязнением продукции

возбудителем, а в некоторых случаях с приготовлением изделий с мясом и рыбой, не прошедших достаточной термической обработки (плероцеркоиды и метацеркарии гельминтов родов *Diphyllbothrium* и *Opisthorchis*).

Таблица 6 – Характеристика факторов биологического риска по параметрам сохраняемости в яйцах и продуктах их переработки

Фактор риска	Яйца и продукты их переработки
M. tuberculosis, M. bovis, M. avium	– при заражении перерабатываются либо на хлебобулочные изделия, либо используются внутри хозяйства
Бактерии рода Brucella	–
Бактерии рода Leptospira	–
Listeria monocytogenes	– при заражении только внутрихозяйственное использование.
Francisella tularensis	–
Staphylococcus aureus	+ при заражении перерабатываются либо на хлебобулочные изделия, либо используются внутри хозяйства
Бактерии рода Proteus	+
Clostridium botulinum	– при заражении уничтожаются
Clostridium perfringens	–
Bacillus cereus	–
Бактерии рода Campylobacter	–
Бактерии рода Shigella	–
Диареогенные Escherichia coli, БГКП	+ (заражение людей крайне редко)
Бактерии рода Salmonella значение имеет	В яичном порошке - до 9 мес., на скорлупе - до 24 дней, в замороженной желтке - до 13 мес.
Бактерии рода Yersinia	+ при заражении перерабатываются либо на хлебобулочные изделия, либо используются внутри хозяйства.
Бактерии рода Vibrio	–
Вирус гепатита А	–
Вирус ящура	–
Вирусы рода Rotavirus	–
Вирусы рода Norovirus (вирус Norwalk)	–
Entamoeba histolytica	Переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
Toxoplasma gondii	Сырые яйца
Lambia (Giardia) intestinalis	–
Cryptosporidium parvum	–
Ascaris lumbricoides (яйца)	Механические переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
Taeniarhynchus saginatus (цистицеркусы)	–
Hymenolepis nana (яйца)	Механические переносчики (мухи, тараканы) → готовые блюда
Taenia solium (цистицеркусы)	–
Гельминты подсем. Echinococcine (яйца)	Кр. редко механические переносчики (мухи) → готовые блюда
Гельминты рода Diphyllbothrium (плероцеркоиды)	–
Гельминты рода Opisthorchis (метацеркарии)	–
Гельминты рода Fasciola (адолескарии)	–
Гельминты рода Trichinella (личинки)	–
Trichocephalus trichiuris (яйца)	–
Strongyloides stercoralis (личинки)	–
Enterobius vermicularis (яйца)	Механические переносчики (мухи) → готовые блюда

Анализ таблицы 6 показывает, что при употреблении яиц и продуктов их переработки перво-степенное значение имеют бактерии рода Salmonella (передается от больной птицы) и простейшее Toxoplasma gondii (случаи заражения при употреблении сырых яиц). Случаи заражения бактериями

рода Yersinia и Staphylococcus aureus так же имели место, несмотря на жесткие ветеринарно-санитарные требования переработки зараженных яиц на хлебобулочные изделия или использование внутри хозяйства.

Таблица 7 – Характеристика факторов биологического риска по параметрам сохраняемости в консервах, соленьях, маринадах.

Фактор риска	Консервы, соленья, маринады и т.п.
M. tuberculosis, M. bovis, M. avium	В солёном мясе – до 60 дн.
Бактерии рода Brucella	В солёном мясе – до 30 дн.
Бактерии рода Leptospira	В соленом мясе – до 10 дн. (4,8 % NaCl и более)
Listeria monocytogenes	В соленом мясе – до 400 дн. (24 % NaCl и более)
Francisella tularensis	–
Staphylococcus aureus	+ продуцируют токсины при NaCl до 15%
Бактерии рода Proteus	+ в соленом мясе при 17 % NaCl, в маринадах при pH 4,5-5,0 (гибель)
Clostridium botulinum	+ 6-8 мес. при NaCl до 18% (в т.ч. консервы)
Clostridium perfringens	+ (в т.ч. консервы) – более 8 мес.
Bacillus cereus	+ размножаются и вырабатывают токсин при 20°C (серый налет), прекращается рост при NaCl ≥15% – более 6 мес.
Бактерии рода Campylobacter	–
Бактерии рода Shigella	–
Диареегенные Escherichia coli, БГКП	–
Бактерии рода Salmonella значение имеет	В соленом – до 4 мес.
Бактерии рода Yersinia	+ в соленых овощах – в течение 15 дней (при NaCl до 10%)
Бактерии рода Vibrio	–
Вирус гепатита А	–
Вирус ящура	В соленом мясе – до 124 дней (1 °C)
Вирусы рода Rotavirus	–
Вирусы рода Norovirus (вирус Norwalk)	–
Entamoeba histolytica	–
Toxoplasma gondii	–
Lambliа (Giardia) intestinalis	–
Cryptosporidium parvum	–
Ascaris lumbricoides (яйца)	–
Taeniarhynchus saginatus (цистицеркусы)	солёное и вяленое мясо
Hymenolepis nana (яйца)	–
Taenia solium (цистицеркусы)	Солёное и вяленое мясо (посол в крепком рассоле приводит к гибели только через 2-3 нед.)
Гельминты подсем. Echinococcine (яйца)	–
Гельминты рода Diphyllbothrium (плероцеркоиды)	При слабом солении рыбы, икры плероцеркоиды погибают через 1-2 недели, при 3 % посоле (3 г соли на 100 г икры) – через 2 дня, при 5 % - через 30 мин.
Гельминты рода Opisthorchis (метацеркарии)	При горячем копчении возбудитель погибает, холодное не влияет на его жизнедеятельность. При тёплом посоле - до 14 дней, при холодном (доля соли в рыбе 14%) - от 10 до 21 дня в мелкой и до 40 дней, в крупной (свыше 25 см) рыбе.
Гельминты рода Fasciola (адоlescарии)	–
Гельминты рода Trichinella (личинки)	Соление и копчение не оказывают губительного воздействия на личинки возбудителя
Trichocephalus trichiuris (яйца)	–
Strongyloides stercoralis (личинки)	–
Enterobius vermicularis (яйца)	–

Анализ таблицы 7 показывает, что с консервами, соленьями, маринадами, копчёными продуктами могут передаваться 41,7 % представленных факторов биологического риска. Из них первостепенное значение имеют 25 % перечисленных факторов (бактерии *Mycobacterium tuberculosis*, *M. bo-*

vis, *M. avium*, *Listeria monocytogenes*, бактерии родов *Brucella*, *Leptospira*, метацеркарии гельминтов рода *Opisthorchis*, плероцеркоиды *Diphyllbothrium latum*, цистицеркусы *Taenia solium* и *Taeniarhynchus saginatus*, личинки гельминтов рода *Trichinella*) и 16,7 % - побочное значение.

Оценка устойчивости факторов риска в продуктах питания производилась по следующим критериям:

1) длительность сохранения возбудителя в продуктах питания.

2) вид продукции и тип контаминации продукции возбудителем.

3) возможность размножения в продуктах питания.

Оценка производилась по формуле: $Упр = \sum (Дспр * Впр) + Впр$, где Упр – уровень сохранности возбудителя в продуктах питания, Дспр – длительность сохранения возбудителя в продуктах питания, Впр – вид продукции и тип контаминации продукции возбудителем, Впр – возможность размножения в продуктах питания.

1) Длительность сохранения возбудителя в продуктах питания (Дспр), (1 неделя – 0, 1 балла):

0,05 балла – до 24 часов;

0,1 балла – до 7 дней (до 1 недели);

0,02 балла – 8-14 дней (до 2 недель);

0,03 балла – 15-21 день (до 3 недель);

0,04 балла – 22-30 дней (до 1 месяца);

0,08 балла – до 2 месяцев (60 дней);

0,12 балла – до 3 месяцев (90 дней);

0,16 балла – до 4 месяцев (120 дней);

0,20 балла – до 5 месяцев (150 дней);

0,24 балла – до 6 месяцев (180 дней);

0,48 балла – до 1 года (365 дней);

0,50 балла – более 1 года.

В случае отсутствия в таблице сроков сохранения возбудителя используется показатель в 0,1 балла для консервов, солений, маринадов, копченостей и т.п. и 0,05 балла для продукции животного происхождения (кроме яиц), 0,01 балла – для остальной продукции. Для продукции с пометкой «крайне редко» 0,001 балла.

2) Вид продукции и тип контаминации продукции возбудителем (Впр):

10 баллов – консервы, соления, маринады, копчености, вяленая продукция (внутренняя передача с сырьём – зооантропонозы);

8 баллов – консервы, соления, маринады, копчености, вяленая продукция (поверхностное обсеменение);

+ дополнительные баллы:

2 балла – консервирование не оказывают губительного воздействия на споры или личинки возбудителя;

1,5 балла – соление и копчение не оказывают губительного воздействия на споры или личинки возбудителя;

1 балл – солёная, вяленая и копчёная продукция:

+ дополнительные баллы:

Для солёной продукции:

0,6 балла – 24 % и более NaCl в р-ре и 14 % посол для рыбы, икры и т.п. (14 % соли к определённой массе рыбы, икры, мяса и т.п.);

0,5 балла – 17-23 % NaCl в р-ре и 5 % посол для продукции животного происхождения;

0,4 балла – 14-16 % NaCl в р-ре и 3 % посол для продукции животного происхождения;

0,2 балла – до 5 % NaCl в р-ре;

0,1 балла – тёплый посол;

0,2 балла – холодный посол;

Для копчёной продукции:

0,3 балла – холодное копчение;

6 баллов – продукция животного происхождения (внутренняя передача с сырьём – зооантропонозы);

4 балла – продукция животного происхождения (поверхностное обсеменение);

+ дополнительные баллы:

0,4 балла – замороженное мясо, рыба и морепродукты, свежее охлаждённое молоко, сырые яйца;

0,8 балла – сырое мясо, кислое молоко, замороженный желток;

1 балл – мясная, молочная, рыбная продукция (в т. ч. строганина), яичный порошок;

3 балла – продукция растительного происхождения (поверхностное обсеменение);

+ дополнительные баллы:

2 балла – специи и сушёные приправы;

2 балла – кондитерские и хлебобулочные изделия;

1 балл – механические переносчики → готовые блюда.

3) Возможность размножения в продуктах питания (Впр):

2 балла – могут размножаться в продуктах питания;

3 балла – вырабатывают токсины в консервированной и маринованной продукции.

В случаях, когда не указаны сроки или особенности расчёт ведётся по минимальному показателю.

Уровень сохраняемости в продуктах питания характеризуется по следующей шкале:

до 1 балла – очень низкая сохраняемость;

от 1 до 3 баллов – низкая сохраняемость;

от 3 до 6 баллов – средняя сохраняемость;

от 6 до 10 баллов – высокая сохраняемость;

выше 10 баллов – очень высокая сохраняемость.

Проведённые исследования показывают, что среди представленных факторов биологического риска 47,22 % имеют очень низкую сохраняемость в продуктах питания, 11,11 % – низкую сохраняемость в продуктах питания, 19,44 % – среднюю, 16,67 % – высокую, 5,56 % – очень высокую.

Выводы и предложения. Приведённые сведения о возможном биологическом риске использования той или иной продукции, о нормативных требованиях должны быть доступными не только специалистам пищевой отрасли, но и всем потребителям. В условиях рыночной экономики предпочтение, отдаваемое безопасной продукции, может послужить серьёзным экономическим стимулом ее производства. Таким образом, обеспечение структуры, безопасности и качества питания является важнейшей стратегической задачей государства на современном этапе развития РФ [6].

Создание системы биологической безопасности, основанной на выявлении критических контрольных точек, разработка аппаратуры для экспресс диагностики, обработка и передача данных об эпидемической и эпизоотической обстановке с учетом рисков, проведение эффективной профилактики дезинфекции, дезинсекции, дезактивации, а также создание системы мониторинга биологической безопасности на всех этапах производственной цепи будет служить основным критерием получения биологически безопасных продуктов питания.

Список литературы

1. Глобализация и распространение инфекционных заболеваний / Брико Н.И., Покровский В.И., Малышева Н.А. // Прикладная микробиология. - Издательский дом "ВЕЛТ", Москва, 2015. - № 1(4), Т.2. - С.20-28.
2. Зыкин, Л.Ф. Современные методы в ветеринарной микробиологии / Л.Ф. Зыкин, З.Ю. Хапцев, Т.В. Спирихина. - М.: КолосС, 2011. - 109 с.
3. Кострова Ю.Б. Ресурсы продовольственного рынка Рязанской области и управление рисками в производстве продуктов питания. / Ю.Б. Кострова, А.Б. Мартынушкин // Вестник РГАТУ им.

П.А. Костычева. №1, 2015.– Издательский центр РГАТУ. - С.98-104.

4. Ляшук, Ю.О. Управление качеством пищевых продуктов на основе системы ХАССП / Ю.О. Ляшук // Сборник научных трудов преподавателей и аспирантов Рязанского государственного агро-технологического университета имени П.А. Костычева : материалы научно-практической конференции 2012 г. «Инновационные направления и методы реализации научных исследований в АПК». – Рязань : РГАТУ, 2012. – С. 163-168.

5. Особенности возникновения рискованных ситуаций в деятельности предприятий АПК / Ю.О. Ляшук, И.А. Судницын // Материалы студенческой научно-практической конференции «Проблемы регионального социально-экономического развития: тенденции и перспективы», 25 апреля 2017 года – Рязань, изд-во: Рязанский государственный агро-технологический университет им. П.А. Костычева, 2017 – С. 526-532.

6. Шибаршина О.Ю. К вопросу об устойчивом развитии социально-значимых рынков в Рязанской области. / О.Ю. Шибаршина. // Устойчивое развитие социально-экономических систем: наука и практика материалы III международной научно-практической конференции. – М.: 2016. - С. 717-725.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Васильєва А. М.

аспірантка,

Бердянський державний педагогічний університет

Vasileva A. M.

postgraduate student, the Faculty of Literature

Berdyansk State Pedagogical University

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕМИ БЕЗУМСТВА В ДРАМІ «БЕРТРАМ, АБО ЗАМОК СЕНТ-АЛЬДОБРАНДА» Ч. Р. МЕТЬЮРІНА ТА ТВОРІ «ВДОВА ШОТЛАНДСЬКОГО ГОРЦЯ» В. СКОТТА

INTERPRETATION OF THE THEME OF MADNESS IN «BERTRAM, OR THE CASTLE OF ST. ALDOBRAND» OF CH. R. MATURINE AND «THE HIGHLAND WIDOW» OF W. SCOTT

Анотація: простежується своєрідність інтерпретації теми безумства у драмі «Бертрам, або замок Сент-Альдобранда» Ч. Р. Метьюріна та творі «Вдова шотландського горця» В. Скотта. Проаналізовано загальні мотиви поведінки героїв, внутрішні переживання та конфлікти, покладені в основу творів. Розглянуто особливості зображення внутрішнього світу героїв у співвіднесенні з готичною та романтичною традицією. Підтверджено зображення безумства як процесу руйнування психіки у Бертрама та як наслідку душевного потрясіння у Імогени та Елспет.

Ключові слова: безумство, помста, мотив, мономанія, душевне потрясіння, хаос.

Summary: interpretation of the theme of madness in «Bertram, or the Castle of St. Aldobrand» of Ch. R. Maturine and «The Highland Widow» of W. Scott is characterized. The common motives of the main characters, their internal feelings and conflicts underlying the plays have been described. The peculiarities of portraying the inner world of the characters have been studied in order to correlate them with the gothic and romantic literary tradition. Madness in these works is characterized as a process of disorder of psyche of Bertram and as a result of heartfelt shock of Imogena and Elspet.

Key words: madness, revenge, motive, monomania, heartfelt shock, chaos.

Тема безумства – одна з центральних тем у світовій літературі, яка в усі часи приваблювала до себе інтерес оскільки є постійним і необхідним фактором літературного процесу. Для письменників Великобританії часів 1790 – 1810-х рр. тема безумства була актуальною. Це пов'язано з історичною ситуацією, що склалася. Так, король Георг III страждав на психічне захворювання, із-за чого у 1811 році було встановлено регентство. Події Великої Французької революції, проголошення Наполеона імператором, війни з ним призвели до неприйняття англійським суспільством нових порядків.

Протистояння старих аристократичних порядків і нових революційних буржуазних віянь породжує основний конфлікт творів, що розгортається навколо зіткнення двох фігур, які стають втіленням двох протидіючих позицій. Саме протистояння звичному порядку речей і відмова від вікових традицій породжують у творах теми безумства та помсти. Яскравими прикладами таких творів є «Бертрам, або замок Сент-Альдобранда» Ч. Р. Метьюріна, «Вдова шотландського горця» В. Скотта.

Метою статті є дослідження теми безумства та помсти.

Об'єктом дослідження є готична драма «Бертрам, або замок Сент Альдобранда» («Bertram, or the Castle of St. Aldobrand») Ч. Р. Метьюріна та «Вдова шотландського горця» («The Highland Widow») В. Скотта.

Предметом дослідження є тема безумства у творах.

Тема безумства та помсти в компаративному аспекті на матеріалі творів «Бертрам, або замок Сент-Альдобранда» Ч. Р. Метьюріна, «Вдова шотландського горця» В. Скотта не була об'єктом спеціального аналізу, однак порушувалася в багатьох роботах у зв'язку з різними проблемами. Психологічний аспект творів залишився за межами серйозної уваги дослідників.

Б. Еванс у книзі «Готична драма від Уолпола до Шеллі» (1947) виокремив головні теми, мотиви, систему образів у драмі Ч. Р. Метьюріна. Важливим є аналіз С. Т. Колріджа у «Biographia Literaria» [9, с. 213]. На його думку, драма «демонструє хаос, повалення природного порядку речей і відсутність морального підтексту, зближуючись з яacobinською трагедією» [9, с. 225]. Це повалення природного порядку й атмосфера хаосу пов'язані з процесом перетворення героя з людини у демоноподібну істоту, що у свою чергу дозволяє асоціювати драму з «madmen's dreams» («баченням божевільного») [9, с. 214]. С. Ю. Будехін у статті стверджує, що головне драматичне напруження створюється в «Бертрамі» завдяки зверненню до двох характерних мотивів англійської ренесансної трагедії – мотивам помсти та безумства. С. Будехін вважає, що мотив безумства виражається у безпосередньому безумстві героя, у буянні стихій, надзвичайних пристрастей і страхів [1, с. 103].

Роману В. Скотта приділено недостатньо уваги. Важливими є роботи G. Tulloch «Imagery in The Highland Widow» (Studies in Scottish Literature, 1986, vol.21, 147 – 157), Sharon Anne Ragaz «A living

death: The madwoman in the novels of Walter Scott» (PhD 2001 Graduate department of English of Toronto, National Library of Canada), R. A. Houston «Madness and Society in Eighteenth-Century Scotland» (Oxford: Clarendon P, 2000), Philip W. Martin «Mad Woman in Romantic Writing» (Sussex: Harvester. 1987), Helen Small «Love's Madness: Medicine, the Novel, and female Insanity 1800 – 1865» (Oxford: Clarendon, 1996).

Ч. Р. Метьюрін і В. Скотт звернули увагу на вплив соціально-економічних відносин на психологію різних соціальних груп, показавши дві філософії життя, два різні ставлення до економічних основ добробуту, до військової доблесті, до честі. Акцент у творі В. Скотта робиться на контрасті між ностальгічною тугою про героїчний і романтичний минулий час і необхідністю прийняття впливу Англії на майбутнє Шотландії. Конфлікт між національними особливостями – причина трагедії. Протистояння звичному порядку речей і відмова від традицій породжують у творах тему безумства.

В. Скотт висловив думку про відносну рідкість безумства в жінок, а роман локалізує цю проблему в безумній. Його безумна є продуктом виняткових історичних подій, зіткнень, пов'язаних із катаклізмами між конкуруючими віруваннями, культурою, цінностями, зображеними в романі. Розумовий стан героїні може бути продуктом деструктивних способів мислення. У творі «Удова шотландського горця» безумство зображене як наслідок душевного потрясіння та покарання за скоєний проти власної совісті злочин.

Автор у розумінні безумства використовує той історичний факт, що з'явилися дві протилежні тенденції: десакралізація безумства, що почалася вже в епоху Просвітництва у зв'язку з розвитком психіатрії, і сакралізація творчого безумства як найвищої форми мудрості та свободи в літературі романтизму. Слід зазначити, що для літератури романтизму властива змістовна багатозначність безумства [13, с. 66]. У культурній свідомості романтичної епохи актуалізується поняття межі між «своїм» і «чужим» не стільки у територіальному значенні як кордонів між географічними регіонами, а, перш за все, у переносному значенні, наприклад, між соціальними сферами, нормою і антинормою, раціональним та ірраціональним [2, с. 44].

Безумство розуміється як переміщення героя із реального, земного світу до світу ірреального, недоступного раціональному розумінню. На думку О. О. Іоскевич, це означало актуалізацію міфопоетичної та фольклорної традиції. Використовуючи міфологічні та фольклорні образи, теми, сюжети, романтик інтерпретує їх по-новому. Витоки теми безумства кореняться у прадавніх міфологічних уявленнях людини про світобудову, про життя, смерть, світло, темряву, мудрість і дурість [2, с. 45]. У прадавній міфології різних народів безумство тлумачиться як «метафора смерті», «тимчасове зникнення світла» [7, с. 129] й означає перехід людини зі світу живих до світу мертвих. У давньогрецькій міфології безумний – це «людина темна», а незнання асоціювалося зі смертю [7, с. 130].

Міфопоетична традиція має місце у творі «Вдова шотландського горця» у вигляді образів жінки, духа й інших. Ці образи набувають знакових для теми безумства мотивів. Таким є образ чоловіка (дух Мак-Тевіша Мхора, який здався недоброю ознакою), що був одягнений на старий лад, озброєний, у строкатому тартані й білій кокарді – «фатальний знак, суворо заборонений у Шотландії... Захожий був високий на зріст, ... обриси його фігури були розпливчасті, здавався ще вищим, а спосіб, яким він переміщався, – він не йшов, а скоріше ковзав, – викликав марновірні, лякливі здогадки про таємничу природу свого існування» [6, с. 21]. У горців існувало повір'я, що надприродним істотам, які іноді з'являються перед людиною, не можна докучати, намагаючись розпочати з ними діалог, але не можна й уникати їх присутності, а треба завжди давати їм можливість самостійно вирішувати: чи будуть вони приховувати чи, навпаки, відкриють свої таємниці, користуючись владою, що їм дана, або ж милістю, що на них покладена [13, с. 67]. Варто додати, що дух Мак-Тевіша Мхора нагадує, за своїм призначенням, образ Аристарха Фалелеїча Мурликіна (з новели А. Погорельського «Лафертовська маковниця», нареченого Марії, якого не можна з упевненістю назвати людиною. Він невеликого зросту у зеленому сюртуку, «дивним чином повертав головою і зворушливо поглядав», «встав, плавно виступаючи», «з приємністю вигинав круглу свою спину» [4, с. 52]).

Інший образ, який вводить автор, – це образ головної героїні Елспет, яку вважали безумною, відомою «проклятою», «прагнучою крові», «папісткою, навіть байдужою до релігії взагалі та прихильницею лише деяких забобонів», яка «приятелювала з ворогом роду людського» [6, с. 31].

Прикметою інфернального світу у творі є незрозуміла мова, нерозбірливі крики «бабусі» Елспет: «Вона піднялася на пагорб, простягла руки до яскравого місяця, немов закликаючи небо й землю до відповідальності за свої нещастя, і почала нестямно волати, немов орлиця, з гнізда якої викрали єдине пташеня» [6, с. 32]. «Нещасна жінка, яку обійняла безсила, невгамовна лють, подібно до Сивілли (в стародавньому Римі жінка-віщунка), простягла руки до небес: вона безуважно вивергала найстрашніші прокльони» [6, с. 36]. Її «очі, що дико виблискували з-під очіпка, надавали різючої схожості з духом полонини» [6, с. 35]. Елспет нагадує Бертю, героїню роману «Джен Ейр», яка у своєму безумстві, знаходячись на даху палаючого будинку, простягає руки до неба.

Так, зі сторінок роману ми бачимо, що прийшли зміни, але героїня Елспет, удова горця, не змінюється і не сприймає ці зміни. Її непридатність відмовитися від давніх мрій, бажання помститися викликали не тільки смерть сина, а й її власне страждання. Не прийнявши новий світ, вона залишається сам на сам із своїм горем.

Елспет втратила чоловіка, солдати вбили його на її очах. З того часу вона жила у злиднях і самотужки виховувала сина, мріяла колись відновити свою честь і минуле становище, «помститися за

смерть чоловіка» та покладала всі надії на сина Хеміша. Однак, коли він не виправдав її сподівань, мати зробила фатальну помилку, яка й призвела до смерті сина. Причиною її вчинку, на нашу думку, і є безумство. Підтвердження її хвороби знаходимо в її поведінці, мові: «безрозсудні нападки», «нестримано виказує своє незадоволення», «осипає градом прокльонів», «перебуває під владою безсильної несамоовитості», «вона послабшала, хоча пекуча туга не давала їй цього відчуття», «вона сиділа біля свого порогу, гойдаючись із боку в бік», «розсудливість була не властива Елспет» [6]. Хеміш каже: «Ви живете у державі батьків наших, ніби вони живі. Ви ходите як уві сні, навколо вас – примари тих, хто давно перебуває серед померлих» [6, с. 17]. Крім того, її вважали відьмою, боялись її прокльонів і жаліли, що «стару відьму не спалили живцем у той день, коли вбили її чоловіка» [6, с. 10].

Після скоєння помилки вона, ніби примара, бродила в лісі. «Розмовляючи сама з собою, багато годин підряд кидалася вона, не уникаючи найнебезпечніших шляхів, якими мчала не оглядаючись. Але саме мужність, відчаєм породжена, врятувала їй життя, бо самогубство було нечастим явищем у Шотландії» [6, с. 27].

Доналд Мак-Ліш, один з героїв твору, зазначає, що жінка «була налякана, без вдачі» («she has been a fearful bad woman» [6, с. 52]). Коли Місис Беліол переплутала та назвала Елспет «mad woman» (безумною), Доналд розповідає історію Елспет і та з нерішучістю каже: «No – she is not mad» (ні, вона не безумна), бо її випадок не є безумним. Та потім сам стверджує, що вона є небезпечною для людини, суспільства, а місце її знаходження – «місце розташування потенційної інфекції, зона вигнання, від якої суспільство повинне ізолювати себе» («a site of potential infection, the zone of the outcast from which society must insulate itself») [6, с. 53]. Варто зазначити, що всі симптоми вказують на безумство Елспет: гордіня; життя вчорашнім днем і заради повернення минулого шанованого становища в суспільстві, заради помсти (мономанія); фатальна материнська любов до сина, на якого вона покладала всі надії; меланхолійний стан; стан на межі самогубства, галюцинації.

На нашу думку, героїня увесь час стикається з сигналами загрози, небезпеки (постійний страх за сина, загроза бути відкинutoю), переживання (за Хеміша, за майбутнє), образи (з боку сусідів), втрати (чоловіка, сина), горя, приниження. Слід зауважити, що усвідомлена загроза викликає страх, а страх – це афект, який супроводжується фізичними змінами в організмі, складним комплексом м'язової напруженості та збудження нервової системи. Як наслідок, виникають зміни в поведінці, фізичні та психологічні реакції. Із психологічних спостерігаємо смуток, постійне відчуття загрози, апатії, самотності, безнадії. У поведінці ж найбільш характерними є уникнення соціальних контактів і дистанціювання [8, с. 43]. Під постійною дією стресорів, повторюваністю загрозливої ситуації та страху розлучитися із сином, логічним розв'инчанням стає божевілля героїні.

Наприкінці твору Елспет зникає, що здається логічним завершенням для того, хто в житті відрікся від людського спілкування та його можливих розрад. Автор висловлює думку, що героїня зробила, як роблять тварини, відступаючи до якоїсь віддаленої печери, щоб дочекатися смерті.

Героїня є нагадуванням національного політичного конфлікту. Її поведінку можна оцінювати в медичному й моральному плані.

Отже, безумство представлене не тільки як психічне захворювання, а й як відсутність норми в розвитку світу та в житті людини. Безумство у творі є результатом фатальної любові матері до сина, наслідком розчарування становищем у суспільстві та переходом сина на бік «противників». Утрата розуму Елспет відбувається від горя, коли задля задоволення своєї мрії вона робить фатальну помилку. Безумство також було викликане муками совісті.

Шляхом опису психічного стану жіночого персонажа, автор упритул підійшов до трансформації жіночої свідомості, розкрив підсвідомі заплутані галюцинації та невизначені ідеї, описав обставини та душевний стан марення, детально змалював психологічний потік свідомості жінки, яка страждає на психічний розлад і самоізолюється від суспільства.

Як і В. Скотт, Ч. Р. Метьюрін у драмі «Бертрам, або замок Сент-Альдобранда», звертається до теми безумства та помсти. Письменники розробляли тему повалення порядку як шляху в безодню хаосу, розрухи [1]. Протистояння звичному порядку речей і відмова від традицій породжують у творах тему безумства.

Головний герой «Бертрама», граф Бертрам, керується особистими амбіціями, бажаннями, правом сильної особистості. Він протистоїть усталеним порядкам суспільства, має риси романтичного та байронічного героя. Його не хвилюють наслідки боротьби і жорстокості, яку він сіє, він готовий переступати закон, мораль, якщо того вимагають його бажання, амбіції. Боротьба засліплює його, прирікає на безумство та призводить до катастрофи.

Герой з першого погляду вражає своєю надприродною силою, що здатна здолати навіть зловісну бурю. Кожна його поява привносить ауру незбагненої сили, загадковості, що наштавхує на думку про зв'язок з інфернальними силами. Він складає свої задуми помсти, які виражаються у його мові, виразі обличчя.

Бертрам був колись вигнаний із Сицилії (вступив у любовний зв'язок із дівчиною Імогеною, яка нижче за ієрархією), втратив майно, щастя, надію на порятунок і був змушений поневірятися по світу. Все це відбулося з героєм з волі Альдобранда, який уособлював собою старі аристократичні порядки та дотримувався традицій і звичаїв, які повинні переважати над волею і вибором особистості. Бертрам, після вигнання, приєднується до бандитів. Духовне неприйняття основ аристократичного світопорядку у героя трансформується у відкрити ворожість і набуває кривавого характеру [1, с. 107]. Бертрам, керуючись люттю, гнівом до своїх кривдників, залишає навколо себе страждання.

За волею долі, герой рятується з потопаючого корабля і потрапляє до монастиря на Сицилії, що знаходиться поряд із замком Альдобранда. Дізнавшись про своє місце знаходження, він хоче кинути зі скелі в море, але колишня диявольська ненависть спалахує в ньому знову, і він вирішує помститися, бо не в силах протистояти своїй люті [1, с. 104].

У монастирі він зустрічає колишню кохану Імогену, яка нині є дружиною Альдобранда. Проблема їх взаємовідносин має глибокий соціально-історичний підтекст. Їй доводиться вийти заміж за Альдобранда проти волі (виконує обов'язок перед збанкрутілим батьком). Їх мезальянс розглядається як акт володіння і заступництва представника вищого стану над дівчиною нижчого та її сім'єю. Тому їхній нерівний шлюб не суперечить закону і порядку аристократичного суспільства.

Виконуючи свій обов'язок, Імогена відчуває себе нещасливою, однак виконує свою функцію – дотримується приписів патріархального укладу. Вона віддає перевагу тиші й усамітненню. Вона знаходиться фізично всередині того суспільства, яке уособлює собою її чоловік, однак ментально та духовно вона йому не належить.

Слід додати, що у драмі відбувається еволюція теми помсти. На зміну особистої помсти, що займала центральне місце в поетиці кривавої трагедії, у драмі відбувається помста особистості усьому традиційному аристократичному суспільству [1, с. 108]. Ця помста виражається у ненависті та протистоянні Бертрама Альдобранду як представнику цього суспільства.

Непоко́ру, самотність, протистояння суспільству, його вибір жити серед грабіжників зближує героя з героєм байронічного типу (подібно Конраду з поеми Байрона «Корсар» для героя характерні глибока емоційна прив'язаність до колишньої нареченої, непохитність, сила волі, байдужість до того, що про нього подумують). Він не кається у скоєному злочині, його біль сидить глибше, ніж зможе дістати сокира ката.

Ставши на шлях помсти, Бертрам прирікає себе на страждання, божевільну лють, загибель. Імогена піддається почуттям, які розривають її між Бертрамом і боргом перед сім'єю. Такий стан призводить її до трагічних наслідків: переживає загибель чоловіка, смерть сина, втрату розуму. Вона тікає до печери в лісі. Усе те, що пов'язувало її зі світом, знищено. Вона більше не належить «старому» суспільству, а для переходу в новий світопорядок у неї не має сил. Імогена духовно спустошена, пасивна, а її спроби перейти до «світу Бертрама», де в неї був би шанс здійснити свої потреби й бажання, приречені на провал. Втрапивши все, життєві орієнтири, героїня втрачає розум. Вона блукає в темряві та вмирає в обіймах Бертрама, який шов на покарання за вбивство.

Після загибелі коханої, Бертрам вбиває себе. Суїцид героя можна пояснити як акт відчаю людини, яка присвятила життя помсті та втратила все. Такий драматичний фінал можна пояснити також з позиції романтизму. У такому випадку суїцид героя

– триумф духу вільної особистості над гнітючим його суспільством («Ні! Як злочинець не помру я! Нехай во́на клинок на волю випустить дух во́на!» [12]).

Неприйняття законів і традицій суспільства, розрив з ним породжує хаос, безумство, атмосферу напруження, стає причиною трагічних подій у творах, а для героїв обертається катастрофою. Протистояння суспільству породжує біль і хаос, які пов'язані з насильством і безумством.

Елспет та Імогена переживають самотність, тугу та страшний біль утрати, душевне потрясіння, що призводить до безумства та смерті. Безумство зображене як процес руйнування психіки у Бертрама та Елспет, як наслідок душевного потрясіння у Імогені. Письменники в зображенні безумства героїв констатують їх дивну поведінку. Ці сковані путами божевілья жіночі персонажі є реальними віддзеркаленнями тисячолітніх умов існування жінки. Глибокий психологізм героїв, їхній складний емоційний стан, повний протиріч і боротьби з самими собою, – прийом відображення неоднозначності, відносності та хаотичності як зовнішнього світу, так і людини у ньому. Все це є характерним для романтичного сприйняття світу, де все переплутано – добро та зло, боротьба яких призводить до трагічного фіналу.

Тема безумства є актуальною для літератури 20-х рр. XIX століття. Глобальність даної теми окреслюється досить широким спектром наукових досліджень і вимагає більш детального дослідження.

Список літератури:

1. Будехин С.Ю. Мотивы мести и безумия в готической драме Ч.Р. Метьюрина «Бертрам» // Вестник РУДН. Серия: Литературоведение. Журналистика, 2016. № 4, с. 101 – 111.
2. Иоскевич О. А. Тема безумия в русской литературе первой половины XIX века. Мифопоэтический аспект / О. А. Иоскевич // Вестник ГрДУ імя Янки Купали. Сер. 3. Філологія. Педагогіка. – 2007. – № 7. – С. 44 – 50.
3. Платон. Федр / Платон // Собр.Соч. в 3 т. – М. : 1970. – Т. 2. – 350 с.
4. Погорельский А. Двойник, или мои вечера в Малороссии / [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://az.lib.ru/p-pogorel'skij_a/text_0010.shtml
5. Разумовская О.В. Понятие о готическом и неготическом стиле в контексте истории литературы // Вестник РУДН. Серия: Литературоведение. Журналистика. 2014. № 4.
6. Скотт В. Вдова шотландского горца / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.ru/PRIKL/Scott/vdova-gorza.txt>.
7. Фрейденберг О. М. Поэтика сюжета и жанра / О. М. Фрейденберг. – М. : Лабиринт, 1997. – 448 с.
8. Шевченко О. Т. Психологія кризових станів / Олександра Теодорівна Шевченко. – К. : Здоров'я. – 2005. – 119 с.
9. Coleridge Samuel Taylor. Biographia Literaria. Ed. By J.Engell, W. Jackson Bate. 1983. 2 vols.

10. Donohue J.W. Dramatic character in the English Romantic Age. Princeton, 2015, 448 p.
11. Evans B. Gothic Drama from Walpole to Shelly. University of California Press, 1947.
12. Maturin Ch. R. Bertram, or The Castle of St. Aldobrand. N.Y., 1847, 60 p.

13. 324. Vasileva A. Diskurs of madness in the literature of Russia and Great Britain of the 20th of XIX century / A. Vasileva // The Fourth European Conference on Languages, Literature and Linguistics. Proceedings of the Conference (November 25, 2014). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2014. – P. 55 – 70.

Vovk I.L.

*assistant of the department of foreign languages,
Zaporozhye State Medical University*

Вовк Ирина Леонидовна

*ассистент кафедры иностранных языков,
Запорожский государственный медицинский университет*

ANTHONYMICITY OF COLOR FIELDS "BLACK / SCHWARZ" AND "WHITE / WEISS" IN MODERN GERMAN POLITICAL DISCOURSE

АНТОНИМИЧНОСТЬ ЦВЕТОВЫХ ПОЛЕЙ «ЧЕРНЫЙ/SCHWARZ» И «БЕЛЫЙ/WEISS» В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Summary. The article compares the "black / schwarz" and "white / weiss" color fields in modern German political discourse. The research was carried out on the basis of the political articles of the magazines "Focus", "Spiegel" (2011-2015). The following methods were used in the article: a descriptive method, a method of contextual analysis, a quantitative analysis.

Key words: color identification, semantics, semantic component, color field.

Аннотация. В статье проведен сопоставительный анализ цветовых полей «черный/schwarz» и «белый/weiss» в современном немецком политическом дискурсе. Исследование выполнено на материале политических статей журналов „Focus”, „Spiegel” (2011-2015). В статье применялись следующие методы: описательный метод, метод контекстуального анализа, количественный анализ.

Ключевые слова: цветообозначение, семантика, семантический компонент, цветовое поле.

В настоящее время изучение цвета является весьма актуальным. В области психолингвистики проводится большое количество исследований восприятия и воздействия цвета. Фундаментальным исследованиям лексем-цветообозначений посвящены следующие работы И.А. Гольмана, Д.С. Добробабенко, Л.Ю. Гермогеновой, А.В. Литвиновой, Э.Е. Старобинского [1,2,5,7]. Результаты этих исследований показали, что ассоциация с каким-либо предметом по цвету вызывает у носителей языка определенную оценку - положительную или отрицательную, которая, непосредственно или опосредованно, связана с отношением к самим объектам действительности.

Особый интерес вызывают имена прилагательные, называющие основные спектральные цвета: белый, черный, красный, зеленый и т.д. Тематические группы цветовых слов отличает эмоциональная однотонность и семантическая однозначность. Е.В.Рахилина считает, что «семантическое определение цветовых прилагательных можно осуществить только отдельно от каждого языка» [6, 170].

Целью статьи является сравнительный семантический анализ цветовых полей «черный/schwarz» и «белый/weiss» и их особенности функционирования в современном немецком политическом дискурсе.

Исходя из цели, можно сформулировать следующие **задачи**:

1) рассмотреть различные подходы к изучению лексики цветообозначения;

2) определить стилистическую роль лексем, имеющих в своем составе компонент «черный/schwarz» и «белый/weiss» в немецком политическом дискурсе.

Объектом исследования являются лексемы, имеющие в своем составе компонент «черный» и «белый». **Предметом** статьи являются функциональные особенности лексико-семантической организации цветовых полей «черный/schwarz» и «белый/weiss» в немецком политическом дискурсе.

В работе применялись следующие **методы**: описательный, метод контекстуального анализа, семантическое описание и количественный анализ.

В политическом дискурсе был выявлен целый ряд лексем-цветообозначений. Очевидным является тот факт, что использование цвета в таких сферах, как политика, очень распространено и зачастую является средством оценки партий, движений и направлений.

Во всем мире политические партии ассоциируют себя с различными цветами, главным образом, с целью выделяться на выборах. Основные партии в Германии также характеризуются определенным цветом, то есть название партии в средствах массовой информации может быть заменено прилагательным с цветовым значением. Они активно используются в газетных статьях, на телевидении, особенно в период предвыборных кампаний.

Целью нашего исследования является сравнительный анализ цветовых полей «черный/schwarz» и «белый/weiss» в немецком политическом дискурсе. По нашему мнению, эти ахроматические

цвета являются весьма частотными.

Прилагательное *schwarz* употребляется в первую очередь в своем основном номинативном значении - передает цветовое качество наиболее сходного с цветом угля и может означать "темный", то есть отличающийся темнотой окраски, интенсивностью, насыщенностью цвета, например, передавать цвет кожи, одежды, обуви: *schwarze Striche, schwarzer Schatten, Schwarzer Scheriff, schwarzer Präsident* (Barack Obama).

„Franz Müntenfering hat eine schwarze Aktentasche dabei, als käme er beruflich von irgendwoher oder müsse noch irgendwohin“ [Spiegel, 2011, с.61].

Подобную коннотацию также можно встретить в следующих словосочетаниях: *schwarze Anzüge, schwarzer Pullover, Schwarzbrot, schwarzes T-Shirt, schwarzer Vollbart, schwarze Taschen* [Spiegel, Focus 2011-2012].

Прилагательное *schwarz* выступает в значении не только "темный", но и "грязный". Но также и это значение не является основным номинативным значением *schwarz* в современном немецком языке, а выступает в качестве одной из особенностей в семантической структуре прилагательного.

В результате способности человека мыслить абстрактно и обобщенно, значение "грязный, запачканный" превращается далее в "нечистоплотный в моральном отношении".

В дальнейшем семантическая структура прилагательного *schwarz* расширяется, и упоминание о нечестности, непорядочности вызывает ассоциацию с противозаконными, преступными действиями. В качестве примера можно привести название палестинской террористической организации «Schwarzer September».

„An einem Tag im Mai 1971 fasste sich Safadi ein Herz, trat an Issas und Tonys Tisch und bat darum, beim schwarzen September mitmachen zu dürfen“ [Spiegel, 2012, с.21].

Благодаря этим постоянным ассоциациям, развиваются следующий семантический компонент - "противозаконный" и "вызывающий подозрение". Это можно увидеть также на примере словосочетания «черный рынок» - *Schwarzmarkt* - социальный институт теневой экономики, существующий вне правовой системы общества, и в котором отсутствует прямое государственное регулирование и государственное налогообложение:

„Bis zu 100000 US-Dollar erzielt ein Tiger auf dem Schwarzmarkt“ [Focus, 2012, с.34].

„In grossem Umfang soll ein Heranwachsender auf dem Schwarzmarkt Daten von T-Online-Kunden angekauft und an Komplizen weitgegangen haben“ [Spiegel, 2011, с. 28].

Также одним из значений цветового поля «черный/schwarz» является «траур». Именно поэтому данное цветообозначение в большинстве языков выступает символом смерти, печали. А устойчивые языковые символы часто обладают значительной словообразовательной потенцией. Это означает, что они способны выступать в деривационных процессах в качестве исходных единиц. Мы со-

гласны с Е.С.Кубряковой, которая понимает деривацию в широком смысле слова и определяет ее как "процесс образования в языке любого вторичного знака, который может быть объяснен с помощью единицы, принятой за исходную, или выведен из нее путем применения определенных правил" [3, 64]. Таким образом, под деривацией подразумевается не только процесс образования нового слова, но и придание слову новой семантики.

Далее символическое значение лексемы с цветообозначением «черной/schwarz» развивается в сторону "несчастливый, плохой, печальный": *schwarze Stunde, schwarzer September, schwarzer Montag*.

„So führte der legendäre Aktienkollaps im Oktober 1987 („Schwarzer Montag“) mit Tagesverlusten als 20% beim US-Index Dow Jones zu so gut wie keinen Einbrüchen bei Produktion oder Konsum“ [Focus, 2011, с.10].

В статье речь идет о так называемом «черном понедельник» 19 октября 1987 года, дне, который ознаменовался самым большим падением биржевого индекса Dow Jones Industrial в истории.

В немецкой политике черный цвет обозначает принадлежность к партии CDU (ХДС: Христианско-демократический союз) и исторически происходит от черного одеяния священников:

„Es ist der 60. Geburtstag der hessischen CDU, der großen, **schwarzen**, mächtigen Dregger-Kanther-Koch-CDU“ [Spiegel, 2011, с.45].

Словосочетания *schwarz-gelb* обозначают коалицию между христианскими демократами (ХДС или ХСС) и СДП (Свободная Демократическая Партия Германии), имеющим желтый цвет.

„Die Lage ist verfahren, weil die schwarz-gelbe Koalition auch intern noch keinen Kompromiss gefunden hat“ [Spiegel, 2011, с.83].

„Hat Schwarz-Gelb, wenn es im Bundestag zur Abstimmung kommt, überhaupt noch eine Mehrheit?“ [Focus, 2011, с. 46].

Соперничающие партии СДПГ (Социал-Демократическая Партия Германии) и ХДС/ХСС называют в средствах массовой информации «черно-красной коалицией»:

„Die schwarz-roten Koalitionäre dagegen wollten mit solchen Verfahren erst bei ausgewählten „Pilotprojekten“ beginnen“ [Spiegel, 2013, с.67].

Один из цветов германской национальной символики - немецкого национального флага *Schwarz-Rot-Gold* также часто упоминается в немецком политическом дискурсе.

„Wenn es uns gelingt Schwarz-Rot-Gold zum Markenzeichen der Union zu machen, wäre es ein grosser politischer Erfolg“ [Spiegel, 2011, с. 34].

„Ich stehe zu Schwarz-Rot-Gold“ – sagt der Minister“ [Spiegel, 2011, с. 36].

Статья „Der schwarz-rot-goldene Minister“ [Spiegel, 2011, с. 37] освещает деятельность Министра Внутренних Дел Германии Ханса-Петера Фридриха.

В отличие от прилагательного *schwarz*, *weiss* - это символ света, чистоты и истины, используется

в первую очередь с наименованиями светлых предметов или предметов светлее обычных. Большей частью значение этого ахроматического цвета используется в политическом дискурсе в своем первом номинативном значении:

„Sie trugen weisse Hemden und dunkle Krawatten und hielten sich an den Händen“ [Spiegel 2012, с. 95].

„Das weisse Art-deco-Gebäude bröckelt unauffällig vor sich hin“ [Spiegel 2011, с. 93].

„Ein Mann im weissen Anzug steht auf der Bühne eines Theaters“ [Spiegel 2012, с. 126].

Лексема с компонентом «weiss» также используется для обозначения светлого цвета кожи, в отличие темного цвета кожи афроамериканцев:

„Er ist der einzige weisse Läufer, der in Olympiastadion schaffen kann“ [Spiegel 2012, с. 94].

„Larry Bird, der die weissen Fans im Heartland Amerikas anspricht, der aber auch von den Schwarzen akzeptiert wird, der auch als Weisses Thema in den schwarzen Friseursalons“ des Landes werden könnte“ [Spiegel 2011, с. 141].

В отличие от прилагательного „schwarz“ (Schwarzmarkt – черный рынок), «weiß» подчеркивает нечто официальное, разрешенное законом – die Weißgeldstrategie (стратегия официальной зарплаты).

„In der Schweiz läuft das unter dem Sammelbegriff “Weissgeldstrategie“ [Spiegel 2012, с. 69].

В метонимическом значении употребляется словосочетание „das Weiße Haus“ (Белый Дом), называя администрацию президента США.

„Der Präsident vergass bislang fast 200 hochrangige Regierungsgäste an Personen, die viel Geld für seinen Kampf ums Weiße Haus gesammelt hatten“ [Spiegel 2011, с. 83].

Прилагательные «weiss» и «schwarz» употребляются в фразеологическом сочетании „Schwarz auf Weiss“, которое подчеркивает совершенно определенный, без всякой двусмысленности, факт:

„Schwarz auf Weiss hat sie geschrieben: „Wir sind nicht kauflich“ [Focus, 2012, с. 48].

Наконец, наименее часто прилагательное weiss употребляется как компонент метафорического выражения „Weisse Elefanten“ в значение большого, внушительного, но бесполезного приобретения:

„Wenn angelsächsische Fachleute heute von „Weissen Elefanten“ sprechen, meinen sie eine Anschaffung, die viel kostet und wenig nutzt“ [Focus, 2012, с. 60].

По результатам анализа можно сделать вывод, что лексемы со значением «черный цвет» в большинстве случаев (40%) употребляются в функции вторичной номинации – «цвета» политических партий, менее употребимы в функции первичной номинации – цвет кожи, одежды, предметов (30%), и наименьшее процентное употребление мы видим в значениях «преступный» (15%), «траурный» (10%), «незаконный» (5%). В противоположность им, лексемы со значением «белый цвет» употребляются в основном в функции первичной номинации (70%), как самый светлый цвет спектра цвет одежды, предметов. Менее употребимы данные лексемы в функции вторичной номинации (20%) – метафорическое значение «светлый цвет кожи», цвет резиденции президента США и 10% отводится на употребление лексем с цветообозначением «weiss» в качестве компонента фразеологической единицы.

Библиография

1. Гольман И.А., Добробабенко Д.С. Практика рекламы /И.А. Гольман, Д.С. Добробабенко. - Новосибирск : СП «Интербук», 1991. - 140 с.
2. Гермогенова Л.Ю. Эффективная реклама в России. Практика и рекомендации / Л.Ю. Гермогенова. - М. : РусПартнер ЛТД, 1994. - 252 с.
3. Кубрякова Е.С. О нетривиальной семантике в сочетаемости прилагательных с существительными / Е.С. Кубрякова // Сокровенные смыслы: слово, текст, культура: сборник статей в честь Н. Д. Арутюновой / отв. ред. Ю. Д. Апресян. - М. : Языки славянской культуры, 2004. - С. 148-154.
4. Кульпина В.Г. Лингвистика цвета. Термины цвета в польском и русском языках / В.Г. Кульпина. - М. : Московский Лицей, 2001. - 470 с.
5. Литвинова А.В. Короче афоризма, умнее заголовка. Успех рекламы начинается со слогана / А.В. Литвинова. - М. : РИП-Холдинг, 1997. - 92 с.
6. Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость / Е.В. Рахилина. - М. : Русские словари, 2000. — 416 с.
7. Старобинский Э.Е. Самоучитель по рекламе / Э.Е. Старобинский. - М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. - 320 с.
8. Duden. Die Grammatik. 5. völlig neu bearb. u. erw. Auflage. Hrsg. u. bearb. v. G. Drosdowski. - Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich : Dudenverlag, 1995.

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Тетиор А. Н.

Доктор техн. наук, профессор
Россия, РГАУ МСХА им. К.А. Тимирязева, г. Москва

М.Ю. ЛЕРМОНТОВ: МЯТУЩИЙСЯ ПРОТИВОРЕЧИВЫЙ ГЕНИЙ

Tetior A. Dr. Sc., Professor
Russia, Moscow Agricultural Academy

M. LERMONTOV: RESTLESS CONTRADICTIONARY GENIUS

Аннотация. Впервые сделана попытка научного объяснения противоречивости мышления и творчества М.Ю. Лермонтова. Мятающийся в попытках понять себя и мир М.Ю. Лермонтов велик, загадочен, противоречив. Современники оценивали М.Ю. Лермонтова исключительно противоречиво. Противоречивы многие его желания, потребности, поступки; противоречивы его собственные философские взгляды; отличаются противоречиями многие его герои, которым он, возможно, передал некоторые свои черты; противоречиво его отношение к окружению, к высшему свету, к женщинам. Вероятно, это – следствие филогенеза многослойного мозга (возможно влияние противоречивых решений отделов мозга), формирования патологических черт, негативного уравнивания гениальности.

Abstract. An attempt of scientific explanation of the contradictory thinking and creativity of M. Lermontov is made for the first time. Restless in trying to understand ourselves and the World M. Lermontov is great, enigmatic, and contradictory. Contemporaries were evaluated M. Lermontov extremely contradictory. Contradictory are many of his desires, needs, and behavior; contradictory are own philosophical views; different contradictions, many of his characters, which he may have handed over some of his traits; contradictory are his attitude to the company, higher light, women. This is probably a consequence of phylogenesis of multilayer brain (possibly contradictory influence of decisions of the brain parts), formation of pathological features, and negative equilibration of genius.

Ключевые слова: Противоречивость Лермонтова; эмоциональное мышление; агрессивное мышление; бинарная множественность качеств; уравнивание гениальных качеств; упрощенное мышление

Key words: contradictions of Lermontov; emotional thinking, aggressive thinking, binary multiple qualities, balancing of ingenious qualities, simplified thinking

«Кажется, он сам, если не сознавал ясно, то более или менее смутно чувствовал в себе это «не совсем человеческое», чудесное или чудовищное, что надо скрывать от людей...» (Мережковский Д.С.).

Гениальный М.Ю. Лермонтов велик, загадочен, противоречив. Исключительно противоречива оценка М.Ю. Лермонтова современниками; противоречивы многие его желания, потребности, поступки; противоречивы его философские взгляды; отличаются противоречиями многие герои его произведений, которым он, возможно, передал некоторые свои черты; противоречиво его отношение к окружению, к высшему свету, к женщинам. По нашему предположению, это – следствие филогенеза его индивидуального многослойного мозга. Безусловным отражением этой противоречивости и влияния филогенеза мозга являются его произведения – от стихотворных молитв, когда «...и верится, и плачется...», и от видения Бога в небесах, до не оставляющих никаких надежд холодных строк «...И жизнь, как посмотришь с холодным вниманием вокруг –// Такая пустая и глупая шутка...». «Холодное внимание» – это проскользнувший в стихи вероятный признак действий рептильного комплекса мозга.

А. Труайя полагает, что «Поэт сознавал ... двойственность своей натуры. ... ряд противоречивых поступков ... было нелегко приписать одному и тому же человеку. Неужели этот же самый человек напивался как свинья со своими товарищами-юнкерами – и рисковал не только репутацией, но и жизнью, защищая честь Пушкина? Беспардонно вел себя с Екатериной Сушковой – и видел идеал любви в маленькой Вареньке? Готов был пойти на все, чтобы его приняли в свете – и мужественно изобличал ничтожество высших лиц империи? Сочинял скабрзные стихи – и стихотворные молитвы? ... Поочередно гордый и униженный, великодушный и мелочный, нежный и безжалостный, искренний и лживый, деликатный и грубый, Лермонтов не делал выбора между добродетелью и развращенностью» [8]. Это чересчур резкое (по нашему мнению) суждение А. Труайя подчеркивает двойственность натуры великого М.Ю. Лермонтова, но не объясняет такое сложное, противоречивое поведение.

Поэтому представляет несомненный интерес попытка научного объяснения противоречивости исключительно сложной личности одного из самых великих и загадочных поэтов и писателей, гениального М.Ю. Лермонтова, с учетом возможного влияния на его поведение и творчество особенностей мышления, связанных с филогенезом головного

мозга. Мышление и поведение человека тесно связаны с особенностями филогенеза многослойного головного мозга. В ходе филогенеза был создан многослойный мозг, включающий практически все в той или иной степени сохранившиеся отделы. Наиболее важные и крупные из них - древнейший отдел мозга (пресмыкающихся и др. животных, условно называемый рептильным комплексом) и древняя лимбическая система (млекопитающих) с помощью древнейшей ретикулярной формации, накрывающей новую кору, контролируют прохождение информации. Подавление решений неокортекса древнейшим и древним отделами, оказали, вероятно, существенное влияние и на жизнь, и на творчество гения. Ряд особенностей работы древнего отдела головного мозга - лимбической системы - окраска мыслей чувствами, генерирование сильных и ярких эмоций (любви, веселья, страха, ярости, агрессивности), и пр., и древнейшего отдела, условно называемого R-комплексом и включающего сохранившиеся древнейшие отделы (агрессивное поведение, установление социальной иерархии, борьба за власть, желание все контролировать и всем обладать, бесстрашие, холодное отсутствие сопереживания, и др.) зачастую соответствуют особенностям поведения великого поэта: «С глазу на глаз и вне круга товарищей он был любезен, речь его была интересна, всегда оригинальна и немного язвительна. Но в своем обществе это был настоящий дьявол, воплощение шума, буйства, разгула, насмешки ... С раннего детства у него уже проявлялись ... жестокость, наряду с этим необыкновенная доброта и чувство справедливости, страсть к разрушению, раздражительность, капризность, упрямство, склонность к повышенному фантазированию, ранняя влюбленность, аутистическая замкнутость, болезненная чуткость и сознание собственного превосходства ... Характер Лермонтова был - характер джентльмена, сознающего свое умственное превосходство; он был эгоистичен, сух, гибок и блестящ, ... подчас весел, непринужден и остроумен, подчас антипатичен, холоден и едок», - говорили современники [3,4,7,9,10]. В соответствии с филогенезом мозга М.Ю. Лермонтову иногда присущи черты, поощряемые в это время древнейшими и древними отделами мозга. Некоторые из них свойственны лицам с превалированием деятельности R-комплекса - тиранам (жестокость, патологические черты, психофизиологические расстройства, неумение владеть собой, эгоизм, упрямство, своенравность, вспыльчивость, удовольствие от причинения боли сопернику, и от унижения соперника, и др.). Эти особенности частично свойственны М.Ю. Лермонтову: как человек, получавший удовлетворение от унижения неприятной личности М.Ю. Лермонтов поступил с девушкой из соседнего имени - Е.А. Сушковой: не получив взаимности, он попытался предотвратить ее брак с А. Лопухиным; некоторое время изображал влюбленного, влюбил в себя и расстроил ее предстоящую свадьбу. Затем бросил Сушкову и сказал, что никогда ее не любил. О княжне Мэри он привел мнение Г. Печорина, который частично напоминал поэта:

«Она проведет ночь без сна и будет плакать. Эта мысль доставляет мне необъятное наслаждение». Это - поведение людей с чертами тирана. Патологические черты личности - это стойкое, иногда необратимое, количественное изменение изначально присущих личностных свойств, обусловленное сочетанием врожденных особенностей характера с длительными психическими травмами. Врожденные особенности - это филогенез мозга поэта; психические травмы - влияние сложности детства и юности поэта в семье, и иногда инициированного отклоняющимся поведением самого поэта негативного отношения к себе ряда окружающих его людей. Отклоняющееся (девиантное) поведение - это отклонение от принятых в обществе норм; у Лермонтова оно было положительным, проявлялось как следствие его гениальности, оригинального творческого мышления.

В основе любой деятельности лежит мышление, работа мозга. Отметим, что изложенное ниже разделение функций отделов «триединого» мозга поддерживают не все ученые. Тем не менее, оно позволяет достаточно наглядно объяснить особенности мышления человека. Человек в процессе эволюции получил от предков весьма консервативный и чрезвычайно сложно устроенный орган управления - мозг с наслоениями сохранившихся древних и более новых структур, в котором последующие слои, отвечающие за все более сложные органы и действия, взаимосвязаны и, видимо, контролируются всеми предыдущими слоями. Мозг содержит в себе, как археологический срез, всю историю эволюции человека, но при этом все древнейшие, древние, старые и более новые слои, работают и взаимодействуют. И.П. Павлов полагал, что кора больших полушарий в процессе исторического развития организма ... у высших млекопитающих и человека стала главным «распорядителем и распределителем всей деятельности организма». Это не так: в процессе восприятия импульсов от органов чувств и выдаче решений взаимозависимо участвуют почти одновременно многие более древние структуры [1, 2, 6]. В структуре мозга представлены современные и более древние отделы. Деление мозга во многом условно, как любое деление: так, исследователи выделяют новую кору (неокортекс), старую кору (архикортекс), мезокортекс, древнюю кору (палеокортекс) и другие участки (очень важный - ретикулярная формация) [1]. Одновременно в современном человеке «присутствуют», уживаются и влияют на его поведение и рептилии (К. Саган считал, что понятие «хладнокровный убийца» для человека удивительно точно соответствует определению рептилии - крокодила), и млекопитающие, и человек [5]. «Ритуально - агрессивный» R-комплекс отвечает за ритуальное и агрессивное территориальное поведение, установление социальной иерархии, послушание, бесстрашие. Он оказывает фундаментальное влияние на поведение, отвечает за безопасность вида и управляет базовым поведением: он контролирует инстинкт размножения, защиту своей территории, агрессию, желание всем обладать и все кон-

тролировать, следование шаблонам, имитацию, обман, борьбу за власть, стремление к иерархическим структурам, ритуальное поведение, контроль меньшинства. Ему присущи хладнокровное поведение, отсутствие сопереживания, безразличие к последствиям действий относительно других людей (особенности, характерные для Лермонтова и некоторых его героев). Он полезен для немедленных реакций: реакция, затем ее осмысление.

Лимбическая «эмоциональная» система ответственна за генерирование сильных и ярких эмоций, за окраску мыслей чувствами. Новая кора мозга – неокортекс - отвечает за ряд важнейших функций – память, сознательное восприятие, мышление, речь, в ней расположены соматосенсорные системы, получающие импульсы от сенсоров тела человека. В ее функции входят абстрактное разум-

ное мышление, планирование действий и управление ими, сложные задачи восприятия, пространственное восприятие, обмен информацией между мозгом и телом. Но ее определяющее влияние на более древние системы, стремление к управлению ими далеко не абсолютно. Напротив, все импульсы проходят через многие древние структуры, в которых, как известно, происходит их оценка, эмоциональная и другая более древняя окраска (например, агрессивно-оборонительная, иерархическая, ритуальная и пр.).

Мозг человека, несмотря на наличие древних и более новых отделов, является единым целым, объединенным с помощью сети нейронов. Он несет в себе всю историю антропогенеза. «Человек не произошел от низших видов, но сам в себе их несет: человек есть всеживотное и в себе содержит как бы всю программу творения» (С.Н. Булгаков) (рис. 1).

Рис. 1. Многослойный мозг человека, включающий сохранившиеся отделы предков

Если мозг человека сохранил в себе структуры предков, то можно предположить, что, являясь фильтрами на пути прохождения импульсов, эти структуры могут конфликтовать между собой и выдавать полностью противоречащие друг другу решения [6]. Нами высказано предположение, что отделы мозга, принадлежащие несовместимым между собою животным (в природе – хищникам и жертвам), конфликтуют между собой. Не отсюда ли

разнообразные фобии, расстройства, синдромы? Новая кора стремится управлять более древними структурами, но ее контролирует ретикулярная формация. Функции, контролируемые отделами мозга, оказали влияние на мышление М.Ю. Лермонтова; видимо, существенно влияли R-комплекс и лимбика при сохранении функций неокортекса, контролируемого древними отделами (табл. 1).

Таблица 1. Функции, контролируемые частями триединого мозга

Древнейший комплекс пресмыкающихся и др.	Древний мозг млекопитающих (лимбика)	Неокортекс
Управление базовым поведением, агрессия, установление иерархии, борьба за власть, желание все контролировать и всем обладать, послушание и бестрашие, защита тела, холодное отсутствие сопереживания	Генерирование сильных и ярких эмоций – веселье, страх, ярость, агрессивность, любовь, альтруизм; обоняние, вкус, эмоциональная окраска событий	Абстрактное мышление, разумное мышление, планирование действий и управление ими, сложные задачи восприятия, пространственное восприятие, обмен информацией между мозгом и телом, влияние на более древние системы, неосуществимое стремление к управлению ими
Параллельная оценка позитивности или негативности событий отделами мозга различного временного уровня (участки мозга хищников и жертв)		
Параллельное управление половым поведением		

Человек стремится к упрощенному и чаще всего одностороннему восприятию действительности. В основе этого лежат этологические истоки упрощенного мышления и сознания человека. Дуальный анализ реальности (плохие – хорошие ситуации и стимулы, особенно если они имеют высокую биологическую цену) протекает намного быстрее, чем множественный. По нашему мнению, дуальное восприятие реальности является одним из наиболее необходимых механизмов выживания в живой природе: животное должно быстро реагировать на опасность, чтобы убежать или отразить нападение; оно должно быстро определить объект питания, жертву, которую необходимо добыть и съесть, чтобы выжить. Оно должно мгновенно выбрать путь выживания: «опасность – безопасность», «друг – враг», и пр. Это было бы невозможно, если бы кратковременная память использовалась для анализа большого объема информации, содержащего много единиц (бит). Поэтому в процессе естественной эволюции было закреплено упрощенное бинарное и даже однополярное мышление.

В творчестве М.Ю. Лермонтов часто склоняется к двусторонней оценке предметов и явлений, что свидетельствует о преобладании упрощенного мышления. Большая часть персонажей его произведений – двусторонние (черно-белые) или даже односторонние по качествам характера (неисправимые негодяи и злодеи, прекрасные люди, и пр.) хотя в действительности таких односторонних характеров нет. «Добро и зло, Ангел и Демон – эти изначальные сущности жили в нем днем и ночью. Лермонтову нравилось делить окружающих на ангелов и демонов и давать им характеристики...» [8].

Таков «герой нашего времени» Г.А. Печорин (он может быть назван героем произведения, но не героем времени – он не похож на героя: его лучшие чувства умерли, он – нравственный калека, полный ненависти, равнодушия и других негативных чувств. Настоящий герой совершает подвиг, проявляет личное мужество, стойкость, готовность к самопожертвованию; Печорин абсолютно далек от этого. «Обиженный всеми» Печорин говорит о себе: «Я был готов любить весь мир, – меня никто не понял: и я выучился ненавидеть. Моя бесцветная молодость протекала в борьбе с собой и светом; лучшие мои чувства, боясь насмешки, я хоронил в глубине сердца: они там и умерли. Я говорил правду – мне не верили: я начал обманывать; узнав хорошо свет и пружины общества, я стал искусен в науке жизни и видел, как другие без искусства счастливы, пользуясь даром теми выгодами, которых я так неутомимо добивался. И тогда в груди моей родилось ... холодное, бессильное отчаяние, прикрытое любезностью и добродушной улыбкой. Я сделался нравственным калекой...». Печорин равнодушен к чувствам окружающих. «Ненасытную жадность» он ощущает лишь к власти над чужими мыслями и сердцами (*признаки R-комплекса*): «я смотрю на страдания и радость других только в отношении к себе, как на пищу, поддерживающую мои душевные силы». «Все читали на моем лице признаки

дурных свойств, которых не было; но их предполагали – и они родились...». Все, чего касается «герой времени» Печорин, заканчивается плохо: добился любви Бэлы – и бросил ее (так же поэт в жизни поступил с Е.А. Сушковой); сходная ситуация с княжной Мэри (похоже, страдания влюбленной доставляют удовольствие герою; это – явный признак тирана, подавления R-комплексом решений высшей коры); смерть Грушницкого от руки героя, причем повод для дуэли не очень весомый: Печорин испытывает холодную злость, Грушницкий распускал про Печорина слухи и пытался выставить его в черном свете. Можно за это ненавидеть человека, но нельзя лишать его жизни. Печорин равнодушен, он убивает Грушницкого и, не оглядываясь, уходит (*холодное равнодушие – признак R-комплекса, А.Т.*). Так же упрощен герой романа «Вадим» – физически неполноценный антигерой, убийца, полный ненависти к негативному персонажу – помещику Палицыну. Ненависть – негативное, непродуктивное чувство. Лермонтов «награждает» чувством ненависти своих «героев». Возможно, он придает им некоторые свои черты (*влияние R-комплекса- А.Т.*). О сходстве М.Ю. Лермонтова со своим героем Вадимом см. ниже.

Важна роль физического и психофизиологического состояния личности поэта. М.Ю. Лермонтов родился болезненным ребенком, с признаками золотухи, рахитизма, повышенной нервности. Он был небольшого роста, имел кривоватые ноги, большую голову, некрасивое лицо, кифоз (переднезаднее искривление позвоночника). В молодости он начал лысеть; несчастный случай во время катания на лошади вызвал небольшую хромоту (это дало повод для сравнения себя с Байроном). Физические недостатки, безусловно, оказали влияние на формирование личности: с одной стороны, они вызвали негативное отношение к окружающим как защиту от возможных насмешек; с другой стороны, привели к осознанию своей исключительности. «Проходя мимо зеркала, он страдал, видя себя: невысокий рост, втянутая в плечи шея, большая голова...» [8]. Но с годами гениальность изменила в лучшую сторону восприятие личности поэта.

Чрезвычайно интересно влияние филогенеза мозга на мышление и действия поэта. Как отмечено выше, более древние структуры мозга фильтруют информацию и сообщают новой коре ее окраску. Роль этой окраски, включения эмоций в мышление, очень велика. Возможны, очевидно, и противоречивые сообщения, поступающие одновременно от древних и новых структур мозга после поступления в них информации от рецепторов. Это может вызвать одновременное наличие двух решений мозга, не способного принять одно решение. Тогда человек может ощущать отсутствие четкого решения, вплоть до расщепления сознания; в разное время окружающие могут воспринимать его как две различных личности. Именно так воспринимали М.Ю. Лермонтова окружающие в различные периоды жизни. Вот один эпизод: увлеченная М.Ю. Лермонтовым Наталья Мартынова провожала его после

очередного визита до лестницы. «Словно не подзревая о волнении девушки, Лермонтов сохранял на лице спокойствие. Затем внезапно он громко и оскорбительно захохотал, повернулся к Наталье спиной и медленно спустился по лестнице» [8]. Это – практически явное подтверждение руководства его действиями в этот момент жестокого, холодного и агрессивного R- комплекса. Но поэт не виновен в таком поведении, он – заложник деятельности мозга. Не эти ли особенности мышления поэта приводили к особенностям его поведения, отношения к окружающим, оценки окружающими: «В наружности Лермонтова было что-то зловещее и трагическое; какой-то сумрачной недоброй силой, задумчивой презрительностью и страстью веяло от его сумрачного лица, от его больших и неподвижно-темных глаз (*влияние R-комплекса – А.Т.*). ... Вся его фигура, приземистая, кривоногая, с большой головой на сутулых плечах возбуждала ощущение неприятное; но присущую мощь тотчас сознавал всякий» [9]. В соответствии с гипотезой о подавляющем влиянии двух - древнейших и древних - структур мозга на мышление и поведение поэта, становится более реальным различное описание современниками личности поэта. И внешность, и характер Лермонтова современники изображают совершенно различно, словно описывая разных людей. Одни считают его холодным, желчным, раздражительным (*подавляющее действие R-комплекса на его поведение в это время – А.Т.*). Другие - живым и веселым (*лимбика – А.Т.*). Одному фигура поэта внушает безотчетное нерасположение. Другого он привлекает «симпатичными чертами лица». «Язвительная улыбка», «злой и угрюмый вид», «скучен и угрюм», «высокомерен», «едок», «заносчив» (*R-комплекс – А.Т.*), - отзывы представителей великосветского общества. Не таков Лермонтов в изображении переводчика: «В его характере преобладало задумчивое, часто грустное настроение» (*лимбика – А.Т.*). «Характер Лермонтова был - характер джентльмена, сознающего свое умственное превосходство; он был эгоистичен, сух, гибок и блестящ, ... подчас весел, непринужден и остроумен (*лимбика – А.Т.*), подчас антипатичен, холоден и едок» (*R-комплекс – А.Т.*) [8]. Осознавал ли сам М.Ю. Лермонтов свою необычность, свое отличие от окружающих; чувствовал ли расщепление личности? Скорее всего, да, осознавал: «Лермонтов понимал, что является невероятно сложной натурой, и этим гордился. Чувствуя внутри себя нечто чудесное и чудовищное одновременно, поэт решил скрывать это от других. Отсюда его насмешки, нелюдимость и любовь к одиночеству» [8]. «Поэт сознавал ... двойственность своей натуры. ... ряд противоречивых поступков ... было нелегко приписать одному и тому же человеку» [8]. «Кажется, он сам, если не сознавал ясно, то более или менее смутно чувствовал в себе это «не совсем человеческое», чудесное или чудовищное, что надо скрывать от людей, потому что этого люди никогда не прощают» [4]. За эту особенность М.Ю. Лермонтов был назван «поэтом сверхчеловечества» [4], хотя этот термин свидетельствует только о непонимании

современниками действительных истоков противоречивости его мышления, деятельности, творчества. Мистическая приставка «сверх» дается обычно при отсутствии каких-либо реальных объяснений явления или предмета. Среди них есть даже такое свидетельство: «На светских приемах писатель всегда стоял в сторонке, выбирая жертву, на которую потом устремлял пронзительный, ядовитый взгляд. Его черные глаза приводили в замешательство даже мужчин, а женщины так и вообще обращались в бегство». Это - односторонние свидетельства современников: были и многочисленные вполне благополучные балы, на которых поэт много танцевал и успешно общался с женщинами [8]. В разные периоды времени преобладали решения разных отделов мозга.

Творчество М.Ю. Лермонтова несет несомненный отпечаток подавления древними отделами мозга решений высшей коры, и влияния этой особенности на состояние и мышление поэта во время создания произведений. Можно выделить ряд в целом негативистских по содержанию произведений, основанных на отрицании всего положительного опыта человечества, не оставляющих никаких надежд читателю и созданных скорее всего под влиянием R- комплекса, подавляющего решения высшей коры: «И скучно и грустно, и некому руку подать // В минуту душевной невзгоды...// Желанья!.. что пользы напрасно и вечно желать?...// А годы проходят - все лучшие годы! // Любить... но кого же?... на время - не стоит труда, // А вечно любить невозможно. // В себя ли заглянешь? - там прошлого нет и следа: // И радость, и муки, и всё там ничтожно... // Что страсти? - ведь рано иль поздно их сладкий недуг // Исчезнет при слове рассудка; И жизнь, как посмотришь с холодным вниманьем вокруг - // Такая пустая и глупая шутка...». «С тех пор как вечный судия // Мне дал всеведение пророка, // В очах людей читаю я // Страницы злобы и порока. // Провозглашать я стал любви // И правды чистые ученья: // В меня все ближние мои // Бросали бешено камня... // Смотрите ж, дети, на него: // Как он угрюм, и худ, и бледен! // Смотрите, как он наг и беден, // Как презирают все его!». «Печально я гляжу на наше поколенье! // Его грядущее – иль пусто, иль темно.» «Я счастлив! - тайный яд течет в моей крови, // Жестокая болезнь мне смертью угрожает!..//Дай бог, чтоб так случилось!.. Ни любви, // Ни мук умерший уж не знает; // Шести досок жилец уединенный, // Не зная ничего, оставленный, забвенный, // Ни славы зов, ни голос твой// Не возмутит надежный мой покой! ...». «Мы пьем из чаши бытия // С закрытыми очами, // Златые омочив края // Своими же слезами; // Когда же перед смертью с глаз // Завязка упадет // И все, что обольщало нас, // С завязкой исчезает // - Тогда мы видим, что пуста // Была златая чаша, // Что в ней напиток был - мечта, // И что она - не наша!». И т.д. Безусловно талантливые, яркие строки, полные негативизма, вдвойне негативны для читателя.

Влияние древнейшего комплекса заметно и в прозе: так, образ героя романа «Вадим» - холодного, полного ненависти убийцы - создавался явно

при его участии. Интересно, что герой романа внешне похож на М.Ю. Лермонтова (Вадиму 28 лет, автору было 29 лет в год написания романа): «В толпе нищих был один ...; он был горбат и кривоног; ... широкий лоб его был желт как лоб ученого, мрачен как облако, покрывающее солнце в день бури; ... в глазах блистала целая будущность; его товарищи не знали, кто он таков; но сила души обнаруживается везде: они боялись его голоса и взгляда; ... в его глазах было столько огня и ума, столько неземного ... Ему казалось не больше 28 лет; на лице его постоянно отражалась насмешка, горькая, бесконечная; ... он думал: если б я был чорт, то не мучил бы людей, а презирал бы их; стоят ли они, чтоб их соблазнял изгнанник рая, соперник бога!.. другое дело человек; чтоб кончить презрением, он должен начать с ненависти!».

Итак, герой горбат, кривоног; широкий лоб; товарищи боялись его голоса и взгляда; в его глазах было столько огня и ума; на лице его постоянно отражалась горькая насмешка. Да это же – автопортрет М.Ю. Лермонтова! Передал ли он Вадиму свои чувства? Вадим в романе – необычайно тяжелый персонаж.

Наряду с отдельными негативистскими многие стихи и прозаические произведения исключительно талантливы, позитивны, гениальны, иногда поистине божественны, они созданы в другие периоды жизни. «На воздушном океане без руля и без ветрил // Тихо плавают в тумане хоры стройные светил. // Средь полей необозримых в небе ходят без следа // Облаков необозримых волокнистые стада». «Русалка плыла по волне голубой, // Озаряема полной луной. ...». «По небу полночи ангел летел...». «Выхожу один я на дорогу; // Сквозь туман кремнистый путь блестит; // Ночь тиха. Пустыня внемлет богу, // И звезда с звездою говорит. // В небесах торжественно и чудно! // Спит земля в сияньи голубом... // Что же мне так больно и так трудно? // Жду ль чего? жалею ли о чём? // Уж не жду от жизни ничего я, // И не жаль мне прошлого ничуть; // Я ищу свободы и покоя! // Я б хотел забыться и заснуть! // Но не тем холодным сном могилы... // Я б желал навеки так заснуть, // Чтоб в груди дремали жизни силы, // Чтоб дыша вздымалась тихо грудь; // Чтоб всю ночь, весь день мой слух лелея, // Про любовь мне сладкий голос пел, // Надо мной чтоб вечно зеленея // Тёмный дуб склонялся и шумел». Даже стихи, написанные по мотивам других авторов (Гете и др.) звучат в изложении М.Ю. Лермонтова намного мелодичнее, чем оригиналы (хотя бы: «Горные вершины // Спят во тьме ночной...»). Это –

гениальные произведения, созданные при участии высшей коры и лимбика (окраска мыслей чувствами).

Важной особенностью юности и зрелости М.Ю. Лермонтова были взаимоотношения с женщинами. Он очень рано, благодаря бабушке, познакомился с женщинами: «Заботливость бабушки о Мишеньке доходила до невероятия; ... бабушка стала держать в доме горничных, особенно молодых и красивых, чтобы Мишеньке не было скучно» [10]. «Одаренный от природы блестящими способностями и редким умом, Лермонтов любил преимущественно проявлять свой ум, свою находчивость в насмешках над окружающею его средою и колкими, часто очень меткими остротами оскорблял иногда людей, достойных полного внимания и уважения... Будучи некрасив, ...неловок и злоязычен, он, войдя в возраст юношеский, когда страсти начинают разыгрываться, не мог нравиться женщинам, а между тем был страшно влюбчив. Невнимание к нему прелестного пола раздражало и оскорбляло его беспредельное самолюбие, что служило поводом с его стороны к беспощадному бичеванию женщин» [3]. «Был дурной человек: никогда ни про кого не отзовется хорошо; очернить имя какой-нибудь светской женщины, рассказать про нее небывалую историю, наговорить дерзостей - ему ничего не стоило. Не знаю, был ли он зол или просто забавлялся, как гибнут в омуте его сплетен» [7]. Полностью доверять этим оценкам современников нельзя (их необъективность отмечали многие исследователи творчества поэта [8, 11]).

Некоторые современники окрестили Лермонтова невежей, неприятным типом, «дурным человеком, который никогда ни про кого не отзовется хорошо», «желчным, испорченным и угловатым существом» (*R-комплекс*). Из-за сложного характера М.Ю. Лермонтов был на дуэлях. Он проявлял исключительное благородство: на дуэлях с Де Барантом и Мартыновым поднял пистолет дулом вверх и сказал, что стрелять в противника не будет. Мартынов же долго целился в поэта, М.Ю. Лермонтов спокойно ждал [8]. Удивительно этичным предстает поэт на этом смертельном поединке, и поразительно негативными, отвратительными являются его противники.

Почему судьба безусловного и яркого гения столь трудна и противоречива? Если следовать всеобщему закону бинарной множественности [6], то это – неизбежная плата за гениальность, ее уравнивание (рис. 2).

Рис. 2. Судьба гения: уравновешивание гениальности негативными воздействиями

Гениальность может уравновешиваться внешними или внутренними негативными воздействиями. Внешние воздействия инициируются поведением и успехами гения. Это - зависть, ненависть, злость, противодействие, разные способы изоляции гения (вплоть до заточения в тюрьму и убийства), и другие негативные отношения и действия окружающих, недовольных успехами гения, ревниво относящихся к чужим достижениям. «Что пользы, если Моцарт будет жив // И новой высоты еще достигнет? // Подымет ли он тем искусство? Нет; // Оно падет опять, как он исчезнет: // Наследника нам не оставит он. // Что пользы в нем? Как некий херувим, // Он несколько занес нам песен райских, // Чтоб, возмутив бескрылое желанье // В нас, чадах

праха, после улететь! // Так улетай же! чем скорей, тем лучше» (А.С. Пушкин). Это сказано в том числе и о М.Ю. Лермонтове.

Внутренние воздействия – особенности филогенеза головного мозга, сложности личной жизни, обусловленные особенностями поведения гения, психофизиологические отклонения в поведении гения, болезни, физические недостатки, и пр. Все это отражалось на мышлении и творчестве М.Ю. Лермонтова. В итоге мышление и поведение гениального поэта и писателя в значительной степени связаны с филогенезом его многослойного мозга (рис. 3). М.Ю. Лермонтов не мог быть другим: он – отражение филогенеза своего мозга.

Рис. 3. Поведение поэта соответствует превалированию решений отделов мозга: лимбика, яркие эмоции; R-комплекс, агрессия, тиранство; неокортекс – рациональное мышление

Заключение. Впервые сделана попытка научного обоснования противоречивости поведения, мышления и творчества гениального М.Ю. Лермонтова. Рассмотрен вопрос особенностей мышления, связанных с филогенезом головного мозга, и с формированием патологических черт под влиянием психических травм и особенностей отклоняющегося поведения гения, с точки зрения их влияния на поведение и творчество одного из самых великих и загадочных поэтов М.Ю. Лермонтова. Ряд индивидуально проявляющихся функций древнейшего от-

дела мозга – R-комплекса, и древней лимбики – возможно, наложили отпечаток на особенности личности М.Ю. Лермонтова и оказали влияние на его мышление и творчество. Возможно, противоречивость решений этих отделов мозга, принадлежащих в природе животным – врагам, ведет к подавлению их решений, или к борьбе с высшей корой, что влияет на психофизиологическое состояние человека, вплоть до расщепления сознания (предположение автора). Расщепление сознания – это противоречивые решения древнейших и древних структур головного мозга, осознаваемые новой корой. Этот

фактор мог присутствовать в мышлении, действиях, творчестве М.Ю. Лермонтова. В соответствии с законом бинарной множественности [6] позитивный пласт деятельности (выдающееся творчество гения) уравнивался негативным пластом – ненавистью и завистью окружающих, физическими и психофизиологическими недостатками, формированием патологических черт. Он платил за свою гениальность; его судьба – следствие филогенеза мозга, расщепления сознания, формирования патологических черт под влиянием психических травм, уравнивания гениальности негативными воздействиями окружения и необычными чертами личности. Он не мог быть другим как заложник филогенеза своего мозга. Поразительно, что он не ценил свою гениальность. Его исключительная гениальность не познана и, возможно, никогда не будет познана до конца.

Литература:

1. Данилова Н.Н. Психофизиология. – М.: Аспект – пресс, 1998. – 373 с.
2. Оленев С.Н. Конструкция мозга. – Л.: Медицина, 1987. – 208 с.
3. Арсеньев И.А. Слово живое о неживых // Лермонтов М. Ю. в воспоминаниях современников. М.: «Художественная литература», 1989. с. 56–57.
4. Мережковский Д.С. М. Ю. Лермонтов поэт сверхчеловечества // Наше Наследие. 1989. №5. с. 41–48.
5. Саган К. Драконы Эдема. Рассуждения об эволюции человеческого разума. – М.: Знание, 1986. – 256 с.
6. Тетиор А.Н. Философия множественного мира. – М.: Академия Естествознания, 2016 - 827 с.
7. Тиран А.Ф. Из записок // Лермонтов М. Ю. в воспоминаниях современников. М.: «Художественная литература», 1989. с. 149–153.
8. Труайя А. Михаил Лермонтов. – Санкт-Петербург: «Амфора», 2015. – 255 с.
9. Тургенев И.С. Литературные и житейские воспоминания // Полное собрание сочинений и писем в 28 тт. Т.14. М.-Л.: «Наука», 1967. с. 7–202.
10. Шугаев П.К. Из колыбели замечательных людей // Лермонтов М. Ю. в воспоминаниях современников. М.: «Художественная литература», 1989. с. 58–68.
11. Андроников И.Л. Лермонтов. – М.: Советский писатель, 1951. – 320 с.

#10 (26), 2017 część 2
Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe
(Warszawa, Polska)
Czasopismo jest zarejestrowane i publikowane w Polsce. W czasopiśmie publikowane są artykuły ze wszystkich dziedzin naukowych. Czasopismo publikowane jest w języku polskim, angielskim, niemieckim i rosyjskim.

Artykuły przyjmowane są do dnia 30 każdego miesiąca.

Częstotliwość: 12 wydań rocznie.

Format - A4, kolorowy druk

Wszystkie artykuły są recenzowane

Każdy autor otrzymuje jeden bezpłatny egzemplarz czasopisma.

Bezpłatny dostęp do wersji elektronicznej czasopisma.

Zespół redakcyjny

Redaktor naczelny - Adam Barczuk

Mikołaj Wiśniewski

Szymon Andrzejewski

Dominik Makowski

Paweł Lewandowski

Rada naukowa

Adam Nowicki (Uniwersytet Warszawski)

Michał Adamczyk (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Peter Cohan (Princeton University)

Mateusz Jabłoński (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Piotr Michalak (Uniwersytet Warszawski)

Jerzy Czarnecki (Uniwersytet Jagielloński)

Kolub Frennen (University of Tübingen)

Bartosz Wysocki (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Patrick O'Connell (Paris IV Sorbonne)

Maciej Kaczmarczyk (Uniwersytet Warszawski)

Dawid Kowalik (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Peter Clarkwood (University College London)

#10 (26), 2017 part 2
East European Scientific Journal
(Warsaw, Poland)
The journal is registered and published in Poland. The journal is registered and published in Poland. Articles in all spheres of sciences are published in the journal. Journal is published in **English, German, Polish and Russian.**

Articles are accepted till the 30th day of each month.

Periodicity: 12 issues per year.

Format - A4, color printing

All articles are reviewed

Each author receives one free printed copy of the journal

Free access to the electronic version of journal

Editorial

Editor in chief - Adam Barczuk

Mikołaj Wiśniewski

Szymon Andrzejewski

Dominik Makowski

Paweł Lewandowski

The scientific council

Adam Nowicki (Uniwersytet Warszawski)

Michał Adamczyk (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Peter Cohan (Princeton University)

Mateusz Jabłoński (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Piotr Michalak (Uniwersytet Warszawski)

Jerzy Czarnecki (Uniwersytet Jagielloński)

Kolub Frennen (University of Tübingen)

Bartosz Wysocki (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Patrick O'Connell (Paris IV Sorbonne)

Maciej Kaczmarczyk (Uniwersytet Warszawski)

Dawid Kowalik (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Peter Clarkwood (University College London)

Igor Dziedzic (Polska Akademia Nauk)

Alexander Klimek (Polska Akademia Nauk)

Alexander Rogowski (Uniwersytet Jagielloński)

Kehan Schreiner (Hebrew University)

Bartosz Mazurkiewicz (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Anthony Maverick (Bar-Ilan University)

Mikołaj Żukowski (Uniwersytet Warszawski)

Mateusz Marszałek (Uniwersytet Jagielloński)

Szymon Matysiak (Polska Akademia Nauk)

Michał Niewiadomski (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Redaktor naczelny - Adam Barczuk

Igor Dziedzic (Polska Akademia Nauk)

Alexander Klimek (Polska Akademia Nauk)

Alexander Rogowski (Uniwersytet Jagielloński)

Kehan Schreiner (Hebrew University)

Bartosz Mazurkiewicz (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Anthony Maverick (Bar-Ilan University)

Mikołaj Żukowski (Uniwersytet Warszawski)

Mateusz Marszałek (Uniwersytet Jagielloński)

Szymon Matysiak (Polska Akademia Nauk)

Michał Niewiadomski (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Editor in chief - Adam Barczuk

1000 kopii.

Wydrukowano w «Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa, Polska»

Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe

Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa, Polska

E-mail: info@eesa-journal.com ,

<http://eesa-journal.com/>

1000 copies.

Printed in the "Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warsaw, Poland»

East European Scientific Journal

Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warsaw, Poland

E-mail: info@eesa-journal.com ,

<http://eesa-journal.com>